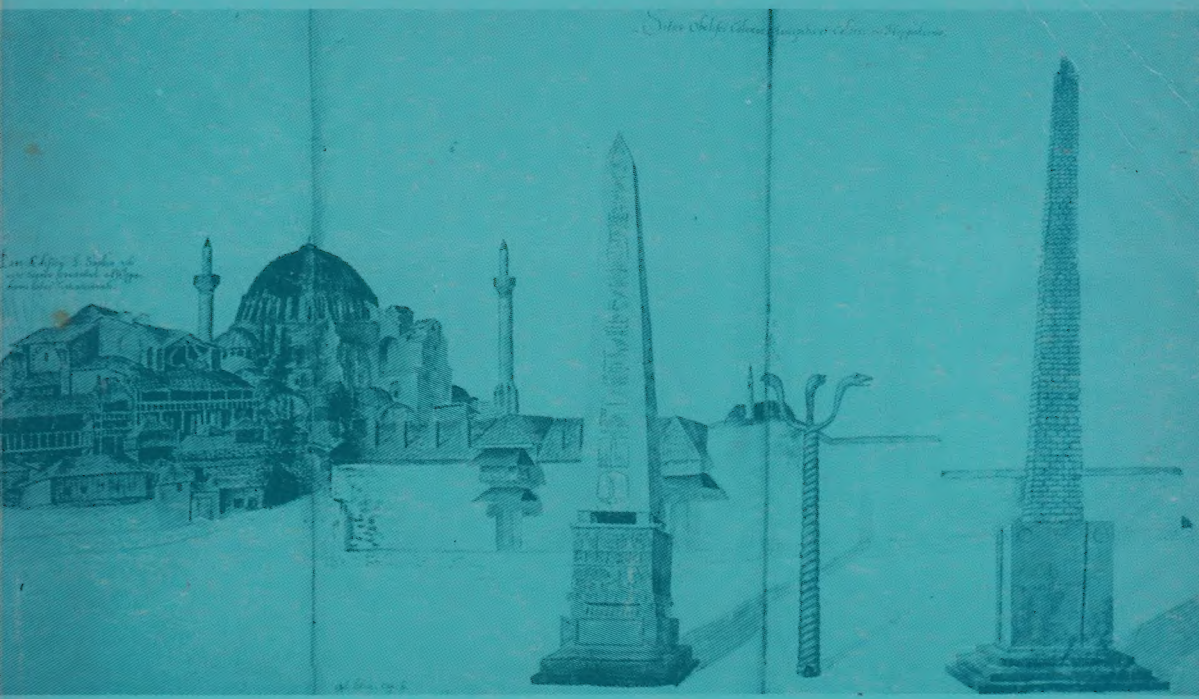

Toplum ve Bilim

51/52 GÜZ 1990-KIŞ 1991

Doğal Kaynaklar'da Sınır Sorunu ve Büyüme **Arslan Sonat**

İktisat Politikası Anayasası ve Bir "Anayasal Reform" Önerisi **Uğur Eser**

Piyasa, Özgürlük, Eşitlik: Piyasa Sosyalizmi **Ercan Eren**

İsveç Modeli ve Sosyal Demokrat İktisat Politikaları **Aydın A. Çeçen**

Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri **Ayşe Güneş-Ayata**

Türkiye'de Nüfus Politikası (1980-1988) **Mümtaz Peker**

Türkiye'de Bebek ve Çocuk Ölümlerinde Anne Eğitiminin Rolü **Belma T. Akşit**

Türk Edebiyatında Yunan İmajı: Yakup Kadri Karaosmanoğlu **Herkül Millas**

Türkiye'nin Kapitalist Gelişiminde Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik **Haldun Gülalp**

Mustafa Celâleddin Beyin *Mükâleme* Adlı Risalesi **İlhan Tekeli-Selim İlkin**

Türk Efsanelerinde İstanbul **Nora Şeni**

"*Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*"ın Çeşitli Yönleri **Nazan Aksoy**

Toplum ve Bilim

Birikim Yayıncılık ve Ticaret Ltd. Şirketi Adına Sahibi
Murat Belge

Yayın Kurulu
Korkut Boratav
Ayşe Buğra
Sencer Divitçioğlu
Ahmet İnsel
Şirin Tekeli
Zafer Toprak

Danışma Kurulu
Asaf Savaş Akat
Reşit Canbeyli
Alan Duben
Suraiya Faroqhi
Nilüfer Göle
Ümid Hassan
Huricihan İnan
Deniz Kandiyoti
Nihal Kara
Çağlar Keyder
Şerif Mardin
İlber Ortaylı
Oğuz Oyan
Ayşe Öncü
Jale Parla
Ömür Sezgin
Burhan Şenatalar
İlhan Tekeli
Galip Yalman

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Fatih M. Öztan

Kapak Düzeni
Çiğdem Dilbaz

Dizgi
Maraton Dizgievi
Yönetim Yeri
Küçükayasofya Caddesi No.17-19/A
Sultanahmet-İstanbul
Tel: 512 17 34

Yazışma Adresi:
Adalı Sokak No: 11 Arnavutköy 80820
İstanbul

Teknik Üretim
PERKA A.Ş.

Baskı
Şefik Matbaası

Kapak Baskısı
Ayhan Matbaası

Bu sayının kapak resmini sağlayan Marianna Yerasimos'a teşekkür ederiz.

Toplum ve Bilim

51/52 GÜZ 1990 - KIŞ 1991 / ÜÇ AYLIK DERGİ

Arslan Sonat — **Doğal Kaynaklarda Sınır Sorunu ve Büyüme** *7*

Uğur Eser — **İktisat Politikası Anayasası ve Bir "Anayasal Reform" Önerisi Üzerine Düşünceler** *33*

Ercan Eren — **Piyasa, Özgürlük, Eşitlik: Piyasa Sosyalizmi** *51*

Aydın A. Çeçen — **İsveç Modeli ve Sosyal Demokrat İktisat Politikalarına Genel Bir Bakış** *67*

Ayşe Güneş-Ayata — **Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik** *89*

Mümtaz Peker — **Türkiye'de Nüfus ve Politikası (1980-1988)** *103*

Belma T. Akşit — **Türkiye'de Bebek ve Çocuk Ölümlerinde Risk Faktörü Olarak Anne Eğitiminin Rolü** *117*

Herkül Millas — **Türk Edebiyatında Yunan İmajı: Yakup Kadri Karaosmanoğlu** *129*

İLETİŞİ

Haldun Gülalp — **Türkiye'nin Kapitalist Gelişiminde Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik** *155*

BELGE

İhsan Tekeli-Selim İlkin — **Mustafa Celâleddin Beyin *Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme* Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler** *161*

Bir Eyaletin Islâh ve İmârı Hakkında Mükâleme *171*

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Nora Şeni — **Türk Efsanelerinde İstanbul** *179*

Nazan Aksoy — **"Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış"ın Çeşitli Yönleri** *183*

Bu sayının hazırlanmasındaki teknik katkılarından dolayı Kerem Serbest, Murat Hardal ve Miray Yüzgeç'e teşekkür ederiz.

bu sayıda...

1980'li yıllar "İktisat ideolojisi"nin son derece güçlendiği, hem sosyal düşünceye hem de iktisadi ve sosyal politikalara damgasını vurduğu bir dönem oldu. "İktisat ideolojisi" kavramını, insan davranışları ve insan ilişkilerini yalnızca bireysel çıkar maksimizasyonu amacıyla sınırlı bir davranış ilkesi temelinde açıklamaya yönelik bir bakış açısını tanımlamakta kullanıyoruz. Bu ideolojinin hakimiyeti, beraberinde, doğal kaynakların dikkatli kullanımı, doğayla uyum içinde yaşama, toplumsal ilişkilerde adalet ve eşitlik, ahlâki ve estetik değerlerin korunması gibi kaygıların geri plana itildiği bir sosyal yaşam biçimine ve politika anlayışına zemin hazırladı. Daha çok insanın daha çok tüketmesi, neredeyse tek meşru amaç olarak ortaya çıktı. İktisadi etkinlik kavramı da, bu bağlamda, döneme damgasını vuran Thatcher ve Reagan gibi politikacılar tarafından, bütün diğer amaç ve değerleri yok sayarcasına, vurgulandı. Sosyal bilimciler ve özellikle iktisatçılar da bu sürece önemli katkılarda bulundular.

Bugün ise, geçtiğimiz on yılın bu özelliklerinin yavaş yavaş sorgulanmaya başlandığını, bu sorgulamanın sosyal bilimlere yansıdığını görebiliyoruz. Sorgulama büyük ölçüde sözünü ettiğimiz iktisat ideolojisinin sorgulanması olduğu için de, sosyal bilimlerdeki yeni eleştirel akımlar iktisat içinde özel bir önem kazanıyor. Toplum ve Bilim'in elinizdeki sayısında, bu yeni gelişimleri yansıtacak bir dizi makale yayımlıyoruz.

"Doğal Kaynaklarda Sınır Sorunu ve Büyüme" başlıklı makalesinde Arslan Sonat, 18. yüzyıldan itibaren iktisatçıların doğal kaynaklar sorununu ele alış biçimlerini, bugün yadsınamaz bir biçimde dünyayı tehdit etmeye başlayan ekolojik denge sorunlarının ışığında, gözden geçiriyor. Makalede, bu sorunların yarattığı dehşet içinde ortaya çıkan "sıfır büyüme" modellerinin karamsarlığına kapılmayan, "sürdürülebilir bir büyüme" modeli arayışı buluyoruz. Sonat böyle bir modelin, nicelikselden çok niteliksele, sağlıklı toplumsal ilişkiler, adalet ve eşitlik gibi amaçlara, estetik ve kül-

türel değerlerin korunmasına yönelik bir ekonomik ve toplumsal örgütlenme biçimiyle birlikte gerçekleşebileceği sonucuna varıyor.

Bazı okuyucularımızın hatırlayacakları gibi, Toplum ve Bilim'in 42. sayısında Bakır Çağlar'ın "İktisat Politikası Anayasası" kuramıyla ilgili bir makalesini yayımlamıştık. Uğur Eser'in bu sayıda yayımladığımız makalesi de aynı konuda. Eser yazısında, ekonomik alanda devlet müdahalesini yasal yollarla sınırlamaya yönelik bu kuramı, 1980'lerde güçlenen yeni muhafazakâr-liberal akımların doğal bir uzantısı olarak ele alıp eleştiriyor. Dolayısıyla yazıda, İktisat Politikası Anayasası'yla ilgili tartışmanın ötesinde, yeni sağ görüşlerin metodolojik temellerinin derinlemesine bir sorgulamasını da buluyoruz.

1980'li yıllarda karşımıza 'alternatifsiz" bir toplum düzeni olarak çıkarılan serbest piyasa ekonomisi modelinin eleştirisi bizi, doğal olarak, alternatifler üzerine düşünmeye itiyor. Bu aşamada, özellikle "reel sosyalizmin" bugün açıkça ortaya çıkmış olan başarısızlıkları da göz önüne alınınca, alternatiflerin gerçekçiliği büyük önem kazanıyor. Bu alanda gerçekçilik de, büyük ölçüde, piyasa modellerinin göz ardı ettiği eşitlik ve özgürlük sorunlarının yanı sıra, bu modellerinin ön plana çıkardığı etkinlik sorunun da dikkate alınmasını gerektiriyor. Ercan Eren'in bu sayıda yayımladığımız makalesi, özgürlük, eşitlik ve etkinlik amaçlarının birlikte gerçekleştirilmesine yönelik piyasa sosyalizmi modelleriyle ilgili metodolojik bir tartışma sunuyor.

Aydın Çeçen'in yazısında ise, bu teorik tartışmalarda ele alınan sorunlar ve amaçları yansıtan gerçek bir toplum modeliyle, İsveç sosyal demokrasisiyle, ilgili bir tartışma buluyoruz. Çeçen'in makalesi, İsveç modelinin özgün niteliğini vurgularken, bir yandan da onu, 1980'lerin politik ve ideolojik gelişmeleri karşısında kendini koruyabilmiş bir alternatif toplum düzeni örneği olarak ele alıyor.

Bu sayının iletişi bölümünde yayınladığımız Haldun Gülalp'ın "Türkiye'nin Kapitalist Gelişiminde Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik" başlıklı yazısı da, sözünü ettiğimiz sistem tartışmalarına başka bir düzeyde, çok önemli bir katkıda bulunuyor. Gülalp, 1980'li yıllarda dinci ideolojilerin yükselişi, yalnız Türkiye'ye özgü olmayan, dünya çapında bir olgu olarak ele alıyor. yazara göre, bireycilik ve kişisel girişimcilikle dinciliğin tuhaf sentezi, Batıda refah devletinin, Üçüncü Dünya'da ise gelişmeci devletin bunalımına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu sentez içinde din, serbest piyasa mekanizmasının insanı ezen baskısına karşı bir sığınak sağlayarak önemli bir ideolojik işlev üstlenir. Başka bir deyişle, insan, iktisat ideolojisinin savunduğunun aksine, sadece bireysel çıkarlarının tatminine yönelik çabalarda bulunarak ve daha çok tüketmekle tatmin olarak yaşayan bir yaratık olmadığı için, toplum yaşamını bu tür çabalar ve tatmin yollarına indirgeyen bir ideolojik yapı içinde, insan olduğunu farkederek yaşamanın başka yollarını arar. Toplumsal dayanışmanın, doğayla uyumun, kültürel değerlerin

yadsındığı bir ortamda, dinin gerçekten güçlü bir ''ideolojik sığınak'' olarak ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

Toplum ve Bilim'in Türkiye II. Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan tebliğlere ayırdığımız özel sayısında, bize gönderilen tebliğlerin tamamını yayımlayamamış ve bunlardan bazılarını zaman içinde derginin ilerde çıkacak sayılarında yayımlayacağımızı belirtmiştik. Bu sayıda bu tebliğlerden ikisini, Mümtaz Peker'le Belma T.Akşit'in yazılarını yayımlıyoruz. Elinizdeki sayıda, ayrıca, Ayşe Güneş-Ayata'nın ''Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik'' başlıklı makalesi ile Herkül Milles'ın ''Türk Edebiyatında Yunan İmajı: Yakup Kadri Karaosmanoğlu'' başlıklı yazısı yer alıyor.

Bu sayının Belge'si, İlhan Tekeli'yle Selim İlkin'ın sundukları, ''Mustafa Celaleddin Beyin 'Bir Eyaletin İmarı Hakkında Mükaleme' Adlı Risalesi''. Tekeli ve İlkin'in sunuşları, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda imar kavramının gelişimi üzerine bir tartışma içeriyor ve ''imar'' kavramının ''kalkınma'' kavramına yaklaşması sürecine dikkat çekiyor. Bu açıdan, belgenin iktisat tarihçileri kadar gelişme iktisatçılarının da ilgisini çekeceğini umuyoruz.

Kitap Eleştirisi bölümünde ise iki yazı yer alıyor. Bunlardan ilki Nora Şeni'nin Stefan Yerasimos'un Türk Geleneklerinde Konstantinopolis ve Ayasofya'nın Kuruluşu adlı kitabıyla ilgili. Geçtiğimiz yıl Fransa'da yayımlanan bu son derece ilginç kitabın, en kısa zamanda Türkçe olarak da yayımlanacağını umuyoruz. Bu bölümde yer alan ikinci eleştiri yazısında Nazan Aksoy, Berna Moran'ın Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış adlı incelemesinin ikinci cildini tartışıyor.

Toplum ve Bilim'in 46/47. sayısında Füsun Üstel'in ''İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma-Rölativizm İkilemi'' başlıklı bir yazısını yayınlamıştık. 50. sayımızda da, Turgut Tarhanlı'nın bu yazıyla ilgili eleştirel görüşlerini içeren bir yazı çıktı. Biz, yayın kurulu olarak, sık sık belirttiğimiz gibi, dergide çıkan yazıların bu tür tartışmalara ve yeni yazılara yol açmasını yararlı ve olumlu buluyoruz. Doğal olarak, yazarlarımızın kendi yazılarıyla ilgili eleştirilere gösterdikleri tepkilere, derginin içerik ve üslup özelliklerini çok fazla zorlamadıkları ölçüde, yer vermeyi de görev kabul ediyoruz. Bu bağlamda, Üstel'in Tarhanlı'ya verdiği cevabı, Toplum ve Bilim'in bu sayısında yayımlıyoruz. Üstel'in cevabı bize yönelik bazı eleştiriler de içeriyor. Derginin düzenli çıkmamasıyla ilgili bu eleştirileri haklı bulmamamız olanaksız. Bununla ilgili olarak, ancak, okurlarımıza ve Üstel'e Türkiye'de üniversite olanaklarından yararlanarak yayımlanan dergilerin bile, çoğu zaman, Toplum ve Bilim'den daha düzensiz çıkabildiklerini, bizim bu tür olanaklardan yararlanmadan sürdürdüğümüz çabanın önündeki engelleri hatırlatabiliriz. Bu engelleri elimizden geldiğince aşmaya çalışıyor ve Toplum ve Bilim'in giderek daha düzenli çıkan bir dergi haline geleceğini umuyoruz. Ama, sorunların büyük bir kısmı yayın kurulundan kaynaklan-

madığı için, bu konuda okurlarımıza kesin sözler vermenin dürüstçe olmayacağını da biliyoruz. Kesinlikle söyleyebileceğimiz tek şey şu: Derginin daha çok okunması ve dergiye daha çok yazı gelmesi için yapacağınız katkılar, sorunların aşılmasına büyük ölçüde yardımcı olabilirler.

Doğal Kaynaklarda Sınır Sorunu ve Büyüme

*Arslan Sonat**

1. GİRİŞ

1.1. Kıt Kaynaktan Sınırlı Kaynağa:

Klasik iktisatçılardan neoklasik-Keynesien iktisada geçiş süreci içinde iktisadi olayları ele alış dönemi çok kısaldı. Klasiklerin çok uzun dönemlere uzanan çözümlemelerine karşın "sonsuz küçük" (infinitismall) ile uğraşan neoklasikler için firmaların ölçeklerini optimum olacak biçimde değiştirebilecekleri süre "uzun dönem" sayıldı. Keynesci iktisat ise esas olarak bir dengesizlik durumundan dengeye ya da başka bir dengesizlik durumuna geçilecek kadar kısa bir dönem ile ilgili idi. Keynesci analiz neoklasik iktisatçılar için dahi, zaman süreci içinde ortaya çıkacak fiyat intibaklarını gözardı ettiği için, "kısa dönem" analizi olarak eleştiriliyordu.[1]

İktisadi çözümlemenin kapsadığı zaman diliminin kısalması uzun dönemli sorunların iktisatçıların ilgi alanları dışına kaymasına yol açmıştır. Doğal kaynaklar sorunu da bu uzun dönemli sorunlardan biridir. Yerleşik iktisat için bu kaynaklar üretim için gerekli "kıt kaynaklar"dır (scarce resources). Ancak, "kıt"lık bu kaynakların bir fiyat ödeyerek elde edilebileceği anlamına gelmektedir. Arz ve talebe göre belirlenen bu fiyat ödendiği sürece bu kaynaklar hazırdır. Oysa klasik iktisatçıların uzun dönemli düşünce sistemleri içinde kaynakların kıtlığı yanında "sınırlı" (limited) oluşu da çok önemli bir yer tutar. **A.Smith, Ricardo, J.S.Mill** ve **Malthus** çeşitli biçimlerde doğal kaynakların sınırlarına ulaşılması ile büyümenin duracağını ileri sürmüşlerdir.

Doğal kaynakların sınırlarına ulaşıldığında ortaya çıkacak durum konusunda **Mill**'in göreli olarak iyimser görüşlerine karşılık, **Smith, Ricardo** ve **Malthus** karamsar öngörülerde bulunmuşlardır.[2] Bu kötümser görüşler günümüzdeki

---

* Doç.Dr. Gazi Üniversitesi-BİİBF, İktisat Bölümü.

dünya ölçeğinde ortaya çıkacak bir felaket (global catastrophe) korkularının yüzyıllardır unutulmuş olan kaynaklarıdır. Kuşkusuz bu kötümser beklentilerin içinde en ünlüsü Malthuscu teoridir. Bunun nedeni Malthus'un gıda maddeleri ve ekilebilir alanlar ile nüfus arasındaki ilişkiyi ilk defa matematik olarak açıklama çabasına girmiş olmasıdır.

Ne var ki gelişen sanayi devriminin yarattığı toplumsal ve ekonomik yapı, bu yapının ortaya çıkardığı birbirinden çok farklı ekonomik ve politik düşünce sistemleri Malthuscu teoriye şiddetle karşı çıktılar. Bu eleştiriler sanayi devriminin büyük bir ivme kazandığı 19. yüzyıl ortalarında yoğunlaştı.

Dünyanın "altın çağ"a sanayiin ve liberalizmin gelişmesi ile ulaşacağını savunan **Carey** ve **Bastiat** gibi iktisatçılar sanayileşmenin ve teknolojik gelişmenin diğer bütün sorunlarla birlikte nüfus artışının getireceği sorunları da çözeceğini ileri sürüyorlardı. Örneğin, Bastiat doğal kaynakların kullanılmasını endişe verici bir gelişme değil bir hedef olarak görüyordu. Bu iktisatçıya göre "özgürlük gelişmeyi teşvik edecek ve gelişme de, verimliliği arttırmak suretiyle, daha fazla mal elde edilmesini sağlayarak **tabiatın bedelsiz hizmetlerinin** alanını genişletecektir".[3]

Bu iktisatçıların tam zıddı bir dünya görüşününün kurucuları olan **Marx** ve **Engels** de Malthus'u çok sert biçimde eleştirdiler. Malthuscu teorinin nüfus artışının sınırlandırılması önerisinden çok, bu teorinin İngiliz sanayilerince düşük ücretleri haklı gösterme ve "Yoksullar Yasası"na karşı çıkma amacı ile kullanılması üzerinde duran **Marx**:, "aşırı nüfusu kapitalist üretimin tarihsel yasaları yerine, doğanın sonsuz yasaları ile açıklamaya kalkışmanın... egemen sınıfların çıkarlarına uygun"[4] olduğunu söylüyor ve Malthus'u "egemen sınıfların utanmaz bir dalkavuğu" olarak niteliyordu. **Marx**'a göre; "emekçi nüfusu, kendi yarattığı sermaye birikimi ile birlikte, kendisini nisbi ölçüde fazlalık haline getiren, nisbi artı-nüfus haline çeviren araçları üretmiş olur; ve o, bunu daima artan boyutlarda yapar. Bu, kapitalist üretim biçimine özgü bir nüfus yasasıdır; ve aslında, her özel tarihsel üretim tarzının, yalnızca kendi sınırları içerisinde tarihsel bakımdan geçerli kendi özel nüfus yasaları vardır. Soyut bir nüfus yasası, ancak ve o da insanoğlu kendilerine müdahale etmediği sürece, bitkiler ve hayvanlar için vardır".[5] Görüldüğü gibi, Marx'ın vurgusu mevcut nüfusu 'artı-nüfus' haline getiren üretim biçimi ve bunun sonucu olan işsizlik olgusu üzerindedir. Ekonomik ve sosyal koşulların iyileşmesi ile artacak nüfusun fiziki gereksinmelerinin karşılanması konusunda ise **Engels**; "insanlığın elinde bulunan üretici gücün sonsuz olduğunu söylüyor ve "toprağın üretkenliği sermaye-emek ve bilimin uygulanması ile **ad finitum** arttırılabilir"[6] diyerek teknolojik ilerlemeye güven noktasında Bastiat ile birleşiyordu.

1.2. Yeni Malthusculuk

Malthus'tan sonraki 150 yıl yukarıdaki eleştirileri haklı çıkardı. Tablo-1'de de görülen hızlı nüfus artışına karşın bilimsel ve teknolojik gelişme tarımda verimi nüfusun da üzerinde arttırdı, gelişmiş sanayi ülkeleri için "açlık ve kıtlık" çok

uzaklarda kalmış tarihi olaylar olarak kabul edildi. Sömürge, yarı sömürge ve azgelişmiş ülkelerden oluşan güney yarıkürede ise zaman zaman ortaya çıkan kıtlıklara rağmen, 1950'lere kadar -sanayileşmiş ülkelerden daha yavaş da olsa- nüfus artmaya devam etti.

Ancak, 1950'lerden sonra üçüncü dünyadaki hızlı nüfus patlaması ve bunun sonucu olarak 21. yüzyıl başlarında 8 milyara ulaşması beklenen dünya nüfusu insanlığın geleceği konusundaki kaygıları yeniden gündeme getirdi. Ne var ki bu defa sorun yalnızca gıda maddeleri ve ekilebilir alanlardaki sınırlarla kalmıyor, buna ek olarak yenilenebilir ve yenilenemez doğal kaynakların tükenmesi ve çevre kirliliğininin olası sonuçları da karamsar bekleyişlere yol açıyordu.

Doğal kaynakların sınırları konusundaki kaygılar 1970'li yıllardan itibaren güçlenen ekolojik akımlarla birlikte hızla yaygınlaştı. İlk defa 'kıt kaynaklar ekonomisi'nden 'sınırlı kaynaklar ekonomisi'ne geçiş üzerinde düşünülmeye başlandı. **Boulding** sanayi devriminin gelişme dönemlerindeki, doğal kaynak girdilerinin ve üretim sonucu ortaya çıkacak atıkların boşaltılacağı rezervuarların sınırsız olduğu ekonomiyi "uçsuz bucaksız ovaların sembolleri olan pervasız, sömürücü, romantik ve acımasız davranışlı" kovboyların çağırışımı ile 'kovboy ekonomisi' olarak adlandırıyor. Ancak uçsuz bucaksız ovaların da sınırlarının olabileceği, kaynakları alabildiğine sömürmenin, sınırsız girdi kullanmanın ne kadar sürdürülebileceği sorunu tartışma gündemine girince artık sınırlı kaynaklar ekonomisi üzerinde düşünmek gereği de ortaya çıkıyordu. **Boulding** dünyanın ulaştığı bu durumu, dışarıdan hiçbir girdi almayan ve dışarıya hiçbir atık ve artık atamayan bir uzay gemisine benzetiyor, kaynakların sınırlı olduğu bir ortamdaki ekonomiyi 'uzay adamı ekonomisi' olarak adlandırıyordu.[7] Böylece 150 yıldan bu yana ilk defa büyümenin sürdürülemeyeceği inancı, hatta bunun da ötesinde, sürdürülmemesi gerektiği görüşleri tartışılmaya başlandı, bu görüşlerden kaynaklanan 'sıfır büyüme' modelleri ortaya çıktı.

Bu modeller etkilerinin yaygınlığı kadar, büyük tepkilerle de karşılaştılar. Bireysel fayda ve kâr güdüsü ile yönlendirilen iktisadi büyüme paradigması etrafında kurulmuş yerleşik iktisat teorisi bu modelleri "Malthuscu görüşün bir karikatürü"[8], "sahte bilim"[9] olarak niteledi ve ders kitaplarının dışında tuttu. Bu tutumu paylaşan iktisatçılar "asıl tehlikenin dünyadaki kaynakların çok yavaş kullanılması olduğunu ve gelecek kuşaklara bırakmamız gereken asıl değerlerin yer altındaki madenler değil daha ileri üretim teknikleri" olduğunu ileri sürüyorlardı.[10]

Marx'ın Malthus ile ilgili görüşlerine gönderme yapan ve "nüfus ilkesini İngiliz oligarşisinin insanlığın ilerlemesi ve gelişmesi özlemlerini toptan yok edecek bir silahı" olarak niteleyen satırları[11] ile tarihi paralellik kuran bazı reel-sosyalist iktisatçı ve sosyal bilimciler de 'yeni Malthusculuk' olarak adlandırdıkları 'doğal kaynaklarda sınır' düşüncesini "..yeni bağımsızlığına kavuşmuş üçüncü dünya ülkelerinin ekonomik gelişmelerini geciktirmek, emperyalist ülkelerle aralarındaki korkunç uçurumu sürdürmek"[12] amacı güden bir aldatmaca olduğunu ileri sürdüler. Bu aldatmacaya karşı "en yeni bilimsel ve teknolo-

jik gelişmeler temelinde doğal kaynakların **en yoğun** biçimde kullanılması konusunda üçüncü dünya ülkelerine yardımcı olmak"[13] politikası izlediler.

Dünyanın son yirmi yıldaki ekonomik ve politik gündeminde önemli bir yer tutan "yeni Malthusculuk" tartışmaları başlıca iki noktada odaklanmaktadır. Bunlardan birincisi, doğal kaynakların ve teknolojinin sınırları konusundaki teknik tartışmalardır. Bu tartışmalar bu yazının ikinci bölümünde; yenilenebilir kaynaklar, yenilenemeyen kaynaklar ve çevre olmak üzere üç ayrı doğal kaynak türü için ayrı ayrı ele alınmaktadır.

İkinci önemli tartışma ise, doğal kaynakların sınırlı olduğu bir ortamda iktisadi sürecin işleyişinde yapılması gereken değişiklikler ve özellikle büyüme konusundaki politikalar üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın üçüncü bölümünde bu konular tartışılmakta ve 'sıfır-büyüme' radikalizminden, neo-klasik 'doğal kaynaklar ekonomisi'ne kadar çeşitli görüşler üzerinde durulmaktadır.

2. DOĞAL VE TEKNOLOJİK SINIRLAR

2.1. Ekilebilir Alan ve Gıda Maddeleri:

Malthus'tan sonraki yüzelli yıl içinde gerek yeni alanların ekime açılması gerekse tarım teknolojisindeki gelişmeler sonucu birim alanda ortaya çıkan verim artışları hızla artan nüfusun besin gereksinimini karşılamaya yettiği gibi beslenme düzeyinin yükselmesine de yol açtı. Ancak 20. yüzyılın sonlarına doğru göstergeler bu gelişmenin yavaşladığını ortaya koymakta ve 21. yüzyıl için karamsar beklentilere yol açmaktadır.

Tablo-1'den de görüldüğü gibi gelişmiş ülkelerde ekilebilir alanların sınırına gelinmiş olup bu alanlardaki artış yıllık % 0.35 gibi çok düşük bir hızdadır. Ancak bu ülkelerin nüfuslarının duraganlık noktasına yaklaşmış olması kişi başına düşen ekilebilir alan açısından önemli bir sorun yaratmamaktadır. Buna karşılık nüfusu hâlâ hızlı bir tempoda artmakta olan azgelişmiş ülkeler için durum endişe vericidir. Sulama ve mekanizasyon desteği ile bu ülkelerin ekilebilir alanlarında 1970-2000 yılları arası beklenen artış (% 52) gelişmiş ülkelerden (% 11) beş kat daha fazladır. Buna rağmen nüfus artışı dolayısı ile kişi başına ekilebilir alan % 54 azalmıştır (Tablo-2). Ekilebilir alanlardaki bu artışın 2000 yıllarından sonra aynı hızda artması da beklenemez. Gelişmiş ülkelerde görülen sınırlara bir süre sonra azgelişmiş ülkelerde de ulaşılacaktır. Yeni toprakların marjinal verimi hızla düşmektedir.[14] Yeni alanları ekime elverişli hale getirmek çok büyük sabit sermaye yatırımı ve enerji gerektirmekte çok yüksek maliyetlere neden olmaktadır.

Ekilebilir alanlar konusundaki ikinci önemli sınır da sudur. FAO'nun bu konudaki araştırmalarının sonuçları 2000'li yıllarda ciddi su sıkıntıları öngörmektedir.[15] Su kaynakları aynı hızla artmadıkça, ekilebilir alanlardaki artışların - eğer gerçekleşebilirse- hiçbir önemi kalmayacaktır. Deniz suyunun arıtılması ve benzeri teknikler ise çok büyük enerji ve maliyet gerektirmektedir. Ayrıca

suyun yalnız miktarı değil kalitesi de önemli bir sorundur. Çevre kirliliğinin suların niteliğinde yarattığı düşüş ise sorunu daha da ağırlaştırmaktadır. Bunun yanında su-kaynaklarının kullanılma oranında yükselme ile birlikte kullanılan suların tuzluluk oranı da artmaktadır.[16] Bugün için çok önemli olmayan bu olgu ikibinli yılların başlarında, artan kullanılma oranı ile birlikte ciddi boyutlara ulaşacaktır.

Nihayet hızla artan çevre kirliliği de tarımsal alanların verimliliğini azaltan hatta bu alanların ekilebilir olmaktan çıkmasına yol açan çok önemli diğer bir sınırdır.

Yeşil devrim olarak adlandırılan tarımsal teknolojideki gelişmenin sınırları da çok uzak değildir. 1 ve 2 numaralı tablolarda da bu konuda bazı ipuçları bulunmaktadır:

— Teknolojik girdi kullanımı ve verimlilikteki artış şimdilik nüfus artışı ile aynı hızda gidebilmektedir. Ancak göstergeler 21. yüzyılda verimlilik artış hızının nüfus artış hızına yetişemeyeceğini düşündürecek doğrultudadır. 1970-2000 yılları arasında AGÜ'lerde tarımsal gübre kullanımında % 400, sulanan alanda % 45 (Tablo-2), verimlilikte % 94 (Tablo-1) artış beklenmekte, bu gelişmelerin tarımsal üretimde % 338 artışa yol açacağı hesaplanmaktadır (Tablo-1). Ancak bütün bu gelişmeler sonucu 2000 yıllarında kişi başına beklenen gıda artışı 1970 yılına göre yalnızca % 7 fazladır. Nüfus artışının duraganlaştığı gelişmiş ülkelerde verimlilik artış hızı daha düşük olmasına rağmen gıda indeksindeki aynı dönem artışı (% 18) AGÜ'lerden daha yüksektir (Tablo-2).

— Toprak verimini artırıcı girdi ve tekniklerde azalan marjinal verimler yasası çok hızla işlemektedir. Örneğin 1960'larda tahıl üretiminde 1 ton kimyevi gübre karşılığı sağlanan artış 10 ton iken bu oran 1970'lerde 1/8,5'a inmiş, 2000'lerde ise 1/5,5 olması beklenmektedir.[17] Nitekim ekilebilecek alanların sınırına daha önce ulaşan GÜ'lerde hem teknolojik girdi kullanımındaki artış (Tablo-3) hem de birim alandaki verimlilik artışı (Tablo-2) AGÜ'den daha azdır. Teknolojik girdileri artırma olanağı çok daha fazla olan GÜ'lerin bunu yapmamalarının nedeni teknolojik girdilerin marjinal verimlerinin marjinal maliyetlerinin altında kalmaya başlamasıdır. Kuşkusuz şu anda teknolojik girdi kullanımındaki çok düşük düzey nedeni ile marjinal verimin yüksek olduğu AGÜ'lerde de bir süre sonra aynı eğilim ortaya çıkacaktır. Karamsar beklentilerin sınırı nüfus artışı ile tarımsal verimliliğin ivmeleri arasındaki farka bağlı olarak değişmektedir.

— Madde dengesi bağlamında, derinliğine (intensive) tarım tekniklerinin anlamı fosil yakıtlar ve çok sınırlı oranlarda da minerallerin fotosentez ürünlerine dönüştürülmesidir. Bu dönüşüm ise çok büyük bir enerji kullanımını gerektirmektedir. **Odum**, genel bir kural olarak, ürünü iki katına çıkartmak için enerji girdisinin 10 katına çıkartılması gerektiğini söylemektedir.[18] Buna göre Hindistan'daki tarım tekniklerini Japonya düzeyine çıkartmak için üretilmiş enerji girdisinin 100 kat arttırılması gerekmektedir.[19] Bu oranda enerji kullanımı ise daha önce de belirtildiği gibi çok büyük entropi artışı ve çevre sorunlarına yol açacaktır.

— Kısa dönemde üretimi artıran girdi ve teknikler toprağın niteliğinde bozulmaya yol açarak uzun dönemde üretim kapasitesinde azalmaya neden olmaktadırlar. Tarımsal ilaç ve gübrelerin yol açtığı toprak kirliliği ve nitelik kaybı (soil degradition)[20], sular ve dolayısı ile topraktaki kirlenme[21] beslenme potansiyeli konusunda önemli sorunlar doğurmaktadır.

Bütün bu nedenlerle dünyanın besleyebileceği maksimum nüfusun 8 milyarı aşmayacağı savunulmaktadır.[22] Dünya nüfusunun 8 milyara ulaşmasına ise yalnızca 35 yıl kadar bir süre kalmıştır.[23]

2.2. Yenilenemeyen Kaynaklar; Madenler

Kaynaklarda sınır sorunu gıda maddeleri ve ormanlar, su ürünleri gibi yenilenebilir kaynaklar (renewable resources) yanında yenilenemeyen, kullanıldıkça tükenen kaynaklar (exhaustible resources) için de geçerlidir. Sorun yine üssel büyümenin dinamiğinde yatmaktadır. Arama ve çıkartma teknolojisindeki gelişmelerle maden rezervleri bugün bilinenin birkaç katına çıkartılabilir. Ancak iktisadi gelişme maden talebini de üssel olarak artırmaktadır. Bu ise rezervlerin tükenme süresini daha da kısaltmaktadır. Tablo-4'de görüldüğü gibi, birçok madenin bugünkü kullanma oranlarının sürdürülmesi yani talepteki artış hızının sıfır olması durumunda dahi ömrü (statik rezerv) bir asrın çok altındadır (Sütun 1). Talebin (2) numaralı sütunda belirtilen oranlarda artması durumunda ise bu ömür çok daha kısalmaktadır. Bu şekilde hesaplanan ömür (üssel rezerv) tablonun (3) numaralı sütununda gösterilmiştir. Örneğin; statik rezervi 1659 yıl olan alüminyumun yıllık kullanım oranındaki % 5,17'lik artış sürdüğü takdirde tükenme süresi 88 yıla inecektir.

Bu hesaplamada rezervlerin mutlak miktarının metrik ton, varil, pound gibi farklı ölçülerle ifadesine gerek yoktur. Bunun yerine yıl olarak ifade edilen statik ve üssel rezerv kavramları kullanılmaktadır. Hesaplama, R: rezervin mutlak miktarını, n: statik rezervi, t: üssel rezervi ve r: talep artış hızını göstermek üzere, aşağıdaki gibi yapılmaktadır;

$$R - \frac{R}{n} \cdot (1+r)^i = 0$$

$$1 - \frac{1}{n} \cdot \sum_{i=1}^{t} (1+r)^i = 0$$

$$1 - \frac{1}{n} \cdot \frac{(1+r)^t}{r} = 0$$

$$r.r + 1 = (1+r)^t$$

$$t = \frac{\log (1 + r.n)}{\log (1+r)}$$

Sorunun boyutlarını ve önemini belirtmek açısından üç noktayı ayrıca vurgulamak gerekir:

— Veri bir üssel büyüme durumunda yeni rezervlerin bulunması çok az önem taşımaktadır. Örneğin Tablo-4'ün (4) numaralı sütununda bugün bilinen rezervlerin % 500 arttırılması durumunda dahi, (2) numaralı sütunda gösterilen büyüme oranları sürdüğü sürece, madenin ömrünün (yıl olarak gösterilen üssel rezervin) ancak 35-40 yıl gibi sınırlı bir süre uzadığı görülmektedir. Rezervlerin 5 katına çıkarılması olasılığının aşırı iyimser olup olmadığı tartışması bir yana bırakılsa bile sorunun 30-40 yıl gibi süreler için ertelenmesinin insanlığın geleceği açısından çok önemli olmadığı açıktır.

— Büyüme hızının düşürülmesi de -üssel büyüme sürdüğü sürece- çok önemli değildir. (5) numaralı sütunda (2) numaralı sütundaki oranların % 50 azaltılması durumundaki tükenme süreleri verilmektedir. Görüldüğü gibi sağlanabilecek ek süre yine fazla uzun değildir.

— Kaldı ki (5) numaralı sütundaki statik rezervler büyüme oranlarının hemen başlangıç tarihinde % 50 indirilmesi durumundaki sürelerdir. Rezervlerin bir bölümü kullanıldıktan sonra büyüme oranı '0'a düşürülse dahi önemli bir değişiklik sağlanmayacaktır. Örneğin Statik rezervi 216 yıl olarak tahmin edilen demirin, kullanımı öngörülen hızla (% 2.95) arttığı takdirde 32. yılda toplam rezervin 1/4'ü kullanılmış olacak ve yıllık kullanım başlangıçtaki miktarın 2.5 katına çıkacaktır. Bu durumda artık kullanım oranı hiç artmasa dahi rezervin ömrü yalnızca 63 yıldır. Böylece demir talebindeki büyümeyi rezervin % 25'i tükendikten sonra durdurmanın çok anlamlı bir sonucu olmayacak yalnızca 27 yıllık ekbir süre kazanılmış olacaktır. Öyle ise sorun büyümeyi herhangi bir tarihte değil mümkün olduğu kadar çabuk durdurmaktır.

Hızlı bir büyüme sürecinin herhangi bir noktasında yatırım ve üretimin temel girdisi olan bu kaynakların tükenmesinin sonuçları kolayca tahmin edilebilir. Üretimdeki düşüşler geliri azaltacak, yatırım düşüşleri bu azalışı hızlandıracaktır. Gelirde meydana gelen hızlı azalmanın önemli bir sonucu da araştırma-geliştirme çalışmalarının azalması, teknolojik ilerlemenin durması hatta gerilemesidir. Yukarıda tarım ürünleri ve diğer yenilenebilir kaynakların artan nüfusun gereksinmelerini ancak teknolojik ilerleme ve ileri teknolojik girdiler kullanarak karşılayabildiği belirtilmişti. Madenlerin tükenmesinin yol açtığı sonuçlar ise tarımsal üretim ve diğer yenilenebilir kaynaklardan sağlanan akımlarda da büyük düşüşlere yol açacaktır. Çok kısa bir ifade ile madenlerin tükenmesi -eğer daha önce ulaşılmamışsa- yenilenebilir kaynakların da sınırını belirleyecektir.

Yeni Malthusculuğun bu 'karamsar' yaklaşımına büyüme yanlılarınca, biri iktisadi diğeri teknolojik olmak üzere, iki açıdan karşı çıkılmaktadır;

— İktisadi yaklaşım kısaca şöyle özetlenebilir; eğer böyle bir sınır sözkonusu olsa dahi bunun etkileri ani bir biçimde ortaya çıkmaz. Bu sınırlara yaklaşıldıkça kıtlık artacak, madenlerin fiyatları yükselecektir. Yükselen fiyatlar karşı-

sında ekonomi zaman içinde gereken uyumu yapacaktır. Dolayısı ile büyümenin yavaşlaması gerekse dahi bu tedricen ve dinamik denge içinde olacaktır. Ayrıca fiyatlardaki artışlar yeni kaynak aranmasını da teşvik edecek ve hızlandıracaktır. Kısaca fiyat mekanizmasının sağlayacağı uyum kaynakların etkin kullanımını da sağlayacaktır.[24]

— Teknolojiye dayanan karşı çıkışlar ise başlıca dört noktada toplanmaktadır:[25]

(i) Maden kaynakları bugün bilinen ve hesaplanabilenin binlerce belki milyonlarca katıdır. Bu birkaç yüzyıllık gelecek açısından bakıldığında, bu kaynakların yaklaşık olarak sınırsız olması demektir.

(ii) Azalan kaynaklar diğerleri ile ikame edilebilir.

(iii) Kullanılmış madenlerin hurda atıklar halinde yeniden üretime sokulacak girdiler haline getirilmesi (recycling) bir teknoloji sorunudur ve gerektiğinde böyle bir teknolojik gelişme sağlanacaktır. Bu durum rezervlerin defalarca büyümesi ile aynı etkiyi yapacaktır.

Ancak büyüme yanlılarının bu görüşleri oldukça tartışılmalıdır;

— İktisadi yaklaşımın temen mantığı kıtlık arttıkça fiyatların da artacağı tezine dayanmaktadır. Ne var ki bu görüş neredeyse 150 yıl önce terkedilmiş bir değer teorisi olan 'nedret teorisi'ne dayanmaktadır. Malların değerini ve fiyatını belirleyen unsur kıtlıkları değil talep ve üretim maliyetleridir. Talebin belirli bir maliyetle karşılanabilmesi durumunda fiyat bilinen kâr maksimazasyonu ya da mark-up uygulaması ile belirlenecektir. Statik firma dengesinde, yıllar sonra ortaya çıkacak kıtlık bu fiyatı etkilemez. Dinamik çözümleme sözkonusu olduğunda ise bugünkü satışı ve maden çıkartımını azaltarak gelecekteki yüksek fiyatlar için rezervleri korumak güdüsü çözümlemeye girecektir. Ancak paranın zaman değeri kavramı dikkate alındığında gelecekte elde edilmesi beklenen kârın bugünkü değerinin hesaplanması gerekir. Buna göre 68 yıl sonra tükenmesi beklenen demir rezervlerini korumak sureti ile gelecekte sağlanacak kârın bugünkü değeri, örneğin % 6 gibi düşük bi riskonto oranında 1/52 olacaktır. Başka bir ifade ile firmanın bugünkü üretimini düşürmesi için 68 yıl sonraki kârının bugünkünün 52 katı olacağını hesaplaması gerekir. Ayrıca bu kadar büyük kâr artışı için demir fiyatlarının artması da yetmeyecektir. Firma girdileri demir fiyatları ile aynı oranda arttığı takdirde reel kâr değişmez. Bir maddenin fiyatının böylesine yüksek bir oranda artarken diğerlerinin değişmemesi -kıtlık bütün kaynaklar için sözkonusu olduğuna göre- olanaksızdır. Risk ve belirsizliğin bugünkü değeri (present value) düşürdüğü de bilindiğine göre, firmanın yıllar sonraki kıtlığı düşünerek bugünden üretimini kısması ve bu nedenle fiyatların tedricen artmasını beklemek anlamlı değildir. Kısaca, piyasa mekanizması için gelecekteki kıtlığın göz önüne alınmasını gerektirecek bir dürtü yoktur. Bu durumda, herhangi bir önlem alınmadığı takdirde üretimde kısıntı ancak rezervin sonuna yaklaşıldığında ortaya çıkacak ve gerek arz azalması gerekse spekülatif nedenlerle çok ani ve hızlı fiyat şokları ile karşılaşılacaktır. Yük-

sek düzeyde üretim ve tüketime planlanmış bir ekonominin böyle bir şoku dengelemesi çok güçtür. Ulaşılacak yeni denge ise bir 'felaket sonrası' dengesidir.

— Teknolojik çözüm beklentileri de umut kırıcı itirazlarla karşılaşmaktadır;

(i) Maden kaynaklarının sınırsızlığı en çok tartışma konusu olan bir görüştür. Konu ile uğraşanların büyük bir kısmı bu konuda oldukça karamsardır.[26] Nitekim iktisadi gelişmenin en hızlı olduğu, arama teknolojisinin en hızla geliştiği son 40 yılda bilinen rezervler ancak 3-4 katına çıkarılabilmiştir.[27] Bu hız giderek yavaşlamaktadır ve konunun başında belirtildiği gibi bu orandaki artışlar soruna çözüm getirmemektedir. Yoğunluk derecesi düşük kaynakların kullanılması ise maliyette ani ve hızlı artışlara yol açacağından bu kaynakların kullanılması girişimi ancak ekonomik rezervlerin tükenmesine yakın başlayabilir ki bu da yukarıda anlatıldığı gibi ekonomide büyük fiyat şoklarına neden olacaktır. Yer kabuğunun, okyanus diplerinin ve sularının bilinenlerin milyonlarca katı mineralle dolu olduğu doğrudur. Ancak yoğunluk derecesi çok düşük bu kaynakların kullanılması girişimi ekolojik felaketi ekonomik felakete çevirmekten başka bir işe yaramayacaktır.

(ii) Sınırlı kaynakların birbirleri ile ikamesi de bir çözüm değildir. Örneğin birçok elektrik devresinde ve iletişim hatlarında bakır yerine -kısmen etkinlikten uzaklaşma pahasına- alüminyum kullanılabilir.[28] Ancak bu neyi çözecektir? Yalnızca bakırın 35 yıllık üssel rezervi 45-50 yıla çıkacak buna karşılık alüminyumun 88 yıl olan ömrü de bu kadar bir süreye inecektir. Sorun tek kaynaktaki sınır değil bütün kaynakların sınırlı olmasıdır.[29] Ayrıca yukarıdaki gibi bir ikame az sayıda metal için geçerlidir. Madenlerin birçoğu birbirleri ile ikame edilememektedir. Bu durumda kötü sonuçlar için madenlerin hepsinin birden tükenmesi gerekmez, ikame edilemeyen bir madenin tükenmesi bütün ekonomik sistemde korkulan sonuçların ortaya çıkmasına yetecektir.

(iii) Kullanılmış madenleri yeniden üretime sokmak (recycling) olanakları çok sınırlıdır. % 100 oranında yeniden kullanım teorik olarak dahi mümkün değildir (termodinamiğin ikinci yasası).[30] Pratikte ise birçok madende iyileştirme yolu ile yeniden kullanım verimi % 30'u aşmamaktadır.[31] Buna karşılık iyileştirme süreci büyük miktarlarda enerji gereği ve kirlilik yaratan bir süreçtir. Oldukça düşük sayılabilecek kaynak tasarrufu sağlayan böyle bir önlem çevresel kaynaklar ve enerji kaynakları üzerinde ek baskılar yaratacaktır. Bu, bir kaynaktaki sorun hafifletilirken diğerlerindeki sorunların ağırlaştırılması anlamına gelmektedir.

2.3. Çevresel Kaynaklar

Yakın zamanlara kadar iktisat ders kitaplarında hava ve suyun serbest mallara örnek gösterilmesi, doğanın üretim ve tüketim süreci sonunda ortaya çıkan atık ve artıkları özümseyebilme kapasitesinin sınırsız olduğu konusundaki inançtan doğmaktadır. Ancak **Marshall**'ın serbest mal için kullandığı "insan emeği gerektirmeden doğa tarafından oluşturulmuş ve kimseye tahsis edilme-

miş'' tanımına uymasına karşın, çevresel kaynakların sınırsız olmadığı artık anlaşılmış bulunmaktadır. Çevrenin özümleme kapasitesi sınırsız olmadığı gibi bu sınır aşıldığında çevreyi kullanmanın ağır bir ekonomik maliyeti de ortaya çıkmaktadır. Ancak bu maliyet doğrudan çevreyi kullananan değil bütün topluma ve gelecek kuşaklara yayılan bir sosyal maliyettir. Diğer mallar gibi gönüllü değişiminin yapılacağı bir payasası ve piyasa fiyatı olmamasına karşın, bir sosyal maliyeti olması çevrenin serbest mal olmaktan çıkıp, iktisadi anlamda bir kıt kaynak haline gelmesi demektir. Bu nitelikleri ile çevrenin bir doğal kaynak sayılması genel olarak kabul gören bir yaklaşımdır.

Nüfus artışı ve iktisadi büyüme diğer doğal kaynaklar yanında çevresel kaynakların da hızla tükenmesine yol açmaktadır. Diğer doğal kaynaklar konusunda olduğu gibi çevre konusunda da, teknolojinin bu tükenişin önüne geçebilme konusundaki olanakları ve bu olanakların sınırları son yirmi yılın en canlı tartışma alanlarından biridir. Üretim sürecinde ortaya çıkacak kirliliği önleyecek arıtma ve temizleme teknolojileri, daha önceki üretim ve tüketim süreçlerinde çevrede biriken artıkların temizlenerek çevrenin iyileştirilmesi, üretim girdilerinde değişiklikler yolu ile bu süreçlerde ortaya çıkabilecek zararlı maddelerİn azaltılması gibi olanaklar çevresel kaynakların daha özenli kullanılmasını sağlayabilir. Ancak bu alanlardaki teknolojik olanaklar da önemli teknik ve mali sınırlamalar ile karşı karşıyadır.[33] Son yirmi yılın yaşanan deneyleri bu teknolojik olanaklardaki gelişmenin çevresel kaynakların tükenme hızının çok gerisinde kaldığını göstermektedir. Bu dengesizlik sürdüğü takdirde önümüzdeki yirmi yıl içinde çevre sorununun bugün tahmin edilenlerin çok ötesinde bir tehdit oluşturması kaçınılmazdır.

Buraya kadar anlatılanlar doğal kaynakların birbirlerinden bağımsız olmadığını ortaya koymakta ve iki önemli gerçeği açığa çıkarmaktadır:

Bir; herhangi bir doğal kaynağı geliştirmek ve tükenmesini önlemek için sağlanacak teknolojik gelişmenin gerek o kaynak gerekse diğerleri üzerinde olumsuz etkileri olacaktır. Örneğin tarımsal teknolojideki gelişme tarımsal topraklarda tuzlanma, kimyevi girdiler dolayısı ile toprak niteliğinde düşüş (soil degradition) yanında minerallerin tükenmesini hızlandırmakta, çevresel kaynaklarda bozulmalara yol açmaktadır. Aynı biçimde, mineral rezervlerini geliştirecek bütün teknolojiler enerji kullanımını ve çevre kirliliğini arttırmakta, dolaylı olarak yenilenebilir kaynaklarda gerilemelere yol açmaktadır.

İki; kaynaklardan herhangi birinin sınırlarına ulaşılması diğerlerindeki kıtlığı da hızla arttıracaktır. Toplu çöküş (global catastrophe) için kaynaklardan birinin tükenmesi yeterlidir.

3. BÜYÜMEDE SINIR SORUNU

3.1. Büyümenin Sınırları

Kaynakların sınırlı olduğu bir dünyada büyümenin de sınırlarının olabileceği

düşüncesi, klasiklerden 150 Yıl sonra, büyümenin en hızlı ve en sorunsuz göründüğü 1960'larda ortaya çıktı. **Boulding**'in yukarıda sözü edilen makalesi ilk kuramsal girişim oldu. Hemen arkasından, Daly'nin büyümenin durdurulduğu bir **Duragan Durum Ekonomisi**'ni, yerleşik iktisadın yöntem ve kalıpları içinde modelleştirme çabaları görüldü.[34]

Ancak nüfus, büyüme ve çeşitli kaynaklar arasındaki ilişkiler ağı ilk defa **Meadows**'un ünlü 'Büyümenin Sınırları' raporunda ele alındı.[35] Kitap yayınlandığı 1972 yılından itibaren gerek dünyada, gerekse -konu ile ilgilenen az sayıda kişi için de olsa- Türkiye'de önemli etkiler yaptı.[36] Bu tarihten sonra yayınlanmış, çevre-büyüme ilişkilerini konu alan hemen bütün yazılarda temel çıkış noktası olarak ya da eleştiri için bu kitaba atıf yapılmaktadır. Bu küçük kitabın bu kadar büyük etkiler yaratmasının nedeni yukarıda sözü edilen iki gerçeği matematik ilişkiler biçiminde ifade etmesi ve bu ilişkileri bilgisayar olanaklarını da kullanarak geleceğe yönelik öngörülere dönüştürmesidir.

Meadows modelinde 5 değişken yer almaktadır:

— Nüfus
— Sanayileşmeyi temsil etmek üzere kişi başına sınai üretim
— Toprak ve diğer yenilenebilir kaynakları temsil eden kişi başına düşen gıda maddesi miktarı
— Tükenebilir kaynaklar, mineraller
— Çevresel kaynaklar ya da çevre kirliliği

Bu değişkenlerden ilk ikisi büyümenin unsurlarını diğer üçü ise sınırlı kaynakların miktarını göstermektedir. Modelin bilgisayarlardan alınan sonuçları üç önemli noktayı vurgulamaktadır:

(i) **Nüfus artışı ve sanayileşme hızının bugünkü trendi sürdürmesi durumunda 21. yüzyılın sonuna ulaşmadan kaynakların sınırına ulaşılması kaçınılmaz görülmektedir.** Mevcut eğilimlere göre oluşturulan 'standart model'-de çöküş noktası mineral kaynaklarında başgösteren kıtlıkla başlamakta bunu gıda maddelerinde kıtlık izlemektedir. Bu gelişmenin doğal sonucu çok uzun olmayan bir süre sonra nüfusta hızlı bir düşüşün başlamasıdır.[37]

(ii) **Kaynakların herhangi birinde sağlanacak gelişme bu sonucu değiştirmeye yetmemektedir.** Örneğin; maden kaynaklarının sınırsız olduğu varsayıldığında; bu sınırsız kullanımdan doğan çevre kirliliği[38]; üretimden doğan kirliliğin % 75 azaltıldığı varsayıldığında, yenilenebilir kaynaklar üzerinde artan baskı sonucu gıda maddelerindeki azalma[39]; tarımsal verimliliğin büyük ölçüde arttırıldığı durumda bu teknolojik gelişmenin yarattığı çevre kirliliği[40] aynı sonucu yaratmaktadır.

(iii) Tek çözüm hem nüfus, hem de kişi başına sınai üretim artışının yani büyümenin durdurulmasıdır. Bu koşullar da ancak çevre kirliliği teknolojisinde önemli gelişmeler sağlanması ve erozyona uğrayan ya da verimsizleşen tarım alanlarının iyileştirilmesi ile birlikte toplu çöküşü önleyecek duragan dengeye

ulaşılmasını sağlayabilecektir (Şekil-6b).[41]

Meadows'un varsayımları çok karamsar ya da korkulan sınırlara ulaşılması için öngördüğü tarihler çok erken bulunabilir. Nitekim yazarın kendisi tarafından 'Büyümenin Sınırları'ndan kısa bir süre sonra yapılan derlemede[42] biraz daha iyimser sonuçların da sözkonusu olabileceği görülmektedir. Ancak bu ilk çalışmanın önemi önsözünde de belirtildiği gibi; "...büyüme ve gelişmeyi özdeşleştirmenin sonuçlarına dikkati çekmesi... bu konudaki tartışmanın ilk kıvılcımlarını ortaya çıkarmasında aranmalıdır."[43] Rapor üretilen malların miktarı ile ölçülen iktisadi büyümenin her zaman gelişme ile aynı şey olmadığını ortaya koyarken, bu büyümenin durdurulduğu bir duragan durumun nasıl olacağı sorusunu da yeniden gündeme getiriyordu. Bu soruyu, raporun yayınlanışından 125 yıl önce **Mill** şöyle yanıtlıyordu; "... şunu da önemle belirtmek gerekir ki, sermaye ve nüfusun duraganlık durumu insanlığın gelişmesinde de duraganlık değildir. Kültür, düşünsel üretkenlik, moral ve sosyal gelişme açısından daha fazla ilerleme fırsatları olacaktır.[44] "Bu konudaki tartışmaların yeniden alevlendiği 1970'lerin başlarında ise, **Boulding** madde ve enerji kullanımından doğan akımların minumuma indirildiği 'duragan durum'u "fiziki büyümenin gerekli olmadığı, dolayısı ile de insan enerjisinin niteliksel gelişmeye, bilime, sanata ve aşka ayrılabileceği bir olgunluk dönemi olarak" gördüğünü söylemektedir.[45]

3.2. Sürdürülebilir Büyüme

Boulding'in düşünceleri ve **Meadows** Raporu'nun sonuçları sınırlı kaynaklar ve çevre sorununun ancak büyümenin tümüyle durdurulması ile çözülebileceği görüşlerine yolaçtı. Bu görüşü savunan yazarlar, nüfus artışı ve kişi başına fiziki üretim -dolayısı ile de GSMH'nın artış hızının sıfıra düşürüldüğü böyle bir duragan durumda kaynakların tükenmesinin ve çevre kirliliğinin de mutlaka önleneceğini ileri sürmektedirler. Ancak, 'Büyümenin Sınırları'nda ilk kez matematik kesinliklerle ortaya konan büyüme-ekolojik denge ilişkilerinin yarattığı şokun etkisi ile yaygınlaşan 'sıfır-büyüme' modelleri, sağlam teorik temeller üzerine oturmamakta, gerçekçi politika önerileri getirememektedir.

Öncelikle, insanlık -özellikle de azgelişmiş ülkeler- henüz GSMH ile ölçülen fiziki akımlardaki büyümeye büyük ölçüde gereksinme duymaktadır. Bu akımlardan ne kadarının ve hangilerinin insanlığın refah ve gelişmesine hizmet ettiğini, hangilerinin yararsız akımlar olduğunu ayırtedebilecek bir ölçüt de henüz uygulanamamaktadır.[46]

Diğer yandan; 'sıfır-büyüme' makroekonomik bir kavramdır. Bu bağlamda, 'sıfır' da herhangi bir büyüme oranıdır. Teorik tutarlılık için bu oranın gerekli olduğunun kaynakların tükenmesini ve çevrenin yok olmasını önleyecek optimal bir büyüme oranının neden pozitif - ya da negatif - başka bir oran değil de 'sıfır' olduğunun kanıtlanması gerekir.[47] Oysa 'sıfır-büyüme' modellerinin bu konuda 'Meadows Raporu'nun sonuçlarından başka dayanağı yoktur.

Bu nedenle, 'Büyümenin Sınırları' raporuna yönelen eleştiriler de, raporun etki ve yaygınlığı oranında, yoğun oldu. Bu eleştiriler modele yaklaşımına göre iki ana grupta toplanabilir:

Birinci grupta yeralan eleştiriler teknolojik optimizmden kaynaklanmaktadır. Büyüme yanlılarının bu konudaki görüşü "...tek üssel büyüme, Meadows'un dikkate almadığı, insan bilgisindeki artış ve büyümedir"[48] biçiminde özetlenebilir. Temel postulası teknolojinin sınırsızlığı olan bu yaklaşım açısından Meadows modeli tümüyle yanlıştır. Bu noktada tartışılacak tek konu bu postulanın kendisidir.

İkinci gruptaki eleştiriler ise modele daha olumlu yaklaşmakta ve teknik hatalar üzerinde durmaktadır. Bu eleştiriler aşağıdaki gibi özetlenebilir:

(i) Model piyasa sisteminin fiyatlar yolu ile sağlayacağı uyumu dikkate almamakta, mal ve hizmetlere olan talep modelde dışsal olarak yer almaktadır.

(ii) Dünya ekonomisi tek bir bütün olarak ele alınmakta, farklı bölge ve ekonomik yapıların değişkenler ve bunların değişim hızları üzerindeki etkileri hesaba katılmamaktadır.

(iii) Model çok yüksek bir toplulaştırma derecesinde kurulmuştur, yalnızca beş değişken içermektedir.[49]

(iv) Değişkenler yalnızca zaman serilerine göre belirlenmekte, konu ile ilgili bilinç düzeyine bağlı trend değişmeleri dikkate alınmamaktadır.[50]

Bu eleştiriler modelin teknik hatalar nedeni ile aşırı karamsar sonuçlar öngördüğü noktasında birleşmektedir. Ancak, 'Büyümenin Sınırları'nın getirdiği bakış açısı, bu eleştirileri de dikkate alan, teknik yönden daha gelişmiş başka çalışmaların da yolunu açtı.[51] Bu çalışmaların Meadows modelinden ayrıldıkları en önemli nokta 'sıfır-büyüme' dışında çözümlerin var olduğunu göstermek olmuştur. Bununla beraber bu çalışmaların tümü, pozitif büyümenin ancak ekolojik dengeyi dikkate alan önlemlerle birlikte mümkün olabileceğini söylemekte ve bu önlemler alınmadığı, bugünkü sınırsız ve ekolojik dengeye aykırı büyüme sürdürüldüğü takdirde Meadows'un öngörülerinin kaçınılmaz olduğunu vurgulamaktadır.

Bu çalışmaların da etkisi ile 1970'lerin 'sıfır-büyüme' tartışmaları 1980'lerde yerini 'sürdürülebilir büyüme' kavramının geliştirilmesine bıraktı. "Kaynakların bugünkü ihtiyaçlara yetmesini sağlarken, gelecek kuşaklara da kendi ihtiyaçlarını sağlayabilme imkânını ellerinden almadan"[52] sürdürülebilecek bir büyümenin koşulları ve çerçevesi aşağıdaki gibi özetlenebilir:

(i) Sürdürülebilir bir büyümenin ilk koşulu doğal kaynakları stoklarının azalmasını önleyecek bir hızda kullanmaktadır. Yenilenebilir kaynaklar için bu hız 'sürdürülebilir maksimum ürün' (maximum sustainable yields) kavramı çerçevesinde belirlenmektedir. Bu kavram balıkçılık alanları, ormanlar, tarımsal arazi gibi yenilenebilir doğal kaynakları nitelik ve nicelik olarak azaltmadan sağla-

nabilecek maksimum ürünü ifade eder.[53] Yenilenemeyen kaynaklar için sürdürülebilir maksimum ürün (SMÜ) ise keşfedilen yeni ekonomik rezervlerin maksimum üretim kapasitesi ile yeniden kullanım (recycling) miktarlarının toplamına eşit olacaktır.

(ii) Açıktır ki doğal kaynak stokları ve teknoloji sabit kaldığı sürece SMÜ de sabit kalacaktır. Sürdürülebilir bir pozitif büyüme oranını gerçekleştirmenin ilk yolu bu stokları büyütmek olacaktır. Kaynak tabanını korumak ve zenginleştirmek için yapılacak yatırımlar; tarımsal alanların korunmasını -belki yeni alanların tarıma açılabilmesini-, ormanların geliştirilmesini, deniz kaynaklarında kontrollü avlanma yöntemleri ile deniz canlılarının korunmasını, türlerinin ve sayılarının arttırılmasını sağlayabilir. Aynı biçimde, yeniden kullanım teknolojilerinin geliştirilmesi için yapılacak araştırma-geliştirme harcamaları ve yeniden kullanım tesisleri için yapılacak yatırımlar, yenilenemeyen kaynakların stokları aynı olduğu halde SMÜ'ü arttırarak büyümeye katkıda bulunacaktır.

(iii) Pozitif büyümenin ikinci yolu üretimde kaynak tasarruflu (resources saving) teknolojileri geliştirmek olacaktır. Böylelikle aynı SMÜ ile daha büyük üretim, yani aynı fiziki akım ile daha yüksek katma değer sağlanabilecektir. Yukarıda sözü edilen yeniden kullanım teknolojileri ve çevre koruma teknolojileri de dikkate alındığında, sürdürülebilir büyümenin yeni bir teknoloji yaklaşımına dayandığı görülmektedir.

(iv) Çeşitli doğal kaynakların birbirleri ile ikamesi sınırları daha da genişletecek bir olanak olabilir. Özellikle yukarıda belirtildiği gibi (ii) yenilenebilir kaynak tabanının genişletilebildiği durumlarda madenler yerine bu kaynaklar ikame edilebilir. Ancak bu ikamenin çevre kirliliği üzerindeki etkileri dikkate alınmalı; ikame olanakları değerlendirilirken doğal kaynaklar ve çevre birlikte incelenmelidir.

(v) Yukarıdaki çözümler kaynak tabanını genişleterek ya da kaynak etkinliğini yükselterek toplam SMÜ'ü ve dolayısı ile de ekonomideki toplam fiziki akımları büyütmeye yöneliktir. Oysa, fiziki akımları büyütmeden gelişmeyi sürdürebilmek çok daha önemlidir. Bu ise, başta Batı'nın tüketim toplumları olmak üzere bütün insanlığın, refah ve mutluluğa katkısı tartışmalı olan bir tüketim yarışından, yaşamın anlamını daha çok tüketmek ve ne işe yarayacağı, belli olmayan fiziki varlıkları biriktirmekle özdeşleştiren bir yaşam anlayışından sıyrılmasını gerektirir. Ekonomi içinde, daha az madde ve enerji kullanımı gerektiren, buna karşılık insanlığın refah ve gelişmesine daha çok hizmet eden etkinliklerin ağırlık kazanması sürdürülebilir büyümenin -daha doğru bir deyimle sürdürülebilir gelişmenin- güvencesi olacaktır.

(vi) Bütün bu çözümlerin çerçevesi içinde dahi büyüme ve gelişme olanakları sınırsız değildir. Oysa dünyanın Güney yarım küresinde nüfus, mevcut kaynaklar ve bu kaynakların geliştirilmesi olanakları ile sürdürülemeyecek bir hızla artmaktadır. Şu anda zaten yoksul olan bu ülkelerdeki bu eğilim, yoksulluğu ve uluslararası dengesizliği daha da arttırmakta, büyüme ve gelişmenin sosyal ve siyasal açıdan sürdürülebilirliğini engellemektedir.[54] Bu nüfus artışını insanlık açısından gerekli ve haklı gösterebilecek hiçbir neden de bulunmamakta-

dır. Nüfus artışının mevcut ya da ulaşılabilecek doğal kaynaklar ve çevresel olanaklarla sürdürülebilecek hıza indirilmesi sürdürülebilir büyümenin temel koşuludur.

Bu çerçeve içinde, sürdürülebilir büyüme konusunda şu iki noktanın gözden kaçırılmaması gerekir:

Bir; sürdürülebilir büyüme koşullarında fiziki akımlar, bu akımlara bağlı fiziksel meta alışverişi, dolayısı ile de fiziki malların tüketimindeki artış, bugünkü-ekolojik köklerinden kopmuş-büyümenin sağlayacağı hızdan daha az olacaktır. Doğal kaynakların kullanımının SMÜ ile sınırlandırılması, kaynak tabanını ve kaynak tasarruflu teknolojileri geliştirmek için yapılacak yatırım ve harcamaların, diğer mallar için yapılacak harcamalarla finanse edilecek olması bu sonucu kaçınılmaz kılmaktadır. Bu, gelecek kuşakların gereksinmeleri için, ekolojik ve sosyal açıdan daha dengeli bir dünya için, insanların bir tutkuya dönüşen bazı tüketim alışkanlıklarından fedakârlık etmeleri demektir. Buna karşılık, yukarıda da belirtildiği gibi, ekonomik, sosyal ve kültürel açıdan gelişme olanakları artabilir. Bu gelişmenin bir bölümü hizmet sektörü hesaplarında yer alacaktır. Aynı biçimde kaynak koruma ve geliştirme amacı ile yapılacak yatırımlar ve araştırma-geliştirme harcamaları da GSMH hesaplarında gözükmektedir. Bu artışlar ile fiziki akımlardaki azalmaya bağlı GSMH azalışları arasındaki denge sonucu belirleyecektir. Sonuç olarak, sürdürülebilir büyüme hızının bugünkü politikalarla sağlanan hızdan daha büyük olup olmayacağını önceden kestirmek olanaklı değildir. Ancak, bir kez yukarıda belirtilen büyüme-gelişme ayırımı yapıldığında, yalnızca fiyatlandırılabilen hasılayı dikkate alan GSMH ölçütü, zaten büyük ölçüde anlamını yitirmiş olmaktadır.

İki; piyasa mekanizması içinde sürdürülebilir büyümeyi gerçekleştirecek güdüler yoktur. Bu durum piyasa fiyatlarının doğal kaynaklardaki kıtlığı yansıtamamasından ve gelecek kuşakların gereksinlerinin ne firmaların ne de tüketicilerin amaç fonksiyonlarında yer almamasından doğmaktadır. İkinci bölümde de belirtildiği gibi kaynakların tükenme noktasına çok yaklaşıncaya kadar kaynak fiyatlarının artmasına yol açacak bir etki görülmeyecektir.[55] Bugün planlayabilecekleri kadar 'uzun' bir dönemde, bugünkü piyasa fiyatlarından kaynak bulabilecek olan firmaların da, ne kârlarını maksimize eden kaynak kullanım miktarını SMÜ'e indirilmeleri, ne de kaynak geliştirmek amacı ile yatırım ve A + G harcaması yapmaları için bir neden yoktur. Aynı biçimde, piyasa fiyatlarına göre belirlenen optimal kaynak miktarlarının sürdürülebilir büyüme uğruna birbirleri ile ikamesi kârın maksimize edilmesini engelleyecektir. Tüketicilerin 'fayda maksimizasyonu' süreci içinde kendi yaşam süreleri en büyük ağırlığı taşımaktadır. Bu süre çocuklarından torunlarına doğru uzadıkça beklenen faydanın 'bugünkü değeri' hızla azalmaktadır.[56] Sonuç olarak çözüm için ekonomik karar birimlerinin geleneksel davranış biçimlerinin dışına çıkılması gerekmektedir. Bu ise toplumsal bilinçteki gelişmeye ve siyasi iradeye bağlıdır.

3.3. Neoklasik Teori: Doğal Kaynak Ekonomisi

Pigou refah teorisinin temellerini attığı yapıtında "gelecek kuşaklara karşı

kayıtsızlığın doğanın armağanlarının talan edilmesindeki sorumluluğundan" söz ediyor ve bunun kuşaklararası etkinliğin sağlanmasında engel olduğunu belirtiyordu.[57] Gerçekten de, sınırlı kaynaklar bağlamında düşünüldüğünde, eğer bu kaynakların bugünkü kullanımı gelecekteki kullanımlarını sınırlıyorsa; bugün Pareto optimal olan bir durum gelecek kuşakların yararı çözümlemeye sokulduğunda optimal olmaktan çıkacaktır. Buna karşılık gelecekteki kuşakların herhangi biri için bugünkü kaynak kullanım oranlarının azaltılması durumunda ise "bütün kuşakların toplam yararı" gelecek kuşakları hiç dikkate almayan bir politikanın sonuçlarından daha düşük de olabilir.[58] O zaman neoklasik iktisat teorisi için sorun gelecek kuşakları da içine alan bir dönemde optimalitenin nasıl sağlanacağı olacaktır.

Sorun ilk kez, aşağı yukarı Pigou ile aynı zamanlarda, **Hotelling** tarafından ele alındı.[59] Hotelling makalesinde doğal kaynakları temsil eden 'sınırlı miktardaki kek'e dayanan bir model kuruyordu. Kek yendikçe insanın tatmini -azalan oranlarda- artıyor, ancak kek bitince yaşam da sona eriyordu. Bu durumda neoklasik optimalite bilinen marjinalite koşullarına göre belirlenecek, yani bugünkü yenen kek ile gelecekte yenen keklerin marjinal faydalarını eşitleyecek bir kek yeme oranında optimalite sağlanacaktır. Böylece neoklasik teorinin sınırlı doğal kaynaklar sorunundaki yaklaşımı 'optimal kaynak kullanım oranının' (optimal extraction rate) belirlenmesi temeline oturmaktadır.

Hotelling'in, neoklasik 'doğal kaynaklar ekonomisi'nin çerçevesini çizen bu makalesinden sonra, otuz yıldan fazla bir süre konu iktisatçılar arasında pek fazla ilgi uyandırmadı. Ancak, 1960'ların sonlarından başlayarak, yukarıda anlatılan, kaynakların ve büyümenin sınırları ile ilgili tartışmaların yoğunlaşması ile birlikte, doğal kaynaklar ekonomisi ile ilgili duragan ve devingen çözümlemeler hızla gelişti, konu **Journal of Economic Literature**'nin en kalabalık bölümlerinden biri (721) haline geldi.

Duragan (statik) çözümleme, zamanlararası kaynak dağılımı (intertemperal allacation) üzerine kurulmaktadır. Seçim gelecek kuşakların yararı ile bugünkü yararlar arasında yapılmaktadır. Bu seçimin kısıtı (constraint) ise, veri teknoloji ve gelir ile, bugün ve gelecekte sağlanabilecek maksimum doğal kaynak miktarlarıdır.[60] Ancak bu çözümlemenin, geleneksel, zamansız (A temporal) çözümlemeden farklı olarak, bir değer yargısı gerektirdiği açıktır. Bu değer yargısı şimdiki kuşaklarla, gelecek kuşakların yararı arasında bir zaman tercihi, başka bir deyişle 'gelecek kuşakların yararının bugünkü değerini' bulmaya yarayan 'sosyal iskonta oranı'dır. Böylece sağlanacak zamanlararası marjinalite koşullarına göre bulunan doğal kaynak kullanım talebi, gelecek kuşakları dikkate almadan kullanılacak kaynak miktarlarından daha düşük olacaktır. Bu çözümlemeden sağlanan talep fonksiyonu, bilinen negatif eğimli talep eğrisidir.

Ancak doğal kaynak talebindeki bu azalma yeterli değildir. Doğal kaynak çıkarıcı-üretici firmanın maliyetleri kaynakların çözümleme dönemindeki kıtlığını yansıtmadığı sürece kaynaklardaki aşırı kullanım sürecektir. Doğal kaynaklar ekonomisi bu soruna dışsallıklar çerçevesinde yaklaşmaktadır. Buna göre;

firmalar cari piyasa fiyatlarına dayanılarak belirlenen kâr maksimizasyonu sonucu ürettikleri-çıkardıkları doğal kaynaklar dolayısı ile gelecek kuşaklar üzerinde bir negatif dışsallık yaratmaktadırlar. Bu dışsallık, gelecek kuşakların doğal kaynağın bugün kullanımı dolayısı ile uğrayacakları refah kaybına eşittir. 'Kullanıcı maliyeti' (user cost) olarak adlandırılan bu kayıp[61], dışsallık tanımı gereği, piyasada değişime konu olamayacağına göre, etkinliği sağlamak için müdahale gerekecektir. Firmaya, kaynak çıkartım-üretim maliyetine ek olarak, vergi ya da başka bir yolla, 'kullanıcı maliyeti' kadar bir ek maliyet yüklenilmesi durumunda, doğal kaynakların kullanım hızı optimale inecektir. Optimal kullanım düzeyinde bu iki maliyetin toplamı doğal kaynağın 'gölge fiyatı'nı (shadow price) vermektedir.

Devingen (dinamik) çözümleme ise optimal kaynak kullanım oranının ve kaynak stoklarının zaman içinde izledikleri yolak (path) ile ilgilidir. Kaynak kullanımının SMÜ'e eşit olması nüfus, doğal kaynaklar ve sermaye arasındaki göreli büyüklüklerin korunduğu bir büyümeyi gerektirir ki; bu da neoklasik büyüme teorisinin 'altın kuralı'na tekabül etmektedir.[62] Böylece, Hotelling'in tek stok ve akım değişkenli basit 'kek yeme' modeline; sermaye, emek-nüfus, teknolojik gelişmenin -bunlara bağlı olarak faiz oranları, tasarruf ve kaynak rantlarının- sokulması ile dinamik doğal kaynaklar ekonomisi neoklasik büyüme teorisinin bir uygulama alanı haline dönüşmüştür.

Neoklasik yaklaşımın en önemli sorunu ise gelecekteki faydaların iskonto edilmesinden doğmaktadır. Öncelikle, birçok iktisatçı gelecek kuşakların yararlarını iskonto etmenin ahlâkî açıdan savunulamayacağını ileri sürmektedir.[63] Aralarında **Pigou**'nun da bulunduğu çok sayıda iktisatçı da gelecek dönemleri de içeren karar verme sürecinin 'miyopik' olduğunu düşünmektedir.[64] Bu işlem yapılamadığında ise cari tüketim ve kaynak kullanmanın topluma gerçek maliyetini yansıtan gölge fiyatları hesaplayabilmek dolayısı ile de piyasa mekanizması içinde bir düzeltme yapmak mümkün olmamaktadır. Bu ise, neoklasik marjinalite-optimizasyon mekaniğinin işlevini yitirmesi anlamına gelecektir.

4. SONUÇ

Doğal kaynakların sınırlarının teknolojiye bağlı olduğu açıktır. Teknolojik gelişme doğal kaynakların sınırlarını da genişletecektir. Ancak teknolojinin sınırları da tartışma konusudur. İkinci bölümde anlatıldığı gibi, teknolojinin olanaklarına karşı teknolojinin sınırlarını öne çıkaran tutarlı ve bilimsel görüşler de ileri sürülmektedir. Bu farklı görüşlerden hangisinin ne ölçüde haklı olduğu 2000'li yıllarda yaşanacak deneyimlerle çok daha açık olarak görülecektir. Ancak bugün **a priori** olarak teknolojinin bütün sorunları çözebileceğini ileri sürerek, bugünkü büyüme hız ve modelini sürdürmek bütün insanlığın geleceğini kanıtlanmamış bir hipoteze dayandırmak anlamına gelecektir. Bu hipotezin yanlışlığı durumunda insan soyunun geleceği ağır bir tehdit altına girecektir. Bu durumda sağlıklı ve gerçekçi büyüme politikaları doğal kaynaklardaki -bugünkü- sınırları dikkate almak zorundadır. Kuşkusuz bu sınırları genişletecek teknolojik geliş-

me çabaları da bu politikaların ayrılmaz bir parçası olacaktır.

Bu nedenlerle, doğal kaynaklarda sınır sorununu, 150 yıl öncesinin çok farklı ortam ve koşullardaki tartışmalarına gönderme yapan 'yeni malthusculuk' terimi ile nitelendirmek de yanlıştır. Zaten, konu üzerinde dikkat ve araştırmaların yoğunlaşması, özellikle de çevre sorununun ulaştığı boyutlar bu tip yaklaşımları tartışma platformunun dışına itmektedir. Nitekim, kapitalizmin temel dinamikleri ile çelişmesine karşın, son yıllarda Batıda 'sürdürülebilir büyüme' kavramı giderek güç kazanmaktadır. Kavramın Dünya Bankası programlarında yer alması bunun açık kanıtıdır. Diğer yandan Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da da reel sosyalizm döneminin yeni malthusculuk eleştirisi yerini daha gerçekçi değerlendirmelere bırakmıştır. Bu ülkelerde 1980'lerin sonlarında ortaya çıkan sosyalist reformcu hareketlerin programlarında 'ekolojik yaklaşımlar ağırlıklı sosyalizm'den söz edilmektedir.

Doğal kaynaklarda sınırları gözönüne alan büyüme politikaları, bu kaynakları global bir çerçevede ele almak zorundadır. İkinci bölümün sonunda da belirtildiği gibi doğal kaynaklardan biri için alınacak önlemler diğerleri üzerindeki baskıyı daha da arttırmaktadır. Dolayısıyla çeşitli doğal kaynak cinsleri için alınacak birbirinden bağımsız önlemler sorunu daha da ağırlaştırabilmektedir. Bu nedenle her doğal kaynak için alınacak önlemleri içeren programlar birbirleri ile entegre edilmelidir. Ayrıca, bu entegre programların iktisadi optimalite açısından da değerlendirilmesi gerekir. Bu ise doğal kaynakların kullanımı ile ilgili bütün çözüm önerileri ve programların iktisadi planlama sürecine dahil edilmesi ile gerçekleşebilecektir.

Doğal kaynakların yönetiminin yalnızca bir ülkede etkin biçimde gerçekleştirilmesi olanaksızdır. Üçüncü bölümün sonunda belirtildiği gibi sürdürülebilir büyüme ile ilgili bütün koşullar ekonomiyi, ekolojik kaygıları olmayan bir etkinlikten (efficiency) uzaklaştırmaktadır. Bu durum sürdürülebilir büyümeyi gerçekleştirmeye çalışan ülkelerin, gelecek kuşakların gereksinmelerine hiç aldırmayanlar karşısında rekabet gücünü yitirmesi anlamına gelecektir. Rekabet edemeyenin ezildiği, ezileninin yalnızca gelecekteki değil şimdiki kaynaklarını da yitirdiği bir dünyada hiçbir ülkenin tek başına sürdürülebilir büyüme koşullarını gerçekleştirmeye geçemeyeceği açıktır. Bu; sürdürülebilir büyüme için bütün dünya ölçeğinde bir global yaklaşım gereğini ortaya koymaktadır. Diğer yandan, doğal kaynakların çok büyük bir bölümünü zenginlerin kullandığı, yoksulların ise değil gelecek kuşakların, bugünün en ivedi gereksinmelerini bile karşılayamadığı, hatta kendi ülkelerindeki doğal kaynaklar üzerinde bile tam siyasi ve ekonomik denetime sahip olamadığı bir uluslararası ekonomik sistemin de istenilen global hedefleri gerçekleştirmeye elverişli olmadığı açıkça görülmektedir. Sürdürülebilir büyüme, zenginlerden yoksullara bilgi ve sermaye akışının hızlandırıldığı, azgelişmiş ülkelerin doğal kaynaklar üzerindeki paylarının güvence altına alındığı daha adil bir uluslararası ekonomik düzen içinde gerçekleşebilir.

Doğal kaynaklarda sınırların varlığını kabul eden bir iktisat, tek amacı bu kay-

nakları daha çok kullanabilmek olan bugünkü iktisattan yalnızca politika önerileri değil temel felsefesi ve yaklaşımları açısından da farklı olacaktır. Bu farklılık, doğal kaynakların kullanım oranları ve hızı yanında kullanılış biçiminde de ortaya çıkmaktadır. Üçüncü bölümde de belirtildiği gibi, sürdürülebilir büyümeye yönelik kaynak kullanım biçimi niceliklerden çok niteliklere yönelik bir yaşam biçimini de beraberinde getirmektedir. Nicel artışlarla ölçülen büyüme yerine, niteliksel gelişmeye yönelen yaşam biçiminin öncelikle sağlıklı toplumsal ilişkiler, adalet ve eşitlik gibi amaçlar, estetik ve kültürel değerler üzerinde yapılanması gerekir. Bu anlamda 'sınırlı kaynaklar ekonomisi' ve 'sürdürülebilir büyüme', zorunlulukların dayattığı sıkıcı bir iktisadi çerçeve değil, insanlığın gelişmesinde yeni bir aşamanın iktisadi yapısını oluşturmaktadır.

TABLO I - ÜLKE GRUPLARI İTİBARI İLE NÜFUSUN GELİŞİMİ

	Bugünkü Gelişmiş Ülkeler		Bugünkü Üçüncü Dünya		Toplam	
Yıl	Yıllık 000.000 Kişi	Artış %	Yıllık 000.000 Kişi	Yıllık Artış %	000.000 Kişi	Artış %
İ.Ö.8000					5-10	
1650	125		425		550	0,05
1750	160	0,2	540		700	0,2
1850	300	0,2	900		1.200	0,5
1950	832	1,0	1.672		2.504	0,7
1960	945	1,2	2.069		3.014	1,8
1970	1.047	1,0	2.637		3.683	2,0
1980	1.137	0,8	3.317		4.453	1,9
1990	1.209	0,6	4.040		5.249	1,6
2000	1.275	0,5	4.852		6.127	1,5
2010	1.330	0,4	5.665		6.995	1,3
2020	1.376	0,3	6,429		7,806	1,1

KAYNAK: 1950 öncesi sayılar CIPOLLA, C.M; **Ekonomi ve Nüfus**, Tur Yayınları, Ankara 1985 (Çev: M.S.Gültekin) s.108, T-17 ile EHRLICH, P.R-EHRLICH, AN; **Population, Resources, Environment** (2th ed), W.H.Freeman and Company San Fransisco, 1972, s.6, T 2-1'in karşılaştırılması ile çıkartıldı, 1950 sonrası veriler ve projeksiyonlar ise UN: **World Population Prospects**, New York, (ST/ESA/SER. A/86) s.41, T A-1'den alındı.

TABLO 2 - 2000 YILINA AİT BAZI TAHMİNLER (1970 = 100)

	Ekilebilir Alan	Tarımsal Üretim	Birim Alanda Verimlilik	Kişi Başına Beslenme
G.Ü.	111	196	194	118
A.G.Ü.	152	438	324	107

Kaynak: (1) LEONTIEF, Wassily et.al.: **The Future of Would Economy** -A United Nations Study, Oxford University Press, New York, 1977, s.40 T-22
(2) BARNEY, G.O. et.al.: **GLOBAL 2000** (5th. ed.), Pergamon, New York, 1983, s.93, T.6-8

TABLO 3 - BAZI GÖSTERGELERDE ELLİ YILLIK EĞİLİM

		1951-55	1961-65	1971-75	1985	2000
Kişi başına ekilebilir alan	G.Ü.	0.61	0.56	0.55	0.50	0.46
(Hectar)	G.Ü.	0.45	0.40	0.37	0.27	0.19
Gübre kullanımı	G.Ü.	40	65	100	145	210
(kg/hectar)	A.G.Ü.	2	5	20	40	80
Sulanan alan	G.Ü.			131		139
(milyon hectar)	A.G.Ü.		92			134

Kaynak: (1) BARNEY, G.O. et.al.: **GLOBAL 2000** s.99 T.6-13
(2) a.y., s.101 T.6-15
(3) a.y., s.153 T.9-9 ve s.151

TABLO - 4 YENİLENEMEYEN KAYNAKLARIN TÜKENME SÜRELERİ

Kaynak	(1) n (Yıl)	(2) r (%)	(3) t (Yıl)	(4) t' (5.s)	(5) t'' (1/2 r)
PETROL	30	2.90	22	59	62
DEMİR	216	2.95	68	152	98
NİKEL	90	2.94	44	91	58
BAKIR	60	2.94	35	78	43
KALAY	44	2.05	31	84	37
KROM	249	3.27	68	116	100
MANGANEZ	268	3.36	69	116	102
KURŞUN	47	3.14	29	69	35
CIVA	22	0.50	21	87	21
ALÜMİNYUM	1199	4.29	94	132	154
FOSFAT	1659	5.17	88	120	148
TUNGSTEN	45	3.26	28	66	40

(1) n : statik rezerv
(2) r : kullanım artış hızı
(3) t : üssel rezerv
(4) t' : bilinen rezervlerin 5 katına çıkarılması durumunda üssel rezerv
(5) t'' : artış hızının yarıya indirilmesi durumunda üssel rezerv

KAYNAK: (1), (2), (3) BARNEY, G.O: **Global 2000**, s.212 T.12-4
(4) ve (5) aşağıda açıklanan formüle göre hesaplanmıştır.

DİPNOTLAR

[1] FRIEDMAN, Milton, "The Keynes Centenary - A Monetarist Reflects" **The Economist,** June 4, 1983, s.35

[2] Klasik iktisadi büyüme teorisinin kısa bir özeti için bkz: KAZGAN, Gülten **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul Üniversitesi Yayını, 1969, s.96-101

[3] Aynı yerde, s.124

[4] MARX, Karl: **Kapital** C.I (çev: Alaatin Bilgi), Sol Yayınları, İstanbul, 1986, s.540 dipnot 17

[5] a.y., s.648-649

[6] ENGELS, Friedrich: "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", **Nüfus Sorunu ve Malthus,** K.Marx, F.Engels (çev. Oya Yaylalı) Sol Yayınları, Ankara, 1976 içinde, s.63

[7] BOULDING, K.E: "The Economics of The Coming Spaceship Earth", **Enviromental Quality in Growing Economy**, ed: H.Jarret, John Hopkins U.P. Baltimore, 1966 içinde

[8] LECOMBER, Richard: **İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları** (çev: Hülya Şaner), Akbank Yayınları, İstanbul, 1983, s.43

[9] MADDOX, J: **The Doomsday Syndrom**, Mac Millan, London, 1972

[10] LECOMBER, R. a.g.e., s.41

[11] MARX, K. a.g.e., s.633

[12] GERASIMOV, I.P. et.al.: **Man, Society and Environment**, Progres Publishers, Moscow, 1975, s.9

[13] a.y. s.10

[14] Bugün dahi dünyadaki toplam tarımsal üretimin % 80'i tarımsal toprakların en iyi % 50'sinden sağlanmaktadır: OPHULS, W: **Ecology and Politics of Scarcity**, Freeman, San Fransisco, 1977, s.51

[15] Aynı yerde, s.52

[16] BARNEY, G.O: a.y., s.150

[17] BARNEY, G.O: a.g.e., s.150

[18] ODUM, H.T.: **Environment, Power and Society**, Wiley, New York, 1975, ch.4

[19] OPHULS, W: a.g.e., s.54

[20] OECD; **The State of Environment**, Paris, 1985, s.98

[21] a.y., s.101

[22] OPHULS, W: a.g.e., s.55

[23] THE WORLD RESOURCES INSTITUTE - THE INTERNATIONAL INSTITUTE FOR ENVIRONMENT AND DEVOLOPMENT: **World Resources** 1988-1989, Basic Books, New York, 1989, s.16, T.2.1

[24] Bu görüşlerin kısa özeti ve tartışılması için bkz: CHEN, Kan -LAGLER, Karl F (eds.): **Growth Policy, Population, Environment and Beyond**, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1974, s.82-85. Global 2000 ve Leontief Raporları da 1980-2000 yılları arasında maden fiyatlarında artışlar öngörüyorlar; LEONTIEF, W. et.al: a.g.e., s.45 T.27 ve BARNEY, G.O. et.al: **Global 2000** a.g.e., s.213, T.12-5

[25] Bu tezlerin ayrıntılı savunması için; BECKMANN, P: **Ecohysterics and Technophobes**, Golem Press, Boulder, Colorado, 1973, s.78-102 ve BECKERMAN, W: **In Defence of Economic Growth**, J.Cape, London, 1974, s.215-235

[26] OPHULS, W: a.g.e., s.66-67

[27] BARNEY, G.O: a.g.e., s.212

[28] BECKMANN, P: a.g.e., s.81

[29] OPHULS, W: a.g.e., s.68

[30] a.y., s.71

[31] a.y., s.71

[32] MARSHALL, A: **Principles of Economics** (8th ed), Mac Millan, London, 1962, s.527, 631-633

[33] Çevre konusundaki teknolojik olanaklar ve yerleşik teknolojinin sınırları için bkz; SONAT, A: "Çevre, Teknoloji ve İktisat", **Sanayi Kongresi Bildirileri,** TMMOB-MMO Yayını 134/1 Bursa, 1989, s.158-159.

[34] DALY, H.E: "On Economics as a Life Science", **Journal of Political Economy**, V. 76, N. 3, May/June 1968, s.392-406.

[35] MEADOWS, D.H. et al: **Limits to Growth**, Potomac, New York, 1972.
[36] Bu etkilere örnek olarak; "... 70'li yılların başında Roma Kulübü'nün "Büyümenin Sınırları" adlı -artık bir klasik olan- incelemesi çoğumuzun gözünü açtı"; KULELİ, Ömer: "Çevre Sorunları, Maliyetleri ve Yeni Bir Ekonomiye Yönelme" (TMMOB-Makina Mühendisleri Odası: **1987 Sanayi Kongresi Bildirileri**, Yayın No: 127, Ankara, içinde) s.352
[37] MEADOWS, D.H. et.al: a.g.e., s.124 F-35
[38] a.y., s.132 F-37
[39] a.y., s.136 F-39
[40] a.y., s.138 F-40
[41] a.y., s.165 F-46
[42] MEADOWS, Dennis L-MEADOWS, Donella H (eds): **Toward Global Equilibrium**, Wright-Allen Press., Cambridge; Mass., 1973
[43] WATTS, W: "Foreword", **Limits to Growth** içinde, s.12
[44] MILL, J.S: **Principles of Political Economy** V. II, Parker, London, 1857, s.326
[45] BOULDING, K.E: "New Goal for Society", **Energy Economic Growth and the Environment**, ed: S.H.SCHURR, John Hopkins University Press, Baltimore, 1972 içinde, s.151
[46] Parayla ölçülemeyen refah ve mutluluk unsurlarını içeren 'yaşamın niteliği' (quality of life) kavramını GSMH'ya alternatif bir refah ölçütü olarak kullanma eğilimi özellikle ekolojistler arasında uzun zamandan beri yaygındır. Ancak bu kavram, en azından şimdilik, ampirik uygulanabilirliğe sahip değildir.
[47] LECOMBER, R: a.g.e., s.70
[48] WORLD ENVIRONMENT NEWSLETTER, "No Small Difference of Opinion", Aug.1972, s.31
[49] CHEN, Kan-LAGLER, Karl F. et.al: a.g.e., s.149
[50] Leontiéf Raporu, büyümenin sınırlarının fiziksel değil politik, sosyal ve kurumsal olduğunu, eğer sistemde gerekli reformlar yapılırsa bütün dünya için çevresel bir yıkıma uğramadan kalkınma ve gelişmenin mümkün olduğunu vurgulamaktadır.
[51] Yukarıda 2 ve 3 numaralı tablolara kaynak olarak belirtilen, B.M.'e sunulmak üzere hazırlanan Leontief Raporu ile A.B.D. Başkanına sunulmak üzere hazırlanan Global 2000 ve yine Roma Kulübü için hazırlanan Mesarovic-Pestel Raporu (MESAROVIC, Mihajlo-PESTEL, Eduard, **Mankind at the Turning Point:** The Second Report to the Club of Rome, Dutton Inc./Riders Digest Press, Oxford, 1977) bu çalışmaların en ünlüleridir.
[52] DÜNYA ÇEVRE VE KALKINMA KOMİSYONU: **Ortak Geleceğimiz** '2. Baskı' (Çev: B.Çorakçı), TÇSV Yayını, Ankara, 1989, s.30
[53] SMÜ kavramı için; LECOMBER, R: a.g.e., s.41-42 ve bu kavramın balıkçılık alanları ile ilgili bir uygulaması için; COPES, P.: "National Resources Management and Institutional Constraints: the Case of the Fishery", **Economis of Environmental and Natural Resources Policy** ed: J.A. Butlin, Westview Press, Bolder: Colorado, 1982 içinde, s.114-120
[54] Büyümenin sosyal açıdan da sürdürülebilir olması gerektiği, Norveç Başbakanlarından Gro Harlem Brundland'ın başkanlığındaki bir BM komisyonu tarafından yıllık bir çalışma sonucu hazırlanan ve bütün dünyada 'sürdürülebilir büyüme'nin manifestosu olarak kabul edilen Ortak Geleceğimiz raporunun (dipnot 52'de a.g.e.) temel yaklaşımıdır. Bu yaklaşımın sonucu olarak raporda yoksulluk önemli bir çevre sorunu olarak ele alınmakta (s.55), doğal kaynakların aşırı kullanımı "global ekonomik sistemdeki bozukluğa" bağlanmaktadır (s.28).
[55] Nitekim kaynaklardaki aşırı kullanmaya ve statik rezervlerdeki azalmaya rağmen doğal kaynakların göreli fiyatlarında belirgin bir artış trendi görülmemektedir; UNCTAD: **Trade and Development Report** 1989, s.236. Doğal kaynak rezervleri ile kaynak maliyet ve fiyatları arasındaki ilişkinin mutlaka ters işaretli olması gerekmediğini kanıtlayan kuramsal bir çalışma için; LIVERNOIS, John R-RUSSELL, S.Uhler; "Extraction Costs and the Economics of Nonrenewable Resources" **Journal of Political Economy**, V.95, N.1, 1987
[56] "...insanoğlunun beklentilerini yerine getirmek için bugün gösterilen çabaların pek çoğu sürdürülemeyecek şeylerdir... Bu çabalar,... bizim kuşağımızın bilançosunda kâr hanesinde gösterilebilir, ama çocuklarımıza miras kalan şey zararlar olacaktır. Biz gelecek kuşaklardan çevre sermayesini ödünç alıyoruz ve bunu geri ödemek gibi bir niyetimiz de, imkânımız da yok. O kuşaklar müsrifliğimiz yüzünden bize lanet okuyabilirler ama alacaklarını bizden asla tahsil edemezler. Böyle davranmamızın sebebi, bu tutum yanımıza kâr kalacağı içindir. Gelecek kuşaklar

oy vermez. Üzerimizde siyasi ve mali güçleri yoktur. Kararlarımıza meydan okuyamazlar." ORTAK GELECEĞİMİZ a.g.e., s.29-30.

[57] PIGOU, A.C: **The Economics of Welfare**, Mac Millan, London, 1962

[58] BUTLIN, J.A: "Environmental Quality and Recource Use Under Laissezfaire", **Economist of Environmental and Natural Resources Policy** ed. J.A. Butlin, Westview Press, Boulder, Colorado, 1981 içinde, s.5

[59] HOTELLING, H: "The Economics of the Exbaustible Resources", **Journal of Political Economy**, V.39 April 1931, s.137-175.

[60] Zamanlararası optimizasyon için bkz; McInerey, J.P: "Natural Resources Economics; The Basic Analytical Principles" (Butlin, J.A 'ed': a.g.e. içinde) s.35-40.

[61] a.y., s.40 ve 'kullanıcı maliyeti'ni, firmanın doğal kaynağı gelecekteki en uygun koşullar yerine bugün çıkartmasının fırsat maliyeti olarak tanımlayan farklı bir açıklama için; CAIRNS, R.D: "A Model of Exhaustible Resource Exploitation with Ricardian Rent" **Journal of Environmental Economics and Management**, V. 13 N.4, 1986, s.313-314. İki tanım arasında gelecek dönemlerde tüketici artığı kadar fark vardır.

[62] DASGUPTA, Partha; **The Control of Resources**, Basil Blackwell, Oxford, 1982, s.125. Ancak Dasgupta MSÜ'nün istenilen bir hedef olmayabileceğini de kanıtlıyor; a.g.e., s.126-132. 'Alın kural' ve doğal kaynakların neoklasik büyüme teorisinde yeri için bkz: HERFINDAHL, Orris C - KNEESE, Allen V; **Economic Theory of Natural Resources** Charles E. Merril Pub. Co, Columbus; Ohio, 1974, s.90-113

[63] HEAL, G.M: "Economis and Resources" Butlin, J.A. (ed.) a.g.e. içinde, s.65.

[64] a.y., s.65, BUTLIN, J.A (ed). a.g.e., s.60.

KAYNAKÇA

BARNEY, G.O. et.al.: **GLOBAL 2000** (5th ed), Pergamon, New York, 1983

BECKERMAN, J: **In Defence of Economic Growth**, J.Cape, London, 1974

BECKMAN, P: **Ecohysterics and Technophobes**, Golem Press, Boulder: Colorado, 1973

BOULDING, K.E: "The Economics of Coming Spaceship Earth", **Environmental Quality in Growing Economy**, ed: H.Jarret, John Hopkins University Press, Baltimore, 1966 içinde

BOULDING, K.E: "New Goal for Society", **Energy, Economic Growth and the Environment**, ed: S.H.Schurr, John Hopkins University Press, Baltimore, 1972 içinde

BUTLIN, J.A. (ed.): **Economics of Environmental and Natural Resources Policy**, Westview Press, Boulder Colorado, 1981

BUTLIN, J.A: "Environmental Quality and Resources Use Under Laissez-faire", **Economics of Environmental and Natural Resources Policy**, ed: J.A.Butlin içinde

CAIRNS, R.D: "A Model of Exhaustible Resources Exploitation, with Ricardian Rent", **Journal of Environmental Economics and Management**, V.13, N.4, 1986, ss.313-314

CHEN, K-LAGLER, K.F: **Growth Policy: Population, Environment and Beyond**, Ann Arbour, University of Michigan Press, 1974

CIPOLLA, C.M: Ekonomi ve Nüfus (çev: M.S.Gültekin), Tur Yayınları, Ankara, 1985

COPES, P: "National Resources Management and Institutional Constraints: The Case of Fishery", **Economics of Environmental and Natural Resources Policy**, ed: J.A. Butlin içinde

DALY, H.E: "On Economics as a Life Science", **Journal of Political Economy**, V.76, N.3, May/June 1968, ss.392-406

DASGUPTA, P: **The Control of Resources**, Basil Blackwell, Oxford, 198

DÜNYA KALKINMA VE ÇEVRE KOMİSYONU: **Ortak Geleceğimiz** '2. baskı' (çev: B.Çorakçı), Türkiye Çevre sorunları Vakfı Yayını, Ankara, 1989

EHRLICH, P.R.-EHRLICH, A.H: Population, Resources, Environment (2th ed.) Freeman, San Fransisco, 1972

ENGELS, F: "Bir Ekonomi Politik Eleştirisi Denemesi", **Nüfus Sorunu ve Malthus**, K.Marx-F.Engels (çev: O.Yaylalı), Sol Yayınları, Ankara, 1976 içinde

FRIEDMAN, M: "The Keynes Centenary; A Monetarist Reflects", **The Economist**, June 4, 1983, ss.35-37

HEAL, G.M: "Economics and Resources", **Economics of Environmental and Natural Resources Policy**, ed: J.A.Butlin, içinde

HERFINDAHL, O.C.-KNEESE, A.V: **Economic Theory of Natural Resources**, Charles E.Merril Pub.Co., Columbus; Ohio, 1974

HOTELLING, H: "The Economics of Exhaustible Resources", **Journal of Political Economy**, V.39, April 1931, ss.137-175

GERASIMOV, I.P. et.al.: **Man, Society and Environment**, Progress Publishers, Moscow, 1975

KAZGAN, G: **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1969

KULELİ, Ö: "Çevre Sorunları, Maliyetleri ve Yeni Bir Ekonomiye Yönelme", **1987 Sanayi Kongresi Bildirileri**, TMMOB-MMO Yayın No: 127, Ankara, 1987 içinde, s.351

LECOMBER, R: İktisadi Büyüme ve Çevre Sorunları (çev: H.Şener), Akbank Yayınları, İstanbul, 1983

LEONTIEF, W.et.al.: **The Future of the World Economy**; A United Nations Study, Oxford University Press, New York, 1977

MADDOX, J: **The Doomsday Syndrom**, Mac Millan, London, 1972

MARSHALL, A: **Principles of Economics** (8th ed.), Mac Millan, London, 1920 (Raprint 1962)

MARX, K: **Kapital** C.I (çev: A.Bilgili), Sol Yayınları, İstanbul, 1986

Mc INEREY, J.P: "Natural Resources EConomics; The Basic Analytical Principles" **Economics of Environmental and Natural Resources Policy**, ed: J.A.Butlin içinde

MESAROVIC, M-PESTEL, E: **Mankind at the Turning Point:** The Second Report to the Club of Rome, Dutton Inc.-Riders Digest Press, Oxford, 1977

MILL, J.S: **Principles of Political Economy**, V.II, Parker, London, 1857

MEADOWS, D.H. et.a.: **Limits to Growth**, Potomac, New York, 1972

MEADOWS, D.H-MEADOWS, D.L. (eds.): **Toward Global Equilibrium, Wright-Allen Press, Cambridge; Mass., 1973**

ODUM, H.T: Environment, Power and Society, Wiley, New York, 1975

OECD: **The State of Environment**, Paris, 1985

OPHULS, W: **Ecology and Politics of Scarcity**, Freeman and Co., San Fransisco, 1977

PIGOU, A.C: **The Economics of Welfare** (4th ed.), Mac Millan, London, 1932 (reprint 1962)

SONAT, A: "Çevre, Teknoloji ve İktisat", **Sanayi Kongresi Bildiriler** TMMOB-MMO Yayını 134/1, Bursa, 1989 içinde

UNCTAD: **Trade and Devolopment Report 1989**, United Nations Publications, New York, 1989

WATTS, W: "Foreword", **Limits To Growthh**, D.H.Meadows et.al. içinde

WORLD ENVIRONMENT NEWSLETTER "No Small Difference of Opinion", August 1972

WRI-IIFEAD: **World Resources 1988-1989**, Basic Books, New York, 198

KISALTMALAR

UNCTAD : United Nations Conference on Trade And Devolopment
WRI : The world Resources Institute
IIFEAD : The International Institute For Environment And Devolopment

İktisat Politikası Anayasası ve Bir "Anayasal Reform" Önerisi Üzerine Düşünceler

*Uğur Eser**

GİRİŞ

Devlet müdahalesi olmaksızın ekonominin kendiliğinden işleyişinin etkinlik, istikrar, büyüme ve gelir dağılımı sorunlarını çözüp çözemeyeceği konusu politik iktisatın güncelliğini kaybetmeyen bir tartışma alanında yeralır. Bugün politik iktisatın akademik alanda süregelen bir tartışması, güncel ekonomik sorunların temelinde, piyasa ekonomilerinin Neoklasik kuramın öngördüğü ideal rekabetçi koşullarda çalışmasını engelleyen piyasa-dışı unsurların (devlet, bürokrasi, sendikalar) bulunduğunu ileri sürenlerle, bu sorunların piyasa mekanizmasının işleyişinden kaynaklandığını ve Neoklasik rasyonalite normları ve rekabetçi koşullar altında dahi çözülemediğini savunanlar arasında devam etmektedir.

Ekonomideki konjonktürel-yapısal sorunların nedenini piyasa mekanizmasının yeterince işletilmemesinden çok, piyasa ekonomilerinin kendi işleyişinden kaynaklanan içsel uyumsuzluklara bağlayanlar ya da devletin en geniş anlamda ekonomik yaşama müdahalesini önermişler ya da rekabete ve çoğulculuğa ulaşmak adına ekonomik sisteme piyasaya uygun düşen ve/veya piyasa başarısızlıklarını ortadan kaldıran yeni müdahale biçimlerinin gerekliliğini savunmuşlardır.[1] Bu sorunları piyasa mekanizmasının, ilgili kuramında öngördüğü bir biçimde, çalışmasını engelleyen dışsal aksaklıklar ya da piyasa dışı müdahaleler ile açıklayanlar ise çözümü bu müdahalelerin kaldırılmasında ve ekonomiyi serbestleştiren rekabetçi yasal-kurumsal ayarlamaların yapılmasında görmüştür. Devletin ekonomik yaşamdaki yeri ve rolü tartışmanın odak noktası olunca, bu durum zorunlu olarak devlet müdahalelerinin özel bir biçimi olan ve devlet eliyle uygulanan iktisat politikalarını da tartışma alanına çekmiştir. Devlet müdahalelerine belirleyicilik atfeden Keynesçi düşünceyi 1970'li yıllarda yenilgiye uğ-

---

* Yazar, Gazi Üniversitesi Bolu İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Öğretim üyesidir.

ratan Yeni Liberal-Muhafazakâr tezlerin güncel sorunların nedenini bu tür müdahalelere yüklemesi, ekonomik bunalımın başlıca sorumlusu olarak yanlış iktisat politikalarını göstermesi ile devlet-ekonomi ve ekonomi-siyaset ilişkileri 1980'li yıllarda ayrıcalıklı bir yeralmıştır.

Tartışmanın devletin konumu ve iktisat politikaları üzerinde yoğunlaşmasının nedeni, iktisat politikalarının ekonominin işleyişini etkileyen rolü yanında, siyasal iktidarı oluşturan ve belirli bir politik tercihe sahip kadrolar eliyle uygulanmasındadır. Uzun süre iktisat politikalarının ekonomideki enflasyonist ve deflasyonist eğilimleri kendiliğinden giderdikleri ve konjonktür hareketlerinin etkilerini yumuşattıkları görüşü genel kabul görmüştür. İktisat politikası araçlarının ekonomideki konjonktür hareketlerinin şiddetini hafifleten (otomatik stabilizatör) bir yönünün olduğu o kadar benimsenmiştir ki, kapitalist ekonomilerin artık bir durgunluk-daralma dönemini yaşamayacağı dahi düşünülmüştür. Gerçekten ekonominin daralma dönemlerinde hükümetler ekonominin makro yönetim araçları olan iktisat politikalarını konjonktüre göre ayarlamış, olası bir durgunluğun etkilerini sınırlayabilmişlerdir. Ancak 1970'lerdeki dünya ekonomik bunalımı, bunalımın da niteliği gereği, ekonomideki konjonktürel değişmelerin etkilerini yumuşatma, sınırlama olanağını hükümetlerin elinden almış, iktisat politikalarının etkinliği ve uygulanabilirliği giderek azalmıştır.

Devlet müdahalelerini ve geçmişteki yanlış iktisat politikalarını güncel ekonomik bunalımın tek nedeni sayan Yeni Klasik-Liberaller müdahaleci politikaların piyasalarda göreli fiyat yapısını bozduğunu, birikim-yatırım koşullarını kötüleştirdiğini, bireysel tercihleri çarpıtarak ve piyasa değişimlerine hükmederek birey özgürlüğünü ortadan kaldırdığını ileri sürmüşler ve bu politikaların ekonomiyi iyileştirmek (üretimi artırmak, işsizliği azaltmak) bakımından hiçbir katkısının olmadığını savunmuşlardır.[2]

Diğer taraftan devletin geniş bir alana yayılan müdahale ve düzenlemelerinin gerekçesi olarak piyasaların ideal rekabetçi koşullarda çalışmaması ya da iktisatçıların "piyasa başarısızlığı" (market failure) olarak adlandırdığı kollektif malların arzındaki yetersizlik, gelir ve refahın dağılımındaki eşitsizlikler, dışsallıklar, tekelleşme vb. etkenler gösterilmiştir. Kuşkusuz müdahalelerin tek nedeni bu olmamıştır. Müdahale ve düzenlemelerin politik-ideolojik nedenleri de bulunmaktadır. Devlet istihdamı artırmak, refahın bölüşümü, çevrenin korunrması, sosyal güvenlik vb. alanlarda giderek artan ve ayrıntılı bir durum alan politik amaçlar yüklenmiş, politik karar alma süreçlerinde politikacıların ve kamu görevlilerinin etkinliği hızla artmıştır.

Tanım gereği bir siyasal iktidardan kaynaklanan iktisat politikaları temel özelliği "seçim kazanmak" ya da "yeniden seçilmek" olan iktidarların elinde, kısa vadeli bir bakış açısıyla, politik çıkar hesaplarına dayandırılmaktadır. Hükümetlerin çoğu zaman bir "seçim ekonomisi" koşullarında gerçekleşen icraatları nedeniyle bütçe ve para politikalarının etkinliği azalmaktadır. Bütçelerin toplumsal-politik güç (iktidar) kazanma amacıyla kullanılması yanında, oluşturulan bütçe dışı rant aktarma kanalları ile (fonlar, teşvikler vb.) siyasal iktidarlar bunu ken-

dilerine politik destek sağlayan seçmen gruplarını ödüllendirmede (ya da bu desteği vermeyenleri cezalandırmada) kullanabilmektedir. Ekonominin politik kontrolü olarak adlandırabileceğimiz bu durum, siyasal iktidara sahip olmak ve onu sürdürmek tutkusunda olanların ekonomi ve toplum yaşamını denetlemek arzusundan kaynaklanmaktadır.

Bugün Yeni Liberal görüş ve bu görüşün günümüzdeki temsilcileri sınırsız bir iktisadi girişim özgürlüğü temelinde devlet müdahalelerini reddederken ekonominin yönetimini, dolayısıyla iktisat politikalarını, siyasal iktidarların etkilenmelerinden uzak tutacak önlemlerin alınmasını önermektedir. Bu tür politik müdahalelerin sonucu olarak demokrasinin de nitelik değiştirip ideal tanımından saptırıldığı, politikanın ve ekonominin bilinen kurallarının dışına çıkıldığı, bireylerin ve devletin uyması zorunlu yasaların ihlâl edildiği ileri sürülmektedir.[3] Bu görüşte olanlara göre, çağdaş demokrasilerde iktisadi liberalizm (serbest rekabetçi ekonomik düzen) ile siyasal liberalizmin (demokrasi) birbirinden ayrılmaz ilkesi bakımından bir çelişki de yaşanmaktadır. Öyle ki, iktisadi liberalizm devletin ekonomiye müdahalesini sınırlarken, siyasal liberalizm güncel ekonomik sorunların çözümü için devleti ekonomik ve sosyal yaşama müdahale etmeye çağırmaktadır. Yeni Liberal ideolojinin en uçtaki temsilcileri, daha da ileri giderek, demokrasinin kapitalizme özgü bir politik örgütlenme biçimi olduğunu ve rekabetçi kapitalizm koşullarında gerçekleşip gelişeceğini savunmaktadır.[4] Böylece, daha önce devlet müdahalelerinin gerekçesi sayılan "piyasa başarısızlıkları"nın, onların yerini alan "politik başarısızlıklar"a görece çok daha önemsiz olduğunu ileri süren ve ekonomik bunalımdan "devletin başarısızlığı"nı (government failure) sorumlu tutan bir görüş iktisatın yakın dönemindeki söylemine hakim olmuştur.

Bu çalışmanın amacı, son yıllarda Yeni Liberal görüş yanlılarınca yeni bir bilim dalı olma iddiasıyla ileri sürülen ve "İktisat Politikası Anayasası" ya da "Anayasal İktisat" adıyla sunulan görüşler üzerindeki gözlem ve düşüncelerimizi ortaya koymaktır. Yukarıda çerçevesini çizdiğimiz tartışma alanı içinde, bu konunun, Türk toplumunun politik, ekonomik tartışma gündeminin temel sorunlarından biri olmayı sürdüren demokrasi, liberalizm ve iktisat politikaları arasındaki ilişkilerin niteliği üzerinde bazı ipuçları vereceğini umuyoruz.[5]

BİR DENEYSEL BAŞARISIZLIK VE YENİ LİBERALİZM'İN ALDIĞI YENİ BİÇİM

Stagflasyon kökenli son ekonomik bunalım, çok daha farklı bir konjonktürde etkili olan ancak bunalım koşullarının niteliği gereği artık teorik olarak mümkün ve politik olarak uygulanabilir olmaktan çıkan Keynesçi politikaların tasfiyesine yolaçmıştır. Bir dönem Keynesçi olmakla övünen hükümetler ve iktisatçılar bir tür ideolojik kopuşu takiben Yeni Liberal-Muhafazakâr düşünceye kitle halinde gerçekleşen bir ortak katılım gerçekleştirdiler.[6] Bu durum Yeni Liberal-Muhafazakâr görüş yanlılarınca "liberalizmin güçlü bir biçimde geri dönüşü" ya da "bir tür muhafazakâr ve liberal karşı devrim" olarak sunulmuştur.[7]

Yeni Liberal hükümetler "iktisadi liberalizm" temelinde başlattıkları düzen-

lemelerle ekonominin rekabetçi koşullarda çalışmasını sağlayan bir dizi "serbestleşme"ye (deregulation) yönelmişler, devletin üretim ve sermaye birikim süreçlerindeki yerini sınırlandırma çabası içinde olmuşlardır. Sosyal devletin toplumdaki geniş kitlelerin refahını güvence altına alan aşırılıklarına karşı güçlü bir "bireysellik" ilkesi ile öne çıkan Yeni Liberal ideolojinin vergilerin düşürülmesi, kamu harcamalarının kısalması, denk ve küçük bir bütçe hazırlanması, sıkı para politikası uygulanması şeklindeki politika önerileri özel sermaye birikimi koşullarını iyileştirmek ve devleti kendi kabuğuna çekmek, küçültmek amacına yönelik olmuştur. ABD'de Reagan yönetiminin "serbestleştirme", İngiltere'de Thatcher yönetiminin "özelleştirme" uygulamaları bu projenin bilinen örnekleridir.

Ne var ki, Yeni Liberal projelerin ABD ve İngiltere'deki uygulamaları öngörülenin aksine devletin ekonomik yaşamdaki yerini azaltmamış, devlet geriletilememiştir. Tüm devlet karşıtı söylevlere ve serbestleştirme programlarına rağmen, Reagan yönetimi döneminde, ABD'de, federal harcamaların milli gelir içindeki payı 1980'lerin başında yüzde 27'den 1980'lerin sonunda yüzde 35'e çıkmıştır. Oluşturulan yüzlerce bütçe dışı fon ile (ABD'de bugün gerek federal gerekse eyaletler düzeyinde 20 bin'in üzerinde bütçe dışı kurum bulunmaktadır. Bu sayının İngiltere'de 3 bin'in üzerinde olduğu tahmin edilmektedir) kamu harcamalarının düzeyi eskiye görece daha fazla artmıştır. Kamu harcamalarında, özellikle de sosyal içerikli harcamalarda, ekonomik, sosyal ve politik zorunluluklar nedeniyle yeterince kısıntıya gidilememesi ve geniş çapta gerçekleşen vergi indirimlerinin ekonomide toplam arz ve büyüme üzerindeki etkilerinin sınırlı olması nedeniyle vergi gelirlerinin düşmesi, Reagan yönetiminin başarısızlığı olarak nitelenen geniş bütçe açıklarına yolaçmıştır. Bütçe açıklarının kapatılması, devleti içerden ve dışardan yüksek faizlerle borçlanmaya, ulusal paranın değeriyle oynamaya itmiş; devletin sermaye piyasalarına girmesi hem yüksek faizler hem de kısılan fonlar nedeniyle özel sermaye birikimini olumsuz yönde etkilemiştir. Bir yandan yüksek faizlerin ve fon kısıtlamalarının sermayeyi kullanma maliyetini artırması, öte yandan gelir bölüşümünü ücretli kesim aleyhine çeviren sosyal politikaların gelir (talep) düzeyini geriletmesine ve ekonomide durgunluk bekleyişlerinin kapasite kullanım oranlarını düşürmesine bağlı olarak, kurum kârlarındaki artışların sınırlı kalması özel sermaye sahiplerinin hoşnutsuzluğunu artırmıştır[8].

ABD örneğinde Reagan yönetiminin yaşadığı "deneysel başarısızlık" Yeni Liberaller için tam bir düş kırıklığı olmuştur.[9] Devletin bir iç düzenlemeyle küçültülmesinin güçlüğü Yeni Liberalleri bu tür programların ve politikaların uygulanabilirliğini sınırlayan etkenleri ortadan kaldırmaya yöneltmiştir. Yeni Liberal düşüncenin önde gelen bir sözcüsünün deyişiyle, "liberal politikacıları seçmenin yeterli olmadığı bu durumda, her politikacının iktidara geldiğinde liberal politikalar uygulamaya zorlanması gerekmektedir."[10] Tüm çabalara rağmen bütçe dengesini ve parasal istikrarı sağlamak, bütçe ve para politikaları üzerinde hükümetlerin ve kamu görevlilerinin nûfuzlarını kırmak, onların parasal büyüklükleri ile yerli yersiz oynamalarını engellemek mümkün olmamaktadır. Oysa

"bütün bunlar liberal bir toplumun ana unsurlarıdır ve kurumlar liberalleşmedikçe, onları değişken nitelikli parlamentoların ve hükümetlerin etki alanından uzaklaştırmadıkça bir politikanın liberal olabileceğini ummak boş bir hayaldir."[11] Yeni Liberal politikaların uygulanabilirliğini sağlamak için siyasal iktidarların gelir elde etme ve harcama faaliyetlerini, kamu kaynaklarının idaresini, para otoritelerinin yetkilerini sınırlayacak anayasal değişikliklere gitmek gerekmektedir. Bu yapılamadığı takdirde bütçe ve para politikalarından sorumlu kurumlara özerklik verilmeli ve onları hükümetlerin etki alanı dışında tutacak yasal-kurumsal düzenlemelere gidilmelidir.[12] Getirilecek anayasal sınırlamalar, varsa istisnaları belirtilmeli ve ancak olağanüstü dönemlerde (savaş hali vb.) ya da parlamentoların özel izniyle kaldırılmalıdır. Bu düzenlemeler parasal büyüklükleri kamuoyunun gözetim ve denetimine açık bulundurmak ve kamuoyunu kendi çıkarının ne olduğu konusunda bilgilendirmek ile ilgili açık hükümler de içermelidir. Bu tür düzenlemeler "bireyler-mükellefler için tek ve gerçek koruma" olacaktır.

Gerçekte ise, güncel ekonomik sorunların piyasa mekanizmasının "kendiliğinden" işleyişi ve rekabetçi ayarlamalarla artık çözülemeyecek bir nitelik kazanmasıyla sermayenin birikim ve değerlendirme koşullarını iyileştirecek "yeni" yasal-kurumsal düzenlemelere gidilmesi gereği doğmuştur. Bunalımdan çıkış için ekonominin işleyişini rekabetçi koşullara uyduran ayarlamaların yetmediği bu durumda önceki döneme ait yasal-kurumsal yapılarda reform arayışı ortaya çıkar. ABD'de 1981 tarihli Ekonomiyi Canlandırma Programı'nda olduğu gibi, başlangıçta üretimin teknik koşullarında sermaye birikim süreçlerine yönelik göreli fiyat ayarlamaları ve ekonomiyi serbestleştirme programlarıyla yetinilmiş, devletin ekonomiye müdahale biçimleri üzerinde ayrıntılı bir toplumsal-siyasal yapılanma gündeme gelmemiştir. Ancak bir süre sonra siyasal iktidarın yapısı, iktidarı oluşturan kadrolar arasındaki çatışmaların aldığı yeni biçim ve bunun politik karar alma süreçleri üzerindeki yansımaları türünden etkenler Yeni Liberal politikaların uygulanabilirliğini sınırlamıştır. Tam da bu noktada politik alan yeniden düzenlenip sınırlanmaksızın, salt ekonomik (teknik) önlemlerle Yeni Liberal politikaların uygulanabilirliğinin sağlanamayacağı görülmüştür. Bugün birey-devlet-toplum ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini öneren Yeni Liberal görüşlerin geldiği en son nokta işte budur.

Kuşkusuz ülke içindeki birikim koşulları ile uluslararası ekonominin işleyişi ve işbölümüne katılım biçimi arasında da bir birlik vardır. Mevcut birikim modelinin kararlığının sağlanması, dünya ekonomisinde para ve ticaret döneminin ve uluslararası işbölümünün işleyişinden bağımsız değildir. Özellikle yerel nitelikteki ekonomik sorunlar global bir nitelik arzeden bunalım boyutlarına vardığında, bir döneme özgü sermaye birikimi koşullarının reformasyonunun uluslararasında yeni bir işbölümü ile uygunluğu sağlaması gerekir. Yeni Liberal ideoloji bu alanda da düzenlemeye gitmiş, dünya ekonomisinin işleyişini, bunu yönlendiren politikaları ve para ve ticaret düzenini de içine alan global bir düzenleme programı önermiştir.[13] ABD'de daha Reagan döneminde başlatılan uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi, ülkeler arasında işbirliği ve uygulanan

politikaların koordinasyonunun sağlanması, dünya çapında global bir mali iflası önleyen önlemlerin alınması, altın standardına geri dönüşü de içeren yeni bir para düzeninin kurulması önerileri yukarıda sözünü ettiğimiz uygunluğun sağlanması amacına yöneliktir.

POLİTİK KONJONKTÜR KURAMLARI VE İKTİSAT POLİTİKASI ANAYASASI

İktisatçılar ve kimi siyaset bilimciler, bir süredir, seçilmiş yöneticilerin genel toplum refahını artırma çabası içinde olmaktan çok politik çıkar sağlama amacıyla hareket ettiklerini savunuyorlar. Bu görüşe göre, asıl amacı ekonomideki konjonktür hareketlerinin etkisini yumuşatmak, şiddetini azaltmak ve ekonomiyi istikrarlı bir gelişme çizgisine çekmek olan hükümetler seçim kazanmak ya da yeniden seçilmek endişesiyle, kendi kısa vadeli politik çıkarlarını ülkenin uzun vadeli ekonomik çıkarlarının önüne geçirerek ülke ekonomisinin geleceğini tehlikeye atmaktadır. Ekonomideki konjonktür hareketleri (Business Cycles) bunu kendilerinin yeniden seçilme şansını artırmada kullanan politikacılar tarafından yaratılmaktadır. Oy çoğunluğunu sağlayarak gelecek seçimleri kazanmak düşüncesiyle hareket eden siyasal iktidarların, iktidarda olmanın avantajlarını da kullanarak, kendilerine politik destek sağlayacak kesimleri memnun etmek ve politik taahhütlerini yerine getirmek amacıyla ekonomiyi manipule etmeleri enflasyon, işsizlik, bütçe ve ödemeler dengesi açıkları, aşırı borçlanma gibi istenmeyen ekonomik sonuçlara yol açmaktadır.[14] Seçim öncesinde kamu harcamalarını artıran, vergileri düşüren, istihdamı artırmak ve yüksek büyüme hızlarına ulaşmak adına fiyat artışlarına ve rekor düzeydeki bütçe açıklarına göz yuman, seçim sonrasında ise, kamu harcamalarını kasıp vergileri artıran ve sıkı para politikası izleyen hükümetlerden kaynaklanan bir "politik konjonktür" (Political Cycle) güncel ekonomik sorunların da nedenidir.

Politik Konjonktür Kuramı olarak bilinen ve aşağıda metodolojisi üzerinde kısaca duracağımız bu modellerin politik uzantıları Yeni Liberal görüşün yeni bir biçim ve içerik kazanmasında rol oynamış, önemli bir kuramsal destek sağlamıştır.

Bu modellerin ortak bir özelliği seçmen davranışlarıyla ilgilidir. Seçmenler politik tercihlerini belirlerken siyasal iktidarın kendisine kısa dönemde ne tür bir yarar sağlayacağı beklentisi içinde olmaktadır. Ekonomik koşulları değerlendirirken de sadece seçim dönemindeki iyileşmeyi (gelirin artması, işsizliğin azalması) düşünerek ve geçmişi unutarak hareket etmektedir. Ekonominin işleyişi hakkında pek fazla bilgisi olmayan, gelecekte ne olacağı ile de pek fazla ilgilenmeyen seçmenlerin bu özellikleri, oy sayısını artırmak ve seçim kazanmak düşüncesindeki politikacılar için uygun bir ortam yaratmaktadır.[15] Bu modellerde politikacılar yalnız kendi çıkarını düşünerek ülke ekonomisinin geleceğini ipotek altına koyan kişiler olarak ele alınır.[16] Oy maksimizasyonu amacıyla hareket eden politik otoritenin ekonominin makro yönetim araçları (kamu harcamaları, vergiler, faiz oranları vb.) üzerindeki kontrolü onlara ekonomiyi arzuladıkları yönde düzenleme fırsatı vermektedir. Geleneksel görevleri olan

kamu çıkarını korumaktan uzaklaşarak kendi öz çıkarlarının peşinde koşan politikacılar, statülerini korumak, mevkilerini yükseltmek ve otoritelerini artırmak arzusunda kamu görevlileri (bürokrasi) ve her biri kendi özel çıkarlarının peşinde olan baskı grupları hükümetleri kendi lehlerine olmak üzere müdahaleye zorlamaktadır.[17] Politik karar alma süreçlerinin bu tür müdahalelere açık olması, devletin liberal hükümetlerin programlarında öngörüldüğü gibi bir iç düzenlemeye tabi tutularak küçültülmesini güçleştirmektedir.

Bu modellere göre ekonominin genel faaliyet düzeyi politik yaşamdaki gelişmelerden etkilenmektedir. Bu durum ekonomik faaliyetleri optimallikten uzaklaştırmakta ve genel toplum refahını bu tür politik manipulasyonların olmadığı bir duruma görece kötüleştirmektedir.[18] Bu modellerin en uçtaki bir yorumuna göre ise, ekonominin politik etkilenmelere açık bu yapısı siyasal rejimi demokrasi olan ülkelerde enflasyonist eğilimlerin nedeni de olmakta; bu ülkelerde "demokrasinin işleyişinden kaynaklanan" gelişmeler ülkenin politik, ekonomik ve sosyal dengelerini bozan, demokratik rejimin geleceğini de tehlikeye atan ciddî sonuçlara yolaçmaktadır.[19]

Günümüzde idealleştirilmiş bir piyasa ekonomisi modeli (iktisadi liberalizm) temelinde örgütlenmiş demokrasi (siyasal liberalizm) anlayışının öncülüğünü yapanlara göre, devletin ekonomik yaşamdaki yeri ve rolünü artıran gelişmeleri sermaye birikimini sağlama, teknolojik gelişmeleri izleme ya da piyasa başarısızlıklarını ortadan kaldırma gibi bir temele dayandırmak yanlış olur. Bu durum daha çok politik sistemlerin örgütlenme biçimlerinden ve demokrasinin işleyiş sorunlarından kaynaklanmaktadır. Uygun bir biçimde örgütlenmediği zaman demokrasi ilkelerinden saptırılmakta ve kendisine yönelik ciddi bir tehdit halini almaktadır.

Bir kere toplumların geçirdiği evrim, demokrasinin işleyiş biçimi ve temel kurumsal yapılar bakımından geçirdiği aşama sonucu, bugün demokrasi ile yönetilen rejimlerde "oy çoğunluğu" (majoritarianism) ile demokrasi yanlış bir şekilde eş anlamlı sayılmaktadır.[20] Belirli aralıklarla yapılan genel seçimlerde siyasal partiler oy çoğunluğunu sağlayamadıkları takdirde seçilme şanslarının olmayacağını bilmektedir. Bu yüzden kendi partilerinin ve yandaşlarının seçilme şanslarını artırmak amacıyla, politikacılar, seçim öncesinde kısa bir süre için yaratılan ekonomik canlanmanın seçim sonuçlarını kendi lehlerine çevireceğini düşünmektedir. Politikacıların faaliyetlerini salt bir "oy satın alma"ya dönüştürmesi, hükümetlerin de ekonominin yönetiminde "politik güç" hesabı yaparak arzu ettikleri ayarlamaları yapabilme, keyfi müdahalelerde bulunabilme gücüne sahip olmaları, kendilerine politik destek sağlayacak kişi ve gruplara yönelik dolaylı-dolaysız gelir aktarımlarını (transferler, fonlar, teşvikler) başlatmaktadır. Bu haliyle politik sistemin (dolayısıyla demokrasinin) işleyişi "kamu gelirlerinin paylaşılması" mücadelesine dönüşmektedir. Bu durum kamu harcamalarının kompozisyonunu değiştirmekte ve bütçe disiplinini bozmaktadır. Devlet bütçesinin politikanın (moral-ahlâk) ve ekonominin (teknik) kuralları dışında kullanılması yolunun açıldığı bu durumda, kaynakların ekonomide nasıl tahsis edileceğini gösteren bütçeler sırtını devlete dayama eğilimindeki organize çıkar

gruplarının hizmetine sunulmaktadır. Böylece demokrasinin ekonomik yönden aldığı bu yeni biçim pazarlıkların, güç ve nûfuz kullanımının daha büyük bir önem taşıdığı yeni bir politik örgütlenmeyle tamamlanmaktadır.[21] Üstelik demokrasinin bu yeni biçimi anayasal sınırlar içinde ortaya çıkmakta ve seçilmiş yöneticiler bu durumu meşru gösterme çabası içinde olmaktadır.[22]

Yeni Liberalizm "demokrasinin işleyişinden kaynaklanan" bir sorun olarak gördüğü bu durumun nasıl önleneceğini, onun bugün geldiği en son nokta olan "İktisat Politikası Anayasası" (İPA) ya da "Anayasal İktisat" yaklaşımında açıklamaktadır. İPA'nın bu noktadaki temel yaklaşımı ekonominin yönetiminde söz sahibi olan siyasal kadroların iktisat politikaları ile ilgili karar aldıkları alanı sınırlamak, karar alma süreçlerini politik etkilenmelerden uzak tutacak şekilde mevcut anayasalarda bir reform gerçekleştirmektir. Gerçekte ise, İPA, Yeni Liberal politikaların daha önce sözünü ettiğimiz deneysel başarısızlığından sonra, yeni bir sermaye birikimi modelinin gereklerine uygun düşen bir şekilde politik üstyapıyı yeniden örgütleme girişimini temsil etmektedir.

Bu reformlarla kurumlar birey çıkarlarını koruyup gözetecek şekilde biçimlendirilecek, birey-seçmen çoğunluğa kendi uzun dönemli çıkarlarını tanıtan ve bu tür reformların bu açıdan taşıyacağı önemi anlatan yöntemler de geliştirilecektir. Aksi halde, yöntemlerde ve kurumlarda reform yapılmaksızın ne çoğunluk oyunu demokrasiyle eş anlamlı tutanların ideolojik üstünlüğü kırılabilir, ne de devletin ekonomik yaşamı düzenlemek ve toplum çıkarını gözetmek adına yaptığı müdahaleler önlenebilir. "Böyle bir iç düzenleme prensiplerinin devreye sokulması, ki onlarsız devletin büyümesi asla engellenemez, gerçek bir liberal devlet adamının girişmesi gereken tek reformdur."[23] Üstelik bu tür anayasal reformlar gerçekleştirilmediğinde toplumların toplam-negatif bir ekonomik alanda kalma (kaybedenlerin kazançlı çıkanlardan fazla olduğu durum) tehlikesi de vardır.[24] İPA, burada çoğunluk oyu üzerinde anayasal sınırlamalar öneren alternatif bir model olarak ortaya çıkar ve çoğulcu demokrasiye getirilen sınırlamaların bireyi devletin ve demokrasinin işleyişinden kaynaklanan sorunlara karşı koruyacağını savurur. Çünkü "çoğunluk kuralına dayalı demokrasi anlayışının gerçek bireysel çıkarları gerçekleştirme konusunda yetersizlikleri vardır; onun etkin, rekabetçi ve bireylerin özgür iradelerini yansıtan bir ideali gerçekleştirme garantisi de yoktur."[25]

Böyle bir anayasal reformun kurallarına geçmeden önce İPA'nın metolojisi üzerinde durmak gerekir. İPA, biri "metodolojik bireycilik" diğeri "ekonomik insan" (Homo Economicus) ve "değişim kurumları olarak politika" olan üç temel ilkeye dayandırılır.[26]

"Metodolojik bireysellik" ilkesine göre, piyasada mal ve hizmetler arasında seçim yapan birey davranışı ile politikada partiler arasında seçim yapan seçmen davranışı arasında bir fark yoktur. Piyasaların kendiliğinden, yani zorlama ve herhangi bir kurumsal engel olmaksızın, işleyen süreçlerinde değişim özgürlüğüne sahip birey davranışları, politikada ise belirli toplumsal tercihleri oybirliği ile alan birey-seçmen davranışları vardır. Fark, bireylerin gözettikleri çıkarlar yönünden değil, çıkarlarını gözetirken karşılaştıkları kurumsal yapılar-

dır. Piyasadan farklı olarak politikadaki kurumsal yapı, görünmeyen bir elin piyasadakine benzer bir rolü oynamasına engel olmaktadır. Bir başka deyişle, piyasalardaki "görünmez el"in politikada bir karşılığı bulunmamaktadır.[27] Gerçekte bu ilkenin anlamı, ister piyasa isterse piyasa-dışı olsun tüm faaliyetlerin bireyler tarafından yapıldığıdır. İktisadi bireycilik ile siyasal bireyciliğin çakıştığı bu alanda tüm toplumsal-politik olgular bireysel faaliyetlere indirgenirken, piyasalarda kendiliğinden işleyişi sağlayan "görünmeyen el"in politikada yokluğu bu alandaki başarısızlıkların gerekçesi yapılır.

Homo Economicus ya da "rasyonel ekonomik insan" ilkesi, ekonomik faaliyetlerinde kendi çıkarlarını gerçekleştirme çabasındaki bireyin, gelir ve/veya fayda cinsinden bir ekonomik büyüklüğü ençoklaştırdığını (maximization) söyler. Kendi çıkarını gözeten ve istediği doyumu en az çabayla elde eden birey, politik yaşamda da aynı davranış içinde olmakta ve mevki sağlama, prestij kazanma vb. amaçlar peşinde koşmaktadır. Bireyin ekonomik ve politik davranışlarına benzerlik kazandıran bu ilke, metodolojik bireysellik ilkesi ile birlikte, tüm toplumsal-politik faaliyetlerin bireyselleştirilmesine ve bu faaliyetlerin piyasa süreçlerinde geçerli ilişkiler temelinde açıklanmasına imkân vermektedir.

Liberal toplumun, dolayısıyla piyasa toplumunun, yasalarının politik süreçlere uygulanması politikanın (piyasada olduğu gibi) gönüllü, rekabete dayalı bir değişim işlemi olarak alınması ile tamamlanır. Politika, piyasa değişimleriyle kolayca sağlanamayan taleplerin topluca sağlanmasına imkân vermektedir.[28] Burada politikadan beklenen öznel bireysel tercihleri somut politika önlemlerine dönüştürmesidir. Nasıl ki piyasaların etkinliği onun işleyiş biçimine bağlıysa, politikanın etkinliği de onun bireysel tercihleri olabildiğince doğru bir biçimde yansıtmasına bağlıdır. Politikanın gönüllü (zora dayanmayan) ve rekabetçi (zorlayıcı müdahaleleri ortadan kaldıran) bir süreç içinde ele alınması, onun kesintisiz bir değişim koşullarında beklenmedik şokların ve toplumsal-politik durum değişikliklerinin yolaçtığı belirsizlik ve istikrarsızlıkları ortadan kaldırması anlamına gelir. Bu da piyasadakine benzer şekilde "kendiliğinden işleyen" bir politik düzen demektir. Politik sistemin rekabetçi yapısı toplumsal-anayasal düzenin sürekliliğini sağlayacak, bireylerin kendi çıkarlarını gerçekleştirecekleri alanı belirleyecektir.

Ancak piyasa değişimlerinde her birey kendinden sorumlu olduğu halde (Caveat Empter) politikadaki değişimin uyulması zorunlu bazı kuralları vardır. Bireyler bu kurallarla belirlenen değişimin kendi çıkarlarını koruyacağını düşünürler. En geniş anlamda politikanın işlevlerinden biri de, farklı çıkarlar peşinde koşan bireyleri bir çıkar çatışmasına yolaçmadan tatmin etmeyi sağlayan kuralları koymaktır.[29] Politik alanı düzenleyen ve toplumsal bir sözleşme niteliğinde olan anayasal kurallar ile bireyler arasında çıkan çatışmaları çözümlemek de mümkün olur.

Yukarıda metodolojisi üzerinde durduğumuz İPA, bireylerin çıkarlarını kendi özgür ifadeleriyle gerçekleştirecekleri kendiliğinden işleyen (kimseyi zorlamayan) bir politik sistem önermekte ve bu sistem içindeki iktisadi ve siyasal faali-

yetlerin bireysel özgürlükler temelinde işlemesinin yine bir yasal-hukuksal sistemle sağlanacağını savunmaktadır. Çağdaş demokrasilerde, anayasa kurallarına ve bu kurallara uygun kurumsal yapılara rağmen, bireysel özgürlükleri kısıtlayan dolayısıyla onlara kendi çıkarlarını özgür iradeleriyle gerçekleştirme olanağı tanımayan bir politik sistem vardır. Günümüzde bu yaklaşımın öncülüğünü yapan J.Buchanan gibi liberal iktisatçıların göstermek istedikleri, bireylerin kendi kişisel inisiyatifleri ile bireysel amaçlarını gerçekleştirecekleri, aynı zamanda farklı bireysel amaçların çatışmasını önleyen, uyum içine sokan bir anayasal (toplumsal) düzenlemedir. Kuşkusuz bu süreçlerde devlete atfedilen rol, oyunun kurallarını koyan ve bu kurallara uyulmasını sağlayan yaptırımlar getirmenin ötesine geçmeyecektir.

BİR ARAYASAL REFORM ÖNERİSİ

Politik sistemin yetersizliği kabul edilince, önerilen düzenleme ya da reformların niteliği ve nasıl gerçekleştirileceği önem kazanacaktır. Bu amaçla politik karar alma süreçlerinde geçerli tüm yöntem ve kurallarda değişikliklere gitmek önerilebilir. Ancak İPA, devletin doğrudan ve dolaylı kontrol araçları ile (ki bunun en somut biçimi iktisat politikalarıdır) ekonomik yaşama yaptığı müdahaleleri önleyen, siyasal partiler de dahil tüm demokratik kurumların içinde bulundukları yasal-kurumsal çerçeveyi bir anayasa ile sınırlayan önlemlerden yanadır.[30] Bireysel siyasal özgürlüğü ifade eden demokrasinin de bu özgürlüğü ortadan kaldırmayacak bir biçimde düzenlenmesi (sınırlanıp denetlenmesi) gerekmektedir. Çünkü uygun bir biçimde örgütlenmediği zaman demokrasi ve demokratik örgütlenmelerin teşvik ettiği devlet müdahaleleri bireysel özgürlüğü tehdit edebilmekte, tehlikeli olabilmektedir.[31]

İPA'nın önerdiği "anayasal reform" şu kurallardan oluşmaktadır: Öncelikli olarak günümüz demokrasilerinde bireysel özgürlükleri ve toplum refahını tehdit eden gelişmelerin başında bütçe açıkları gelmektedir. Siyasal iktidarların keyfi müdahalelerine açık olan bütçeler, sürekli artış gösteren, gerektiğinde yeterince kısılamayan kamu harcamalarının ve yetersiz kamu gelirlerinin baskısı altında açık vermektedir. Bütçe açıklarının finansmanı ise ya kısa dönemde emisyona, ya borçlanmaya gidilerek ya da vergiler artırılarak yapılmaktadır. Emisyona gitmek enflasyonun doğrudan nedeni olmakta ve fiyat istikrarını bozmakta; borçlanma (kısa dönemde olmasa da) uzun dönemde açıkların monetizasyonu sonucunu doğurmakta ve ulusal paranın değer kaybı, yüksek faiz oranları, kronik dış açıklar vb. pek çok dengesizliklerin nedeni olmaktadır. Vergilerin artırılması ise piyasaya yönelik çabaları ve sermaye birikimini olumsuz yönde etkilemektedir. Bu yüzden gerçekleştirilecek bir "Mali Anayasa" ile devletin vergileme ve harcama yetkilerini sınırlayan, bütçelerin denkliğini ve birliğini (gelir ve giderlerin bütçe içinde toplanmasını) garanti eden esaslar getirilmelidir.[32] Bu mali reformların yapıldığı anayasalar demokrasileri bütçe açığından kaynaklanan sorunlardan kurtaracaktır.

Rekor düzeye çıkarak ekonomik istikrarı tehdit eden bütçe açıklarının sonu-

cu olarak hükümetlerin iç ve dış borçlanmayı kural haline getirmeleri ile borçlanmanın ahlâk dışı bir davranış olduğu şeklindeki inanç da giderek yok olmuştur.[33] Kaynak ihtiyacı içinde bulunan hükümetler ile borç verenler arasında gerçekleştirilen bir gönüllü değişimi, bir yönüyle de ödeme yükümlülüğünü ifade eden borçlanma gelecekteki vergi gelirlerinin önceden kullanılması anlamına gelir. Çünkü kamu harcamalarının finansmanında borçlanmanın vergi almaya tercih edildiği, üstelik bunun temel bir finansman şekli olarak kabul edildiği bu durumda hükümetler borçlarını pek az istisnayla belirli bir süre sonra ödemekte, ödemeler vergi gelirleriyle yapılmaktadır. Borç servisi bir transfer niteliğinde olduğundan, borca dayalı finansman da bu anlamda bugünkü kuşağın refahını artıran bir zamanlararası transfer niteliği kazanmaktadır.[34] Bu refah artışlarından yoksun kalan gelecek kuşak, bu durumun kendilerinin potansiyel harcanabilir gelirlerini azaltacağını düşünecek, bu yükümlülükten kurtulmaya ve cari dönemde tercihlerini daha çok tüketim daha az tasarruf yönünde yapmaya yönelecektir. Borçlanmanın vergi etkisine eşdeğer bir etki yarattığı bu durumda, hükümetleri böyle bir davranıştan alıkoyacak moral (ahlâki) ve anayasal sınırlamalar getirilmelidir.[35] Bu tür sınırlamaların yokluğu durumunda, demokrasiler kamu kesimi harcamalarını vergi dışı gelir kaynaklarıyla finanse etmeyi sürdüreceklerdir.

Dış borçlanmaya gelince; eğer toplumun sermaye birikimine net bir katkı yapıyor, üretim kapasitesini dolayısıyla toplum refahını artırıyorsa, borçlanma makul karşılanabilir. Borçlanma, faydası ancak gelecek kuşaklara kadar uzanan mal ve hizmetlerin finansmanında kullanılmalıdır. Toplumun sermaye stokuna net bir katkı teşkil etmeyen, tüketim amaçlı bir dış borçlanma ancak bugünkü kuşağın refahını gelecek kuşağın refahını azaltma pahasına artıracaktır. Çünkü borçlanma ile yaratılan refah artışlarından bugünkü kuşak yararlandığı halde, yaratılan mal ve hizmetlerin finansman yükü borcun itfa edildiği tarihteki kuşak üzerine binecektir. Bu yüzden nayasalar devletin iç ve dış borçlanmasına ilişkin genel esasları düzenlemeli, borçlanmanın mutlaka parlamentoların gözetim ve denetiminde yapılması ve bunların miktarlarının milli gelirin belli bir oranını aşmaması sağlanmalıdır.[36]

Devleti yönetenler denk bütçeye, sınırları belirlenmiş bir harcama ve vergi düzeyine olduğu kadar kendi kendini düzenleyen bir para rejimine de bağlı kalmamışlardır. Siyasal iktidarlar çoğu defa parasal istikrardan sorumlu otoriteleri de etkileyerek para miktarlarıyla gerekli gereksiz oynamışlar, fiyat istikrarını bozmuşlardır. Uluslararası alanda sabit bir para arzına imkân veren altın para standardı sisteminin II. Dünya Savaşı sonrasında çökmesiyle, hükümetler para arzını belirleyen her türlü sınırlamalardan da kurtulmuşlardır. Bu yüzden, eğer liberal bir toplumun temelini teşkil eden parasal istikrar isteniyorsa, "Parasal Anayasa" ile siyasal iktidarların ve paradan sorumlu kamu otoritelerinin para arzı üzerindeki yetkileri sınırlandırılmalıdır.[37] Merkez bankalarının para basımını enflasyona yolaçmayan, ekonominin doğal büyüme hızına uygun bir oranda sınırlayacak esaslar mutlaka bu anayasada yeralmalıdır.

İKTİSAT POLİTİKASI ANAYASASI ÜZERİNE BAZI AYKIRI DÜŞÜNCELER

Yukarıda yöntem ve kurallarını ele aldığımız anayasal reformlar, iktisat poliikalarını salt bir teknik önlemler demeti olarak göstermekte, başarısını da siyasal iktidarların bilgi, beceri ve inisiyatifleri ile açıklamaktadır. Tümüyle bir "ekonomik anayasa" görünümünde olan yeni anayasa, tüm toplumsal sorunlar ekonomik sorunlardan ibaretmiş gibi, toplumu ekonomik yasalarla yönetmenin kurallarını belirlerken, diğer taraftan belirli kural ve yöntemlerden ibaret saydığı politikayı salt bir hükümet oluşturma biçimi olarak değerlendirmektedir. Bireysel özgürlükle eş tutulan (gerçekte eşitlik temelinde de tanımlanması gereken) demokrasi ise bireysel çıkarları gerçekleştirmenin alanı olarak gösterilmektedir. Oysa ekonomik sorunların nedenlerini anlamak ve açıklamak çabası, devletin ekonomiye müdahale biçimleri olan iktisad politikalarının üretim ve sermaye birikimi süreçleriyle ilişkilendirilmesini gerektirir. Temel birikim ve bölümüş süreçleri kavranmaksızın, politik uygulanabilirliğini tartışıp toplumda hangi kesimlerin hizmetine sokulacağının ve desteğinin sağlanacağının yanıtı verilmeksizin, iktisat politikalarını salt bir teknik önlemler demeti olarak almak ve başarısını siyasal iktidarların inisiyatifleri ile açıklamak yanlış olur.[38]

İPA'nın bu yaklaşımını büyük ölçüde paylaşan Yeni Liberal-Muhafazakâr ideoloji, siyasal liberalizmin (demokrasinin) ekonomik liberalizmden kaynaklandığını ve ancak rekabetçi piyasa koşullarında gerçekleşeceğini savunmaktadır. Bu görüş, ekonominin ve politikanın "serbest rekabet" ilkesi temelinde alınmasının ve bireyin her iki alandaki faaliyetine bu ilke temelinde benzerlik kazandırılmasının sonucudur. Ekonomik ve politik bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınıp korunması ancak hem ekonominin hem de politikanın "rekabet" ilkesi temelinde örgütlenmesiyle mümkün olacaktır. Ekonomik rekabet (rekabetçi kapitalizm) bireylerin kendi özgür iradeleriyle piyasalardaki değişimlerden avantajlı çıkmalarını, çıkarlarını gerçekleştirmelerini sağlarken, politik rekabet (liberal demokrasi) bu amaçları gerçekleştirmeyi kolaylaştıran, olası çıkar çatışmalarını önleyen kural ve yöntemleri koyacaktır. Ekonomik alandaki rekabetten politik alandaki rekabete yönelik bu belirleme ile demokrasinin kapitalizme özgü bir politik örgütlenme biçimi olduğu ileri sürülecektir. Burada demokrasinin kapitalizm koşullarında gerçekleşip gelişeceği düşüncesi, aynı zamanda Yeni Liberallerin önerdikleri iktisat politikalarını meşrulaştıran bir görünüm de almaktadır.[39]

Ekonominin kendi doğal yasaları içinde politikadan bağımsız işlediğini söyleyerek politika ile ekonomiyi ayrı ayrı alanlarda göstermeye çalışan bu yaklaşım, ekonomiden politikaya yönelik tek yönlü bir belirleme ile tüm süreçleri iktisadileştirmektedir. Politik ve ekonomik alanlar ayrıştırılırken, politik özgürlükler de en temel özgürlük kabul edilen ve diğer özgürlüklerin kaynağı sayılan ekonomik özgürlüğün bir uzantısı haline gelir. Her şeyin ekonomiye indirgendiği bu koşullarda yasal güvenceye alınmış ekonomik ve politik hak ve özgürlüklerin kullanımı, ideoloji, katılım vb. belirlemelere gerek kalmaz ya da bütün bunlar ekonominin (piyasanın) elverdiği ölçüde olanaklı hale gelir.[40] Bu durum

her türlü politik örgütlenmeyi gereksiz bulup sınırlandıran, politik süreci bireyselleştiren güçlü bir depolitizasyon sürecini de başlatır.

Politik alanın sınırlandırılarak, politikanın etkisizleştirilmesi anlamsız değildir bu çerçevede. Çünkü politik alanın genişlemesi başta siyasal partiler olmak üzere sendikalar ve diğer sivil toplum kurumlarından kaynaklanan bir politik gücü de beraberinde getirecektir. Politik alanın önünün açılması işsizliğin, enflasyonun, eğitim ve sağlık hizmetlerinin yetersizliğinin önlenmesini isteyen güçlü bir toplumsal talebi de ortaya çıkaracak, piyasaların (ekonominin) kendiliğinden işleyişinin bu talepleri karşılamaya yetmediği durumda, devletin müdahalesi istenecektir. Devlete geniş bir alana yayılan sınırsız müdahale hakkını doğuranak ve bu hakkı meşrulaştıracak böyle bir girişim tam da Yeni Liberallerin önlemek istediği bir şeydir.

İPA, meşrulaştırmaya çalıştığı liberal politikalar ile tüm toplumsal-politik ve ekonomik sorunları teknik bir soruna (iktisatçıların sorununa) indirgerken, iktisat politikalarına da nötr (yansız) bir amaç yüklemektedir. İktisat politikaları her şeyin başladığı ve bittiği bir alan olarak görüldüğünden, onun bir toplumsal talep ve bu talebi temellendiren bir siyasal katılımı sağlamadaki rolü de ihmal edilmektedir. Oysa iktisat politikaları, genel olarak alındığında, önceden belirlenmiş ekonomik amaçlarla ilgili olarak karar almak ve bu kararı uygulamak olarak tanımlanabilirse de, diğer yönüyle, ekonominin işleyişine ve toplum yaşamına öngörülen amaçlar çerçevesinde müdahale olanağı verirler. Bu rol devlete verildiğinde, iktisat politikaları, zorunlu olarak, devletin ekonominin ve toplumun işleyişine müdahale biçimlerini yansıtırlar. Güncel ekonomik sorunların çözümü konusu ise, iktisatçıların bu konuda söyledikleri (bilimsel) doğrular kadar, iktisat politikalarıyla ilgili olarak karar almak ve uygulamak durumunda olan politikacı-bürokratların öznel politik (ideolojik) tercihlerine de bağlıdır. Bu durum, iktisat politikalarının belirli bir iktisat ideolojisi temeline dayalı olarak alınmasının ve belirli politik tercihlere sahip bir siyasal iktidardan kaynaklanmasının doğal bir sonucudur. Her ekonomik program belli bir politik tercihi yansıtır. Bir yönüyle ekonominin işleyiş yasalarını ortaya koyan iktisat politikaları, diğer yönüyle de farklı toplum kesimlerinin politik karar alma süreçlerindeki tercihlerini (çatışma ve uzlaşma alanlarını) gösterirler. İktisatçı ve iktisatın teknikleri ancak politik tercihlerin belirlenmesinden sonra yerini alır. Esasen iktisat politikalarının çok önemli bir özelliği olan normatif (olması gereken ile ilgili) yönünün öne çıktığı bu durumda konu bütünüyle ideolojik değer yargısı ve politik tercihler alanının tam da ortasında yeralır. Bu anlamda iktisat politikaları bu süreçlere etkili bir biçimde katılan toplum kesimlerinin devlet eliyle ekonominin işleyişi üzerinde belirli bir egemenliğini ifade eder. Dolayısıyla uygulanan iktisat politikalarını bunları uygulayan kadroların sahip oldukları iktisat ideolojisi ve politik tercihleri temelinde değerlendirmek gerekir ki, bu onun yansız olmadığını da gösterir.[41] Sözgelimi, hükümetlerin enflasyon ile mücadeleye yönelik olarak uyguladıkları sıkı para politikaları ciddi bir durgunluk ve yüksek bir işsizlik pahasına amacına ulaşabilir ve fiyat istikrarı sağlanabilir. Oysa gerçekte enflasyonu aşağıya çekmenin maliyetini birileri ödemiş, çoğu defa bu maliyetler eşit olmayan bir biçimde işsiz kalan kesimlere yüklenmiş. Benzer şekil-

de, sermaye birikimini ve büyümeyi teşvik amacını güden vergi teşvikleri ile özel kesim yatırımlarının kârlılığını artırmaya ve/veya sermayeye kullanma maliyetini düşürmeye yönelik politikaların, devlete gelir kaybına yol açan maliyeti yanında, toplumda belli kesimlere kaynak transferi şeklinde sonuçları vardır. Sağlanan teşviklere rağmen öngörülen birikim-büyüme oranlarının gerçekleşmemesi durumunda, bu amaca yönelik politikalar kaynak kullanımında etkinliği sağlayamamış, farklı bir bölüşüm tablosu yaratmış olur.[42] Sorun politika önlemlerinin yolaçtığı ekonomik kayıp ve kazançların kimlere ait olduğudur. I.Thurow'un da belirttiği gibi, hiç maliyeti olmayan çözümler istediğiniz zaman çözüm de yoktur.[43]

Son olarak, ekonomiyi ve onun işleyiş yasalarını düzenleyen iktisat politikalarını salt bir teknik soruna indirgemenin iktisat politikalarının niteliğinin yanlış algılanması tehlikesine yol açabileceğini belirtelim. Tüm toplumsal sorunları ekonomik (teknik) sorunlardan ibaret gören bir anlayış, kendisini kolaylıkla alternatifsiz olarak gösterebilir. Oysa ekonominin her koşul ve durumda belirli iktisat tekniklerini zorunlu kılacak türden genelgeçer yasaları olmadığı gibi, siyasal iktidarların bu teknikleri kendi politik tercihlerine uygun olarak kullanabilme olanakları da sınırsız değildir. Ekonominin içinde bulunduğu konjonktürün de niteliği gereği (stagflasyon'da olduğu gibi) iktisat politikaları, yaygın dış şokların ve beklenmedik toplumsal durum değişikliklerinin sonucunda uygulanabilir olmaktan çıkabilir. Politik karar alma süreçlerine değişik dönemlerde egemen olan toplumsal-politik güçlerin tercihleri de farklı iktisat politikalarına yolaçarlar.

Benzer şekilde, birey ve toplum ile devlet arasındaki ilişkileri düzenleme biçimi olarak politikanın (ve onsuz düşünülemeyen demokrasinin) sadece hükümet oluşturma biçimi olarak değerlendirilmesi ve belirli kural ve yöntemlerden ibaret görülmesi de yanıltıcı olur. Politikanın (ve demokrasinin) tanımını ve sınırlarını daraltan böyle bir yaklaşımla demokrasilerin ahlâki temellerini oluşturan bireysellik ve özgürlük değerlerinin korunması güçleşeceği gibi, toplumların kendi geleceklerini belirlemeleri de olanaksız hale gelir. Politika, bireylerin ve toplumda siyasal iktidarlar üzerinde etkili olup onları yönlendirmeye çalıştıkları bir sistem olarak alınmalıdır. Bu da bir siyasal-toplumsal katılım ile mümkündür. Bu katılımın eşitlik ile de temellendirilmesi gerekir. Çünkü demokrasi ideali eşitlik ilkesiyle birlikte varolan bir toplumsal örgütlenme biçimidir ve toplumlar katılımlarını bu ilkeden hareketle gerçekleştirirler. Bu açıdan bakıldığında, güncel sorunların nedenlerini demokrasinin işleyişine bağlamak ve çözümü politik alanı sınırlandırmak da görmek yerine, politik gücü bireylerin doğrudan sahiplenip kullanabildikleri, onlara politik yaşama doğrudan ve aktif bir biçimde katılabilme olanağı tanıyan, çoğulcu, katılımcı bir toplum ve demokrasi düşüncesini yerleştirmek gerekiyor. Bugün, bu konu toplumların temel sorunlarından biri olarak gündemdedir; ve demokrasi tanımının farklılaşmaya, sınırlarının zorlanmaya başlandığı günümüzde toplumları dar anlamda politika ve demokrasi tanımlarıyla yönetmenin güçlükleri bugün daha yoğun yaşanmaktadır.

[1] Bu konuda bkn. S.Bowles and H.Gintis, "Thi Crisis of Liberal Democratic Capitalism: The Case of the United States", **Politics and Society**, 1982, 11(1); L.C.Thurow, **Dangerous Currents, The State of Economics**, Random House, New York, 1983; A.Lindbeck, **Political Economy of the New Left: An Outsider's View**, Harper and Row Publishers, New York, 1971.

[2] Bkn. P.C.Roberts, "Supply-Side Economics: An Assessment of the Theory and Results of American Experience in the 1980s", **Reaganomics and After**, Institute of Economic Affairs, 1989, s.26. Ayrıca, R.E.Lucas and T.J.Sargent, "After Keynesian Macroeconomics", R.E.Lucas and T.J.Sargent (Der.) **Rational Expectations and Econometric Practice**, The University of Minnesota Press, 1982 içinde, s.209-302

[3] Bkn. J.Buchanan, "Constitutional Democracy, İndividual Liberty and Political Equality", J.Buchanan, **Liberty Market and State, Political Economy in the 1980s**, New York University Press, 1986 içinde, s.252-253. J.Buchanan bu tür müdahalelere biri özel çıkarları (ki bu durumda kendisinin sürekli kaybeden olduğunu ileri sürüyor) diğeri de ideolojik taahhütleri gereği karşı çıktığını belirtiyor. Bkn. a.g.e., s.179.

[4] Bknz. M.Friedman, **Kapitalizm ve Özgürlük**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1988, s.26.

[5] Bilebildiğimiz kadarıyla "Anayasal İktisat" tartışmalarını Türk yazınında ilk başlatan çalışma, 26 Nisan 1988 tarihinde Anayasa Mahkemesi'nin kuruluş yıldönümü sempozyumuna sunduğu tebliği ile V.Savaş'a aittir. Bkn. V.Savaş, "İktisat Politikası Anayasası", **İktisat ve Maliye Yazıları**, Ocak-Şubat 1989, s.7-28. Bunu B.Çağlar'ın "Demokrasi Krizi ve terapiler, Kriz İdeolojileri ve Kriz İdeolojilerinin Hukuk Dilinde ifadesi: "İktisat Politikası Anayasası" üzerine bir iki not", **Toplum ve Bilim**, Yaz 1988 izlemiştir.

[6] 1960'ların "Şimdi hepimiz Keynesçiyiz" sloganı ile (ki Başkan Nixon'a atfedilmekle birlikte, bu deyişin 1972 yılındaki bir konuşmasında M.Friedman'a ait olduğu söylenir) sembolize edilen Keynesçi politikaların gözden düştüğü bir dönemde güncellik kazanan Yeni Liberal-Muhafazakâr düşünce, 1980'lerde başlattığı entellektüel fetih hareketine rağmen, makro iktisat alanında ortaya çıkan ideolojik boşluğu dolduramamıştır. Bu politikaların iyi bir örneğini oluşturan Reagan yönetimi döneminde, uygulamalar "deneysel bir başarısızlık" ile sonuçlanmış, yönetim Keynesçi politikaların dışına fazlaca çıkamamıştır.
Yeni Liberal-Muhafazakâr terimini, günümüzde uygulanmakta olan Arz-yanlı, Yeni Klasik ve standart Monetarist iktisat politikalarını belirtmekte kullandım. Oysa savundukları liberal ve/veya muhafazakâr dünya görüşü itibariyle benzer politik temele sahip olmakla birlikte, bu okul mensupları farklı metodolojik zeminlere oturmaktadır.

[7] Bkn. G.Sorman, **Liberal Çözüm, Dünya'da Piyasa Ekonomisi Uygulamaları**, TÜSİAD yayını, İstanbul 1987, s.3.

[8] Bu konuda özellikle S.Bowles, D.Gordon and T.Weisskopf, "Business Ascendancy and Economic Impasse: A Structural Retrospective on Conservative Economics, 1979-1987", **Journal of Economic Perspectives**, 1989, 3(1)'e bakılabilir.

[9] Bu konuda bkn. U.Eser, "ABD Ekonomisi ve Reaganomics"in Mirası", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Eylül 1989, 111, s.34-42.

[10] Bkn. G.Sorman, a.g.e., s.44

[11] Bkn. G.Sorman, a.g.e., s.56. Bu Yeni Liberal düşünüre göre, sendikal haklar ya da grev hakkı gibi can ve mal güvenliğimiz anayasaların koruması altındadır, ancak ekonomik güvenliğimiz hiç de garanti altına alınmamıştır. Anayasalar, belirli kurallara bağlanarak güvence altına alınmış ekonomik hak ve özgürlüklerimiz ile ilgili hükümleri de içermelidir.

[12] Bkn. J.Buchanan, **Liberty, Market and State**, s.22-23. Reagan yönetimi politikalarına, en azından başlangıçta, kuramsal destek veren Arz-yanlı ve Monetarist iktisatçıların, bu politikaların beklenen başarıyı gösterememesi üzerine, gerçek liberalizmin ancak yapılacak anayasal değişikliklerle gerçekleşeceği görüşünü paylaştıkları anlaşılıyor. Bu konuda bkz. M.Boskin, **Reagan and the Economy, The Successes Failures and Unfinished Agenda**, Institute for Contemporary Studies, 1987, s.258; M.Friedman, "Economist and Economic Policy", **Economic Impact**, 57, 1987, s.73.

[13] Bu konuda bkn. P.Cagan (Der.) **Contemporary Economic Problem, Deficits Taxes and Economic Adjustments**, American Enterprise Institute, Washington D.C., 1987

[14] Bkn. W.R.Keech, "Elections and Macroeconomic Policy", J.P.Pfifner (Der.) **The President and Economic Policy**, Institute for the Study of Human Issues, 1986 içinde, s.24. Bu konuda ayrıca

bkn. E.R.Tufte, **Political Control of the Economy**, Princeten University Press, Princeton, New Jersey, 1980 s.4. Konuyla ilgili daha çok kuramsal düzeyde bir başka çalışma için W.Nordhaus, "The Political Business Cycle", **Review of Economic Studies** 42, 1975, s.169-190'a bakılabilir.

[15] Bu sonucun, bireylerin tercih ve davranışlarında tutarlı olduğunu, herhangi bir değişkene (fiyatlar vb.) ya da genel olarak ekonominin işleyişine yönelik beklentilerinde hata yapmadığını, sınırlı bir bilgiye sahip de olsalar mümkün olan en iyi tahmini yaptıklarını varsayan Yeni Klasik İktisat'ın ulaştığı sonuçlarla tam bir çelişki oluşturduğunu belirtelim. Yeni Klasik İktisat konusunda U.Eser, "Yeni Monetarizm Üzerine Gözlem ve Düşünceler", **İktisat Dergisi**, Mart, 1988, s.3-16'a bakılabilir.

[16] Bknz. J.E. Alt and K.A.Chrystal, **Political Economics**, University of California Press, 1983, s.104-105.

[17] Yeni Liberallere göre, memur, politikacı ve devleti yöneten bürokratlardan oluşan bu yeni sınıfın üyeleri, iktidarlarını toplumdan vergi yoluyla aldıkları fonlarla genişletmeye çalışırlar ve genel kamu çıkarı adına bunu haklı gösterirler. Artık yalnızca uygulanacak bir ideolojik baskı (ve anayasal sınırlamalar) yeni sınıfı geriye çekmek konusunda başarı sağlayabilecektir. Bkn. G.Sorman, a.g.e, s.44.

[18] Bknz. J.E. Alt and K.A.Chrystal, a.g.e, s.104. Reel harcanabilir gelirin ve işsizlik oranının refahın bir göstergesi olarak alındığı bir ampirik çalışmada, 27 ülkeden 19'unda seçim koşulları ile ekonomik faaliyetlerin ortaya koyduğu sonuçlar arasında bir uygunluk saptanmıştır. Bu çalışmanın sonuçlarına göre, politikacılar seçilmeyi arzulamakta; gelir ve istihdam düzeyini artırmaya yönelik önlemlerin seçim şanslarını artırdığına inanmaktadır. Seçmen de politikacıyı refah dönemlerinde ödüllendirmekte, resesyon dönemlerinde cezalandırmaktadır. Bkn. E.Tufte, a.g.e, s.9, 11. Ancak gözlemler her koşul ve durumda bu sonuçların alındığını göstermemektedir. Ampirik çalışmalarda kesin sonuçlar vermekten uzaktır.

[19] Bkz. V.Savaş, a.g.e, s.9

[20] Bkn. J.Buchanan, a.g.e, s.59

[21] Yeni Liberaller bu konuda yalnız değildir. İsveç'in ünlü iktisatçısı, Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nde görev alan ve Başbakan Olof Palme'nin yakın danışmanlarından biri olan A.Lindbeck de bu kanıdadır. İlginç olan, Lindbeck'in devlet müdahalelerinin gerekçesi olan piyasa başarısızlıklarını önemsiz bulması ve sendikal örgütler de dahil çoğulcu demokratik toplumun örgütlenme biçimlerinin çoğulculuğu ve demokrasiyi tehdit eder saymasıdır. Bkn. A.Lindbeck, a.g.e, s.114, 119

[22] Bkn. V.Savaş, a.g.e, s.11

[23] Bkn. G.Sorman, a.g.e, s.56

[24] Bkn. J.Buchanan, "The Economic Theory of Politics Reborn", **Challenge**, March-April, 1988, s.6-7.

[25] Bkn. G.Brennan and J.Buchanan, **The Power To Tax, Analytical Foundations of a Fiscal Constitution**, Cambridge University Press, 1980, s.20-21.

[26] Bkn. J.Buchanan, "The Constitution of Economic Policy", **American Econmic Review**, June 1987, 77(3), s.243

[27] Bkn. J.Buchanan, a.g.e, s.244

[28] Bkn. J.Buchanan, a.g.e, s.246

[29] Bkn. J.Buchanan, **Liberty Market and State**, s.47.

[30] Yeni Liberal-Muhafazakâr düşüncenin, ABD'de Bush yönetimine yönelik bir anayasal reform önerisi için bkz. J.Buchanan, "Post-Reagan Political Economy", The Institute of Economic Affairs, **Reaganomics and After**, 1989 içinde, s.1-16. Ünlü Keynesçi iktisatçı J.Tobin'e göre, bu tür anayasal reformların gerisinde, devletin piyasaların başarısız kalması durumunda ekonomiye müdahalesini öngören aktif politikaları gözden düşürmek ve uygulatmamak düşüncesi vardır. Önerilen yasal, kurumsal ve anayasal düzen içinde fiyatların (ücret, faiz vb.) piyasaların işleyişini kolaylaştıran uyum ve ayarlamaları yapabilmesi istenmektedir. Bkn. J.Tobin, "Comment From An Academic Scribbler on Democracy in Deficit", J.Tobin, **Policies For Prosperity, Essays in A Keynesian Mode**, The MIT Press, Cambridge Massacuhsetts, 1987 içinde, s.235

[31] Bkn. J.Buchanan, **Liberty Market and State**.., s.253-254. J.Buchanan, 1982 yılında verdiği bir konferansta, anayasaya siyasal iktidarı sınırlayan kurallar konulmasını önerdiğinde "entellek-

tüel faşist" olmakla suçlandığını belirtiyor. Bkn. a.g.e, s.68. Gerçekte, Yeni Liberal-Muhafazakâr düşüncede, ekonomik bunalımdan sorumlu tutulan politik başarısızlıkları demokrasi fazlası ile açıklayan ve otoriter bir yönetimin sözcülüğünü yapanlara da rastlanmakla birlikte, J.Buchanan ve diğer Yeni Liberal iktisatçılar demokrasinin varlığına karşı çıkmıyorlar. Ancak demokrasiyi başlı başına bir amaç olarak da görmüyorlar ve bireyin ekonomik özgürlüğünün korunması için faydalı bir araç sayıyorlar.

[32] Bkn. R.D.Tellison and R.Wagner, "Balanced Budget and Beyond", J.Buchanan, G.Rowley and R.Tollison (Der.) **Deficits**, Basil Blackwell 1986 içinde, s.384-385

[33] Bkn. J.Buchanan, **Liberty**..., s.189

[34] Bkn. J.Buchanan ve diğerleri, **Deficits**.., s.188

[35] "Ricardocu Eşdeğerlik" de denilen bu konuda bkn. W.F.Shughart and R.D.Tollroach "The Vote Motive and the Debt." A Contingent Liability Approach", J.Buchanan ve diğerleri, **Deficits**.., 1986 içinde, s.218-220

[36] Bkn. J.Buchanan, "Public Debt and Capital Formation", D.R.Lee (Der.) **Taxation and Deficit Economy, Fiscal Policy and Capital Formation in the United States**, Pacific Research Institute, California 1986 içinde, s.193

[37] Bkn. G.Brennan and J.Buchanan, a.g.e, s.125-130. Yeni Liberal-Muhafaza kârların para arzının sabit bir oranda artırılması, altın standardına geri dönüş ve paranın özelleştirilmesi gibi değişik reform önerileri ile ortaya çıktıklarını belirtelim.

[38] İktisat politikaları ile ilgili değerlendirmelerde kaba sınıfsal analizlerden kaçınmak ve tartışmayı salt bir sistem sorunu olarak da göstermemek gerekir. Sözgelimi, piyasa mekanizmasından farklı bir kaynak dağıtım mekanizması olan planlama ve devletçilik güncel ekonomik sorunların çözümü konusunda kaçınılmaz araçlar olarak görülebilir. Oysa devletçiliğin toplumda belirli kesimlerin güçlendirilmesi politikasının bir aracı olduğu, karar alma süreçlerine katılımın sınırlandığı, demokratik bir üretim-bölüşüm mekanizmasından yoksun planlama anlayışının sonuçları piyasa fetişizminden daha az tehlikeli olmayacaktır. Tüm ekonomik çözümler birikim-büyüme-bölüşüm konusunda bir tercih gerektirdiğinden, sorun, farklı birikim ve büyüme süreçlerine ve bölüşüm tablosuna dayalı ekonomik-toplumsal örgütlenme biçimlerinde bu tercihleri kimlerin yaptığı ve doğacak ekonomik kayıp ve kazançların kimlere yüklendiğidir.

[39] Oysa, tarih kapitalizmin farklı siyasal rejimlerle bir arada olduğunu, hatta otoriter rejimler altında örgütlenebildiğini göstermektedir. Machperson'un deyişiyle, "tarihsel bağlantı kapitalizmin siyasal liberalizmin (demokrasinin) zorunlu koşulu olduğunu çok ender olarak ortaya koymaktadır." Bkn. C.B.Machperson, **Demokrasinin Gerçek Dünyası**, Çev. L.Köker, Birey ve Toplum, 1984, s.132. Demokrasiyi kapitalist bir toplum yapısı içinde bireyin tümüyle özgürleşmesi olarak tanımlayan Machperson, aksine piyasa ekonomisinin bireylerin kendi güçlerini geliştirmek ve uygulamak için gereksindiği özgürlüğü ortadan kaldırarak demokrasiyi engellediğini savunur.

[40] Bkn. E.Tufte, a.g.e, s.143

[41] Bkn. J.E. Alt and K.A.Chrystall, a.g.e, s.192

[42] 1980 sonrasında Türkiye'de uygulanan dışa açık birikim-büyüme modelinin bugün sergilediği bölüşüm tablosu, ücret-maaş geliri elde eden kesimlerin aleyhine ve kâr-faiz-rant sahipleri lehine olmak üzere gelir dağılımını önemli ölçüde bozmuştur. Sermaye birikimini sağlamak adına özel kesime yönelik bu gelir transferinin beklendiği gibi yatırıma dönüşmeyip, paranın spekülatif çevriminin yüksek olduğu alanlarda servet birikimine dönüşmesi, kaynakların yanlış ellerde toplandığını gösteriyor. Bugün geldiği noktada politik uygulanabilirliği ciddi bir biçimde tartışılan bu birikim-büyüme modelini kendi amaçları açısından uzun süre seçeneksiz gösterenlerin bu deneysel başarısızlık karşısında önemli ölçüde prestij kaybına uğradıkları söylenebilir.

[43] Bkn. L.Thurow, **Sıfıra-Sıfır Toplumu**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1989, s.111

Piyasa, Özgürlük, Eşitlik: Piyasa Sosyalizmi

*Ercan Eren**

Üstelik siz Batılılar, sosyalizm deyince bizimle aynı olguyu kastetmiyorsunuz. Sosyalizmden söz ederken biz kendi tanıdığımız, siz kendi tanıdığınız sosyalizmi düşünüyoruz. Oysa ikisi çok farklı. Belki bu kez gerçek sosyalizme ulaşacağız, ama adı değişik olacak.

D.Dubçek

İktisadi düşünce tarihine kuşbakışı bakıldığında iki sorun çevresinde tartışmaların yoğunlaştığını söyleyebiliriz: İktisadi etkinlik ve bölüşüm. Siyaset bilimciler bu sorunların karşılığı olarak daha çok, özgürlük ve eşitlik kavramlarını kullanıyorlar.

Bunu izleyen bir diğer tartışma, iktisadi etkinlik (özgürlük) ve eşitliğin birarada gerçekleşip gerçekleşmeyeceğidir. Genellikle birlikte varolmalarının zor olduğu ileri sürülmektedir. Etkinliğin nihai olarak (gelir) eşitsizlik doğuracağı, eşitliğin ise (ekonomik-bireysel) özgürlüğü azaltacağı, hatta kaldıracağı iddia edilmektedir.[1] Amacımız, bir arada olabilirliğinin koşullarını gösterebilme endişesidir. Piyasa sosyalizmini bu endişenin sonucu olarak algılıyoruz.

Özgürlük ve eşitlik tartışmalarında ortaya çıkan bir nokta da, yaklaşımlarla ilgilidir. Liberal eğilimli iktisatçılar, özgürlük sorununu öne çıkartarak eşitliğe, sosyalistler ise eşitlik sorununu öne çıkartarak özgürlüğe yaklaşmaktadır. Liberallere göre piyasa mekanizması bireysel (ekonomik) özgürlüğü ve iktisadi etkinliği garanti ederken, fırsat eşitliği yaratarak gelir eşitliğinin artmasına neden olur. Ayrıca ekonomik özgürlük, politik özgürlüğün ön koşullarını yaratacaktır veya politik özgürlük ve ekonomik özgürlük birbirinden ayrılamaz; bütünün parçalarıdır. Farklı açıdan benzer durum, sosyalistler için de geçerlidir. Sosyalistler ekonomik (gelir) eşitliğin politik özgürlük için ön koşulları yaratacağını ve bu nedenle etkinlik sorunlarını dıştalamadıkları görüşündedirler.

Liberal iktisatçıların görüşleri, M.Friedman tarafından politik çıkarsamaları içerecek biçimde piyasanın gücü öne çıkartılarak şu başlıklarda dile getirilmektedir.[2] a) Kaynakların etkin dağılımı, b) Bilginin iletilmesi, c) Yasal düzenlemelere gerek duyulmaksızın ırk, dil, din ve cinsiyet ayrımını ortadan kaldırması, d) Politik fikir birliğine ihtiyaç olmadan farklı tercihlerin tatmin edilmesi; bireylerin is-

---

*Bursa, Uludağ Üniversitesi Öğretim Üyesi.

teklerini piyasa yoluyla duyurabilmeleridir. Piyasa ekonomisi etkinlik yanında, ayrımcılığı ortadan kaldırarak fırsat eşitliğini artırır.

Benzer durum, sosyalistler için de geçerlidir. Lenin, sosyalizmi kapitalizmin etkinliği ile sosyalizmin eşitliğinin evliliği[3] olarak tanımlarken, ekonomik özgürlük ve eşitliği birarada ele alma endişesindedir. Ekonomik reform programlarının asıl amacı, somutta gerçekleşmediği görülen evliliği yaşama geçirmek veya kötüye giden evliliği düzeltmek endişesidir. Reform programlarının bir diğer dayanağı, (gelir) eşitlik amacının fırsat eşitliğini (ve dolayısıyla etkinliği) azaltacağı görüşüdür.

Bu makalede, iktisadi etkinlik ve eşitlik evliliğinin piyasa sosyalizmi çerçevesinde gerçekleşebileceği iddia edilmektedir. Çünkü birinin sağlanması, diğerini garanti altına almamaktadır. Evliliğin ön koşullarından biri, bireysel özgürlüğün sağlanacağı kurumların yaratılmasıdır: Piyasa. Bireysel özgürlük sorununa verilen önem, konuya yöntemsel açıdan bireyselci yaklaşmamızı gerekli kılmaktadır. Bunun için Neo Klasik iktisat ve özellikle Neo-Avusturya ve Post Keynesci iktisatta öne çıkan yöntemsel bireyselciliği, politik toplumculuk temelinde ödünç almak, geliştirmek istiyoruz. Yöntemsel bireyselcilik, bilgi sorunu kaynaklı piyasa-planlama ilişkisini yakalamamıza imkân verecektir. Bireyselcilik, farklı bireylerin tercihlerinin ekonomik ve politik yansıması, etkide bulunması sorunlarına götürerek etkinlik ve (gelir ve fırsat) eşitliki tartışmalarını gündeme getirmemize olanak sağlayacaktır. Ayrıca demokrasi sorunu tartışmanın diğer bir yönünü oluşturacaktır.

YÖNTEMSEL BİREYSELCİLİK VE POLİTİK TOPLUMCULUK

Bireysel özgürlüğü temel alan bir analiz için bireyden hareket eden yöntemsel bir tavır takınılması gerekliliği açıktır. Tavır, özellikle iktisadi etkinlik sorunu açısından gereklidir. Yöntemsel bireyselcilik, yöntemsel toptancılığa karşı kullanılmaktadır. Toplamların, oluştuğu birimleri ayrı ayrı yansıtmayacağı görüşünden kalkılarak ileri sürülmüştür. Yöntemsel bireyselciliğe Avusturya Okulu iktisatçıları tarafından özel önem verilmiştir. Başta G.Hodgson[4] olmak üzere çoğu piyasa sosyalizmini savunan iktisatçılar, Avusturya okulu kaynaklı yöntemsel bireyselcilikten etkilenmişler ve onu, ortodoks Marksist iktisatçılar tarafından ileri sürülen sınıfsal analiz temelli yöntemsel toptancılığa tercih etmişlerdir. Avusturya Okulu'ndan farklı olarak, eşitlik yönünde politik toplumcu tavır göstermektedirler. Bu çerçevede geleneksel yöntemsel bireyselcilik, politik bireyselcilik; yöntemsel toptancılık, politik toplumculuk tutumu terk edilmektedir. Ayrıca yöntemsel toptancılığın bürokratik, hiyerarşik, otoriter toplumsal ilişkilerin kurumsal yapısının ortaya çıkma koşullarını yarattığı ileri sürülmektedir.

Avusturya Okulu kaynaklı yöntemsel bireyselcilik aşağıdaki gibi özetlenebilir.[5] Yöntemsel bireyselcilik kavramının orijinali J.Bentham, J.S.Mill ve L. von Mises'e aittir. Tam karşılığını Mises'de bulmuş ve öznelcilikle birleştirilerek kullanılmıştır. Mises'e göre, bütün faaliyetler bireyler tarafından yerine getirilir ve sosyal kollektivizm mevcut olmaz. Toplumda, bireysel üyelerin faaliyetleri dı-

şında gerçek yoktur. Mises, insan faaliyetinin amaçlı olduğunu ileri sürmektedir. Mises'de amaçlı insan faaliyeti, rasyonellik içinde anlamını bulurken, geleneksel Neo-Klasik iktisatçılarca ileri sürülen veri amaçlar yaklaşımının aşılmasına olanak sağlamaktadır. Mises'e göre kurumların ve toplamların (collection) kendiliğinden önemi yoktur. Amaçlı olarak bireyler hareket eder ve olaylara neden olurlar. Mises'de kısaca özetlediğimiz biçimde ileri sürülen yöntemsel bireyselcilik, diğer yöntembilimsel yaklaşımlarla bütünleşerek Prakseoloji içinde incelenir.

Yöntemsel bireyselcilik açıklamasının bizim açımızdan önemi, makroekonomik analiz yolunun reddedilmesidir. Ayrıca F.von Hayek tarafından ifade edildiği üzere, yöntemsel toplumculuk temelinde ileri sürülen toplum, ekonomi, kapitalizm, sanayi, sınıf, ülke gibi kavramlar ve onların davranışlarını gözlemek yoluyla analiz yapılması eleştirilmektedir.

Bireylerin amaçlılığı ve bireysel amaçlı faaliyet görüşü temelli yöntemsel bireyselcilik, Neo Piyasa Sosyalizmini savunanların ilgisini çekmektedir. Neo Piyasa Sosyalizmi, Neo Klasik Sosyalizmden farklı olarak Neo Klasik iktisat yanında Neo Avusturya, Post Keynesçi, iktisattan etkilenerek politik toplumculuk çerçevesinde savunulmaktadır. Onlara göre yöntemsel toptancılığın da nihai amacı birey olmakla birlikte, bireye araç olarak yaklaşılmaktadır. Çünkü Neo Avusturya ve Post Keynescilik kaynaklı yöntemsel bireyselcilik, öznelcilikle birleşerek bireysel faaliyeti açıklamaktadır. Yöntemsel toptancılıkta ise toplam içinde birey, nesnellik bağlamında ifade edilmektedir. O zaman bireyin ne yapacağına, birey dışında karar verilmesi olanaklı hale gelmektedir! Gelinen nokta bizi, bilgi sorununa götürmektedir.

BİLGİ SORUNU

Bilgi (ve zaman) sorunu, Neo Piyasa Sosyalistlerinin, Avusturya ve Post Keynesçi iktisattan etkilendikleri bir diğer alandır. Bunda, Neo Klasik Sosyalizm çerçevesinde O. Lange'nin sunduğu Piyasa Sosyalizmine, bilgi sorunu temelindeki eleştirilerde Neo Klasik Sosyalistlerin ve ortodoks Marksistlerin yanıt vermekte zorlanmaları egemendir.

Sorunu derinliğine tartışabilmek için bilgi sorunu etrafındaki gelişmeleri kısaca özetlemek gereğini duyuyoruz.[6] Çeşitli bilgi ayrımlarında bulunmak olanaklıdır. Makale açısından önemli olanları belirtmekle yetineceğiz: Tam bilgi, eksik bilgi, optimum bilgi, bedava bilgi, paralı bilgi; yatay bilgi, dikey bilgi; kısmi bilgi, bütün bilgi, merkezi bilgi; nesnel bilgi, öznel bilgi. Hemen hemen bütün iktisat okullarındaki gelişme, tam bilgi, bedava bilgi, bütün bilgi, nesnel bilgi varsayımlarının kabulünün azalması yönündedir. Bir diğer deyişle eksik bilgi, optimum bilgi, paralı bilgi, kısmi bilgi, öznel bilgi, kabulleri artmaktadır. Doğaldır ki çeşitli iktisat okullarında öne çıkanlar aynı değildir. Örneğin Neo Klasik iktisadın günümüzdeki versiyonlarında önem verilen bilgi varsayımları şunlardır: Optimum, bedava, paralı, yatay, kısmi-bütün, nesnel bilgidir. Post Keynesci iktisatta, eksik, bedava, paralı, yatay-dikey, kısmi, öznel bilgidir. Avusturya Oku-

lu'nda eksik, bedava (kısmen paralı), yatay, kısmi, öznel bilgidir.

Geleneksel Neo Klasik iktisat, tam, bedava, yatay, bütün, nesnel bilgi temellidir. Bunun üzerine inşa edilen Neo Klasik Piyasa Sosyalizmi de tam, bedava, yatay-dikey, bütün-merkezi, nesnel bilgi varsayımları yapmaktadır. Avusturya Okulu'nun bunlara eleştirisi eksik, bedava, yatay, kısmi, öznel bilgi kabulü çerçevesinde olmuştur. Neo Klasik iktisat ve Neo Klasik Piyasa Sosyalizmi'nin bilgi ile ilgili varsayımları, onların (genel) dengeye ulaşmalarına olanak sağlamış; hatta garanti etmiştir.[7] Avusturya Okulu'nda ise varılan sonuç, dengesizlik, daha doğrusu eşgüdüm sorunudur.

İlginç bir durum vardır: Ortodoks Marksist analizde, yatay bilgi yerine merkezi bilgi temelinde, geleneksel Neo Klasik iktisadın ilgi sorunuyla ilgili varsayımlarının kabulü çerçevesinde akıl yürütme yapılmaktadır. Geleneksel Marksizmde tam bilgi varsayımı vardır.[8] Aynı durum, D.Elson'un belirttiği gibi,[9] E.Mandel örneğinde de sözkonusudur. Elson, Mandel tarafından ileri sürülen paranın olmadığı ademi merkeziyetçi planlama önerisini a priori denge kavramı çerçevesinde eleştirmektedir. Çünkü exante denge temelli planlama, a priori denge yaklaşımı ile Neo Klasik iktisatta ileri sürülen denge analizi arasında bir fark yoktur; benzerlik vardır. Ortodoks Marksizm ve Neo Klasik iktisat denge analizi üzerinde kurulur. Denge durumunun değişmeyi içermemesi bir yana, merkezi bilgi varsayımı çerçevesinde tam bilgi, merkezi otoritenin bütün teşebbüsler hakkında etkin planlama yapabileceği, tüketici tercihlerini, stokları, üretim olanaklarını, teşebbüslerin üretim ihtiyaçlarını bilebileceği anlamına gelir. Ayrıca, merkezi-tam bilgi geleceğin bilinebileceği, planlanabileceği anlamına gelir. Geleceğin bilinebileceği, beklenti, belirsizlik, bilgisizlik sorunlarının geleneksel Neo Klasik iktisatta olduğu gibi, atılması, gözardı edilmesi demektir. Bu durum gerçeğe uygun değildir. Değişimi açıklayamaz. Değişmeyi içsel faktör olmaktan çıkaracak dışsal değişken haline getirir.

Neo Piyasa Sosyalistleri Avusturya Okulu, özellikle Hayek kaynaklı olan bilgi sorunlarını karşılamanın önemini belirtmektedirler. Örneğin, G.Hodgson, Avusturya, Post Keynesci; D.Elson, Hayek, J.Kornai, R.Clower, A.Leisonhufvud'dakine benzer. Genel Dengesizlik modellerinde ileri sürülen bilgi sorunlarının önemine değinerek, piyasadan hareketle sorunu aşmak istemektedirler. Bunun için, daha sonra inceleyeceğimiz gibi, ademi merkeziyetçi fiyat mekanizmasını savunmaktadırlar.

Bilgi sorununun Neo Piyasa Sosyalistleri açısından bir diğer önemi de, yöntemsel bireyselcilik-politik toplumculuk ilişkisinin kurulmasıdır.

Tam-eksik, nesnel-öznel, bedava-paralı, yatay-dikey, kısmi-bütün (ve merkezi) bilgi sorunları öne çıkartılırken, bu bilgilere sahip olan bireyler arasında koordinasyonun nasıl sağlanacağı sorgulanmak istenmektedir. Tam, nesnel, bedava, yatay, kısmi bilgi varsayımları ile geleneksel Neo Klasik İktisat, bilgi sahibi iktisadi ajanlar arasında koordinasyon sorununun çıkmayacağı görüşündedir. Denge durumunun gerçekleşmesi, koordinasyon sağlandığı anlamına gelmektedir. Yeni sorun çıkmayacaktır. Bireyin istek ve tercihleri denge sonuçlarına

yansır ve herkes tatmin olur (fayda maksimizasyonu). Bireysel özgürlük gerçekleşir. Bu sonuçlar, fiyatların yol göstericiliğinde sağlanır. Fakat iktisadi etkinlik sorununda göreceğimiz gibi, bir sorun devam ediyor görünmektedir. Herkes fayda maksimizasyonuna ulaşıyorsa, niçin değişme olsun?

Ortodoks Marksistler ve Neo Klasik Piyasa Sosyalistleri tarafından sunulan modeller, Neo Klasik iktisadınkinden farklı değildir. Ortodoks Marksizmde tam, nesnel, bedava bilgi, dikey bilgi akımında merkezi bilginin planlama yoluyla dağıtılması ile vücut bulur. Bu görüşte merkezi otoritenin bütün bilgiye (veya daha düşük düzeydekilere nazaran daha fazla bilgiye) sahip olduğu kabulü vardır. Doğru (nesnel) bilgi yukardan aşağıya iletilirken, merkezi otorite bütün bilgiye aşağıdan yukarıya kısmi bilgilerin sunulmasıyla sahip olur. Komuta mekanizması geçerlidir. Ama temel kalkış, Neo Klasik iktisattan farklı değildir. A priori ve a posterior denge yaklaşımı asıldır. A priori ne olacağı bilinir ve a posterior gerçekleşir. İlke olarak beklenti, belirsizlik, bilgisizlik ve dengesizlik durumları sözkonusu değildir. Dolayısıyla piyasanın yerini planlamanın almasıyla, bilgi akımı-denge ilişkisi açısından, Neo Klasik iktisatta ortaya çıkan sorunların çözülmesi, özellikle değişmenin açıklanması olanaklı değildir.

Aynı durum Neo Klasik Piyasa Sosyalistleri açısından da geçerlidir. Denge asıldır. Neo Klasik iktisat tarafından varsayılan, tam, nesnel, bedava bilgi yatay-dikey, merkezi bilgi akımından hareketle, piyasa-planlama birlikteliğinde denge analizi temel alınarak denkleştirilmektedir. Tam, bütün bilgiye sahip olarak merkezi otorite sorun çıkmaksızın denge değerlerinin elde edilmesini olanaklı kılar. Merkezi bilgiye yardımcı olarak yatay bilgi, merkezi bilginin dikey olarak daha doğru (nesnel) yansıtılmasını sağlar.

Neo Klasik iktisat, ortodoks Marksizm ve Neo Klasik Piyasa Sosyalizmi'nin bilgi varsayımlarının birçok biçimiyle gerçeğe uymadığı rahatlıkla iddia edilebilir. Bu yaklaşımlar, aynı zamanda ister yöntemsel bireyselcilik ister yöntemsel toptancılık temelinde olsun, bireysel yaratıcılık, inisyatif, bilgisizlik belirsizliği gözardı etmektedirler. Ayrıca koordinasyon sorunu da devam etmektedir.

Koordinasyon sorununa yaklaşım, Avusturya Okulu'nda piyasa, Post Keynesci iktisatta piyasa-müdahale birlikteliği içinde sunulmaktadır. Neo Piyasa Sosyalistleri müdahalenin haklı nedenlerini kabul eden görüşten kalkarak piyasadan yararlanan "sosyalist piyasa mekanizması"nın kurulabileceği düşüncesindedirler. Böyle bir mekanizmanın özgürlük ve eşitlik sorununun birlikte çözülebileceği koşulları yaratacağı görüşündedirler.

Neo Piyasa Sosyalistlerince ileri sürülen koordinasyon sorununun çözümü, ortodoks Marksizm yanında, hatta ötesinde Neo Avusturya ve Post Keynesci iktisat kökenli olduğundan, sorunu bu yönüyle de incelemek gerekir. Her şeyden önce dikey ve merkezi bilginin varlığı inkâr edilmemektedir. Dikey ve merkezi bilgi, kapitalist ülkelerin bile gerçeğidir. Bazı alanlarda, örneğin posta hizmetlerinde olduğu gibi, yatay bilgiye nazaran daha etkindir. Dolayısıyla "serbest piyasa mekanizması" diye ve merkezi bilgiyi de içermek durumundadır. Ayrıca kapitalist ülkelerde görüldüğü gibi, firmalar geleneksel Neo Klasik ikti-

satta öngörüldüğünden farklıdır. Sonsuz sayıda değildirler ve büyüktürler. Bu yüzden firma içi dikey bilgi akımı geçerlidir. Firma içinde nihai karar alma süreci merkezden (üst yönetim) verildiğinden merkezi bilgi varlığını göstermektedir. Firma içi merkezi bilgi akımı, firmadaki birimlerin koordinasyonu için gereklidir; aksi takdirde dışarıya karşı birbirinden farklı, çelişkili tepkiler sözkonusu olabilir. Bu açıdan da dikey-merkezi bilgi gerekliliğini korumaktadır. Ayrıca, bilgi, yalnız piyasadan fiyat mekanizması yoluyla elde edilmez. Araştırma -geliştirme harcamaları bağlamında incelenebilecek paralı bilginin varlığı, fiyatlar dışında başka bilgi kaynaklarının önemini göstermektedir. Kaldı ki, fiyatlar içinde araştırma gerekebilir. Örneğin, döviz kurlarının gelecekte ne olacağı gibi. Ama bunların yanında öznel, eksik, kısmi, yatay bilgi sorunları da vardır. Bunlara sahip bireylerin (iktisadi ajanların) koordinasyonu bizi daha çok Avusturya Okulu ve Post Keynesci iktisada götürmekte ve ulaşılan sonuçları tekrar gözden geçirmemize neden olmaktadır.

Avusturya Okulu'nda eksik, öznel, kısmi bilgiye sahip iktisadi ajanlar arasında koordinasyon, fiyatların yol göstericiliğinde yatay bilgi akımında **piyasa sürecinde** gerçekleşir. Piyasa süreci iktisadi ajanlar arasındaki bilgilerin farklılığı, değişik değerlendirmeye tâbi tutulması ve bilgisizlik gerçeği ışığında yeni yeni fırsatların ortaya çıkması, yeni beklentilerin oluşması ve dinamizmin sürekliliğinin göstergesidir. Dolayısıyla, eksik, öznel, kısmi, yatay bilgi müteşebbissel faaliyetlerin piyasa sürecinde hayat bulmasına olanak sağlar. Müteşebbissel faaliyet, dengesizliği içeren piyasa mekanizmasının koordinasyonu altında istikrarı garanti eder. İleriyi görenler ödüllendirilir (kâr), göremeyenler cezalandırılır (zarar). Bu nedenle ekonomiye müdahale (burada daha çok öne çıkan yönüyle merkezi bilgi), piyasa sürecinin aksamasına neden olarak, bireysel özgürlüğe sınırlamalar getirdiği bir tarafa, aynı zamanda konjonktür dalgalanmalarına neden olur.

Post Keynesci akıl yürütme de aşağı yukarı Avusturya Okulu'na benzemektedir; fakat çıkarsamalar farklıdır. Buna göre öznel, kısmi, eksik, yaay bilgi akımını içeren piyasa sürecinde beklentiler istikrarsızdır ve bireyden bireye değişir. Beklenti, istikrarsızlık süreci potansiyel krizi beraberinde taşır. Potansiyel krizi önlemenin yolu, iktisadi ajanlara "doğru" bilgi sağlayacak biçimde ekonomiye müdahale etmektir. Bu çerçevede öne çıkan kavramlar "ikna" ve "yatırımların sosyalizasyonu"dur (ifadeler Keynes'e aittir). İkna, bir anlamda "nesnel" bilgi sağlarken yatırımların sosyalizasyonu[10] beklentilerin oluşmasında iktisadi ajanlara yol gösterecektir. Keynes'de varılan sonuç, bizi, eşitlik amacında "sosyalist piyasa mekanizması"nın piyasasının sınırlarına da götürmektedir. Bu noktada, bireysel özgürlüğün ifadesi olan etkinlik sorununu tartışmak istiyoruz.

İKTİSADİ ETKİNLİK SORUNU

İktisadi etkinlik sorunu ve bireysel (ekonomik) özgürlük arasında birebir ilişki vardır. Özgürce gelir, servet, zaman ve gayretin kullanılması[11] bireysel ekono-

mik özgürlük anlamına gelir. Bireysel özgürlük başlığında mülkiyet ve teşebbüs, iş, meslek ve çalışma saatlerinin seçimi (orta ve yüksek öğrenim seçimi, iş seçimi, iş değiştirme, çalışma saatlerinin belirlenmesi, ülke dışında istihdam), tüketici tercihi (gıda, diğer tüketim malları, konut, ulaştırma ve iletişim, sağlık hizmetleri, çocuk bakımı, dinlenme ve yabancı ülkelere seyahat), tasarruf ve yatırım özgürlüğünü ele alabiliriz.

Bireysel özgürlüğün garanti altına alınması, kaynakların bireylerin istekleri doğrultusunda tahsisi anlamına gelir. Özellikle tüketici tercihlerinin kaynak dağılımını belirlemesi önemlidir. Bu da geleneksel anlamda iktisadi etkinlik olarak tanımlanır. Kısacası iktisadi etkinlik, kaynakların tüketici istekleri doğrultusunda dağıtılmasıdır. Bir diğer deyişle, tüketici tercihlerine yanıt verme, nispi fiyatların tüketici tercihleri doğrultusunda değişebilme esnekliği göstermesiyle, kıtlık sorunlarına neden olmaksızın kaynak tahsisini gerçekleştirir.

Bireysel (ekonomik) özgürlüğe sınırlamalar getirilmesi etkinliği azaltır. Bireysel özgürlüğü sınırlayan faktörler[12] bürokratik sınırlamalar ve kıtlığın varlığıdır. Bürokratik sınırlamalara tüketici mal tercih sepetinin kamu tarafından belirlenmesini (en azından etkilenmesini) de ekleyebiliriz. Bürokratik tercihler, tüketici tercihlerinin kaynak dağılımına yansıtılamaması demektir. Kıtlık, tüketici tercihine sınırlamalar getirerek, tercihlerin özgürce ifade edilmesini engeller. Dolayısıyla kaynak tahsisi, tüketicilerin tam tercihlerinin göstergesi olmaz.

İktisadi etkinliğin "daha doğru" kaynak dağılımına önem veren tanımlanması, geleneksel Neo Klasik iktisat ve Avusturya Okulu'nda öne çıkan yönüdür. Değişimde etkinliğe ağırlık verilmektedir. Elbette aralarında bilgi sorununa yaklaşımdan kaynaklanan farklılıklar vardır. Bu farklılıklar önemlidir. Geleneksel Neo Klasik iktisatta ileri sürülen görüş, kaynak tahsisinin piyasa mekanizmasının koordinasyonunda yapılması gerektiğidir. Denge analizinde dengeye ulaşılması tahsisin doğru yapıldığının göstergesidir. Marchallcı anlamda uzun dönem dengesi, Walrascı anlamda **tatonnement sürecinde** oluşan denge (denge fiyatları) doğru kaynak dağılımına işaret eder. Dengenin gerçekleşmesi, tüketici isteklerinin özgürce kaynak tahsisine yansıdığı anlamına geldiği ileri sürülür. Fakat bilgi varsayımlarıyla da uyumlu olarak, geleneksel Neo Klasik iktisat dinamik değildir; değişme dışsal faktörlerle açıklanır. İçsel değişme yoktur. Çünkü denge durumu, "doğru" kaynak dağılımını yansıttığına göre niçin değişme olsun? Değişimi açıklayamayan bir görüşün, somutu yansıtamayacağı açıktır.

Değişimi açıklayan, değişimde iktisadi etkinliğe ağırlık veren, bireysel özgürlük-etkinlik bağlantısını daha iyi kuran, Neo Avusturya Okulu'dur. Neo Avusturya Okulu, durumu yansıtan denge analizi yerine süreci yansıtan **piyasa süreci** analiziyle piyasa mekanizmasının dinamik olduğu ve somut zamanda çalıştığı iddiasındadır. Piyasa, süreç içinde eksik, öznel, yatay, kısmi bilgiye sahip iktisadi ajanların müteşebbissel faaliyetleri arasında koordinasyonu sağlarken, aynı zamanda tercihlerinin kaynak dağılımına yansımasını olanaklı kılmaktadır. Böylece piyasa, yaratıcı faaliyetler istikrarsızlığa (piyasa anarşisi) ne-

den olmaksızın koordine edilmektedir.

Neo Klasik Piyasa Sosyalistleri (özellikle 1930'lardakiler) tarafından ileri sürülen sosyalizmde iktisadi etkinlik, geleneksel Neo Klasik yaklaşıma uygun olarak değişimde etkinlik temelindedir. Ana fark, kısmi-bütün (ve merkezi) bilgi arasındadır. Merkezi otoritenin bütün bilgiye veya daha çok (tam bilgi!) bilgiye sahip olduğundan hareketle, doğru kaynak dağılımında merkezi bilgiden faydalanılması gerektiğini belirtmektedirler. Bu biçimiyle, geleneksel Neo Klasik iktisat ve Neo Klaşik sosyalist sunuluş kendi içinde tutarlıdır. Fakat Avusturya Okulu iktisatçıları tarafından ileri sürülen öznel bilgi, aynı bilgi stokunda farklı bilgiye sahip olmak, eksik bilgiden hareketle bilgi yapısının sürekli değişmesi gibi faktörler dikkate alındığında Neo Klasik Piyasa Sosyalizmi'nin değişimde etkinlik amaçlı yaklaşımları da, geleneksel Neo Klasik iktisattaki gibi, durağanlığı, değişmemeyi temsil etmekte; bireysel yaratıcı faaliyetleri dıştalamaktadır.

İktisadi etkinlik sorununu çözdüğünü iddia eden şimdiye kadarki görüşlerde bir eksiklik gözlenmektedir: Üretim analize sokulmamıştır. Marx'da çok önem verilen üretim, kapitalizmdeki krizlerin sermaye birikiminin açıklanması açısından çok önemlidir. Üretim sorununa değinen bir diğer iktisatçı Keynes'dir. Keynes, üretim analize katıldığında değişimde doğru kaynak tahsisinin üretimde doğru kaynak dağılımı anlamına gelemeyebileceği, üretim fazlası gibi sorunların ortaya çıkabileceğine işaret etmektedir. Doğru kaynak yaratılması üretimde iktisadi etkinliği sağlar. Bu, kaynak yaratılmasında sorun çıkmaması anlamındadır. Daha önce belirtildiği gibi, Keynes, doğru kaynak yaratılması aracı olarak özellikle iki kavram kullanmaktadır: "İkna" ve "yatırımların sosyalizasyonu".[13] "İkna"da iktisadi ajanlara doğru bilgi sağlanması, "yatırımların sosyalizasyonu"nda, iktisadi daralma dönemlerinde kamu harcamalarının artırılması, genişleme dönemlerinde azaltılması yoluyla hem ekonomik istikrarın korunması hem de iktisadi ajanlara devletin "böyle" hareket edeceği mesajının verilmesiyle beklentilerin sosyalizasyon doğrultusunda oluşmasına neden olarak sermaye birikiminde sürekliliğin devam ettirilmesi amaçlanmaktadır. Kısacası Keynes, "doğru", "nesnel" bilginin tedariki, iletilmesi açısından devleti analize sokmaktadır. Yalnız Keynes açısından burada devletin yapması gereken, merkezi bilgiye sahip olarak komuta mekanizması çerçevesinde iktisadi ajanları doğrudan yönlendirmek değil, onlara bilgi sunarak karar alma süreçlerini etkilemektir. Böylece idari ve ekonomik merkeziyetçiliğe gerek duymadan devletin bilgi sunması yoluyla üretimde doğru kaynak yaratma, yani sermaye birikiminde istikrar sağlanabilir. Üretimde doğru kaynak yaratma, değişimde doğru kaynak dağılımını garanti eder mi? Her şeyden önce bir sorun var gibi görünüyor. Kamunun bilgi sunması, üretim kararlarından dolaylı olarak etkili olması demektir. Bu değişime sunulan üretilen mal ve hizmetlerin tüketici tercihlerini tam yansıtamayabileceği demektir. Bir diğer deyişle, değişimde etkinlik sorunu açısından ele alındığında, üretimde etkinlik sorunun çözümünün ekonomik, bireysel özgürlüğü kısmen azalttığı söylenebilir.[14]

ADEMİ MERKEZİYETÇİLİK VE İKTİSADİ ETKİNLİK

İktisadi etkinlik ve bireysel (ekonomik) özgürlük arasında birebir bir bağlantı olduğunu iddia ettik. Bireysel özgürlüğün etkinlik çerçevesinde vücut bulabilmesi, onu sağlayacak mekanizma ile olanaklıdır. Mekanizmalar, piyasa ve planlamadır. Makalenin daha önceki kısımları piyasa üzerine yoğunlaştığı için piyasayı daha fazla incelemeye gerek yok. Kısaca belirtilirse, piyasa ekonomik ademi merkeziyetçiliğin simgesidir. Karar verme kısmi, eksik, bilgi akımında gerçekleşiyor. Mekanizma, tüketici isteklerini bilmeyen, önceden yakalayamayanların yok olma (zarar, iflas) ile karşı karşıya olmaları temelinde işlenmektedir. Dolayısıyla kâr doğrunun, zarar ve daha ötesi iflas, yanlışın ölçütüdür.

Planlama açısından iktisadi etkinlik sorununa yaklaşıldığında, üretime kimin karar vereceği; "doğru" karar ölçütünün ne olduğu; tüketici isteklerinin üretime yansıyıp yansıyamayacağı; tüketici tercihlerindeki değişmelerin üretim kararlarını nasıl etkileyeceği; üretim ve tüketimde esneklik ve hemen tepkinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği; binlerce mal ve hizmetin uyumlu planlamasının yapılıp yapılamayacağı; planlamanın bireysel özgürlüğü sınırlayarak bireysel yaratıcılığı, inisyatifi, girişimciliği azaltıp azaltmayacağı, piyasada olduğu gibi dinamik olup olmadığı; başarı veya başarısızlığın kontrolü nasıl yapılacaktır, gibi konular gündeme gelmektedir.

Planlama iki başlıkta incelenebilir: Merkezi ve ademi merkeziyetçi planlama. Merkezi planlama karar vermenin merkezi otoritede toplanması nedeniyle, bürokrasiyi, hiyerarşi ve piramidal otoriteyi yaratır.[15] Hiyerarşinin veya piramidal otoritenin bireysel özgürlüğü ortadan kaldıracağı, en azından çok kısacağı açıktır. Fakat buna rağmen merkezi planlamada iktisadi etkinlikten söz edilebilir. Bu üretimin tüketici istekleri yerine veya daha çok tepe yöneticilerin (bürokrasinin) istekleri doğrultusunda yapılması demektir. Merkezi planlamada etkinlik, bürokrasinin exante öngörülerinin expost gerçekleşmesidir. Ama belirleyici olan, tüketici değil, bürokrasidir. "Doğru"nun ölçütü, bürokrasi tercihlerinin üretime ve tüketime yansımasıdır. Tüketici tercihlerinin doğrudan üretime yansıması; tercihlerdeki değişme üretimin esneklik göstermesi sözkonusu olamaz. Hiyerarşik yapılanmada etkinlik sorunu diğer açılardan da varolmaya devam etmektedir. Özellikle iktisadi seçim problemi[16] a) Öncekilerin mantıksızlığı- kim belirleyecek? b) girdi dağılımında güçlük, c) teşebbüslerin kontrolü, d) (merkezi teşvik yapısı nedeniyle) teşviklerin çatışması sorunlarını doğuracağından etkinliği azaltacaktır. Ayrıca kontrol nasıl sağlanacaktır? Piyasa mekanizmasında, tüketici beğenmediği ürünü satın almayabilir. Bir anlamda veto edebilir.[17] Başkasını alabilir veya başka bir firmaya gidebilir. Halbuki üretimin bürokrasi tarafından belirlendiği durumda, böyle bir kontrol sözkonusu değildir. Çoğu zaman tüketici beğenmediğini kabullenmek zorunda kalabilir.

Ademi merkeziyetçiliğin, merkezi planlamada ortaya çıkan sorunları çözebileceği iddia edilebilir. Ademi merkeziyetçilik iki anlamda kullanılmaktadır: a) İdari, b) ekonomik ademi merkeziyetçilik. Ekonomik ademi merkeziyetçilik, piyasanın karşılığıdır.

Planlamanın ademi merkeziyetçi olması, nihai karar almanın ademi merkeziyetçiliğinden çok, karar alma sürecinin oluşumu ile ilgilidir. Bu açıdan ademi merkeziyetçilik, **merkezileşen ademi merkeziyetçiliğe** dönüşmektedir. Çünkü koordinasyon sorunu ortaya çıkmaktadır. Koordinasyonun sağlanması piyasaya bırakılmadığına göre, bu, merkezi olarak gerçekleşecektir. Dolayısıyla yatay ilişkilerin hiyerarşik ilişkiye dönüşmesi sözkonusudur. Ayrıca ademi merkeziyetçi planlama, merkezi planlamada ortaya çıkan sorunlara veya getirilen eleştirilere yanıt verememektedir. Örneğin onda da a priori denge yaklaşımı, esnek olamama, başarının ölçülmesi gibi sorunlar devam etmektedir. Bürokrasinin yaratılması eğilimi sürmektedir. Bu açıdan bir zamanlar merkezi planlamada ortaya çıkan bireysel özgürlüğü yok etme sürecine alternatif olarak sunulan ademi merkeziyetçi planlama görüşünün taraftarı eskisi kadar çok değildir. Bir diğer deyişle idari ademi merkeziyetçilik muhafazakâr reform olarak adlandırılmaktadır.[18] Göreceğimiz gibi piyasa sosyalistlerinde, örneğin W.Brus'da[19] öne çıkan idari ademi merkeziyetçilik değil, ekonomik ademi merkeziyetçiliktir.

İKTİSADİ ETKİNLİK VE EŞİTLİK SORUNU

Etkinlik ve eşitsizliğin bir arada gerçekleşmesinin çok zor olduğu görüşü ileri sürülegelmiştir. Bu nedenle, bölüşüme müdahale edilerek, eşitsizliğin azaltılabileceği reformist iktisatçılar tarafından savunulmuştur. Reformist yaklaşımları Walras'a, hatta A Smit'e kadar götürmek olanaklıdır.

Eşitlik sorununa verilen önem, getirilen eleştiriler altında liberal iktisatçılar (tıpkı şimdi etkinlik-özgürlük sorununda ortaya çıktığı gibi) eşitlik sorununa eğilmek gereğini duymuşlardır. Bu bağlamda eşitlik ikiye ayrılmaktadır: a) Gelir, b) fırsat eşitliği.[20] Liberal iktisatçılar, etkinlik sorununa fırsat eşitliği açısından yaklaşmak isteğindedirler. Gelir eşitliği, fırsat eşitliğini azaltarak etkinliğin gerçekleşmesini engeller. Önemli olan fırsat eşitliğidir. Ayrıca fırsat eşitliği, süreç içinde gelir eşitsizliğini yükseltir. Batı ülkelerinin vardığı aşama bunun göstergesidir.

Neo Piyasa Sosyalizmi'ni savunan iktisatçılar, sorunun farkındadırlar ve geleneksel sosyalist ilke'eri, etkinlik amacında kısmen terk etme eğilimindedirler. Gerçekte Neo Klasik Piyasa Sosyalizmi'ni savunan iktisatçılarca da daha çok önem verilen fırsat eşitliği olmuştur.[21] Bunlar açısından ağırlık verilen konu, gerçek fırsat eşitliği koşullarının yaratılmasıdır. Gerçek fırsat eşitliği kapitalist ülkelerden farklı olarak gelir eşitliği koşullarını da hazırlayacaktır.

Neo Piyasa Sosyalizmi yaklaşımında J.Kornai, sorunu şu şekilde ortaya koymaktadır.[22] Kornai, iktisadi etkinlikte belirleyici olan koşulları beş noktada toplamaktadır: a) Üretime katılan bütün bireyler için maddi ve moral teşvik (kâr gibi), b) fayda ve maliyetlerin iyi hesaplanması, etkin olmayan üretime son verilmesi, c) cari durumlara ve dışsal koşullara hızlı ve esnek ayarlanma, d) karar vericiler müteşebbissel olmalıdır. İnisyatif sahibi, yeniliğe açık ve risk taşımalıdırlar, e) her karar verici, yükümlülüğündeki konular ve kararlar için kişisel so-

rumluluğa sahip olmalıdır. Sosyalist ekonominin ahlâk ilkeleri ise, a) eşit işe eşit ücret, b) (rekabete karşı) dayanışma, c) güvenlik -örneğin işsizlik sorununun olmaması- d) bireysel çıkar yerine genel çıkarlara öncelik. Hemen görüleceği gibi, etkinlik koşulları ve ahlâk ilkeleri arasında çatışma vardır. Örneğin kârı teşvik ve eşit işe eşit ücret; fayda ve maliyetlerin iyi hesaplanması, etkin olmayan üretime son verilmesi ve dayanışma, güvenlik; karar vericilerin inisyatif sahibi, yeniliğe açıklığı, risk taşıma ve genel çıkarların kişisel çıkarların üzerinde olması gerektiği ile çatışmaktadır. Piyasa sosyalistleri çatışmanın gerçek fırsat eşitliği koşullarının yaratılması, etkinlik sorunundan kısmen vazgeçmeyle açıklanabileceği görüşündedirler.

PİYASA SOSYALİZMİ: DEMOKRASİ VE İKTİSADİ ETKİNLİK

Gerek "reel" sosyalist ülkelerde uygulamaya konulan reform programları, gerek piyasa sosyalistlerinin görüşleri demokrasi ve iktisadi etkinlik birlikteliği çerçevesinde ele alınmalıdır. Bir diğer deyişle ekonomik bireysel özgürlük ve politik demokrasi arasında yakın bir ilişki olduğu öne sürülmektedir.

a) Demokrasi Sorunu

Ekonomik reform önerileri ve piyasa sosyalistlerinin görüşleri bu noktada birleşmektedir. Piyasa-demokrasi bağlantısı. Bireysel ekonomik özgürlüğün politik ve entelektüel özgürlükten bağımsız olmadığı, aralarında büyük bir ilişki olduğu ileri sürülmektedir.[23] Piyasa-demokrasi birlikteliği, geleneksel anlamda piyasa sosyalizmi savunusunun önemli dayanaklarını oluşturur.[24] Böylece eşitlik temelinde demokrasinin gerçekleşebileceği inancı belirtilir.

Sorun, C.E. Lindblom tarafından[25] şu şekilde formüle edilmiştir: Bütün piyasa temelli sistemler demokratik değildir (otoriter olanlar vardır), fakat bütün çok sesli (polyarchic) ülkeler aynı zamanda piyasa temellidir. Hiçbir merkezi planlı, çok sesli ülke yoktur.

Son yıllarda ortaya çıkan ekonomik reform çabalarında siyasal demokrasi ve piyasa bağlantısı özellikle vurgulanmaktadır. Ekonomik katılımın piyasa yoluyla sağlanması ve bunun siyasal demokrasi için ön koşul olduğu belirtilmektedir. Ayrıca, böyle bir gelişmenin iktisadi etkinliği artıracağı ileri sürülmektedir.[26] Çünkü demokratikleşme, bireysel inisyatifin, teşebbüs bağımsızlığının, sorumluluğun paylaşılmasını sağlayacaktır. Bir anlamda ekonomik özgürlüğün, siyasal özgürlüğün koşullarını doğuracağı görüşü yanında politik özgürlüğün (rekabetin) iktisadi etkinliği artıracağına işaret edilmektedir. Bu sorun, bizi, iktisadi rekabet-etkinlik, politik rekabet-etkinlik ilişkisinin kurulup kurulamayacağına götürür.[27] İktisadi rekabet ve etkinlik arasında bağlantı olduğu doğrultusunda daha fazla görüş olmakla birlikte, politik rekabetin (piyasanın) etkinliği artıracağı konusunda düşünceler değişiktir.

b) Sosyalizm ve İktisadi Etkinlik

Sosyalizmde iktisadi etkinliğe önem verilmesi, bunun ekonomik ve siyasal

koşulları yaratacağı, L.Walras'a kadar götürmek olanaklıdır. 1960'lara kadar gelen süreç içinde özellikle 1930'lu yıllardaki tartışmalar önemlidir.[28] 1930'lu yıllarda öne çıkan isim O. Lange'dir. 1930'lu yıllardan 1960'lı yıllara giden süreç içinde K.Polanyi,[29] W.Brus, B.Ward ayrı ayrı bakış açılarında piyasa sosyalizminin önemli isimleri olarak listeye dahil edilebilirler. Liste 1980'lere doğru uzatıldığında B.Horvat (özyönetim), M.Tardos gibi isimler eklenebilir.

Günümüzdeki piyasa sosyalizmi tartışmalarının yeri, 1930'lardan farklıdır. 1930'lardaki görüşler, kuramsal düzeyde ciddiye alınmakla birlikte pratikte uygulamanın kesin hakimiyeti nedeniyle uygulanamamıştır. Günümüzdekiler ise gerek ekonomik reformların gündeme gelmesi, gerek demokrasi ve reformların birbirinden ayrılmazlığı çerçevesinde daha çok rağbet bulmaktadır. Çünkü ekonomik reformlardan beklenen ekonomide yeniden yapılanmadır.[30] a) Karar vermede ademi merkeziyetçilik, b) etkin maliyet hesaplaması, c) tüketim tercihlerinin genişlemesi, d) beklenen talebe uygun üretim.

Piyasa sosyalizmi, özgür tercih, özgür teşebbüs, kâr motifi ve rekabeti içererek[31] daha fazla etkinlik sağlayacaktır. Bunun için önerilen reform koşulları,[32] a) haberalma (dikey haberalma yerine yatay haberalmaya -piyasaya- yönelme, fiziksel haberalma yerine fiyatlar yoluyla haberalma-nispi kıtlığı yansıtma, b) koordinasyonun piyasa çerçevesinde sağlanması, c) mülkiyet hakkının güvenceye alınması, d) motivasyonun firma düzeyinde kâr, işçi düzeyinde marjinal ürün hasılatına (piyasa koşullarına) göre belirlendiği, piyasa fiyatlarıyla açıklanan kâr kriterinin getirilmesi, emeğin mobilitesinin sağlanması vb. görüşlerde toplanmaktadır.

Burada ekonomik reform programlarını incelemek yerine, kısmen ondan bağımsız görünen Neo Piyasa Sosyalistleri'nin görüşlerine kısaca değinmek istiyoruz. Bunların başlıcaları olarak W.Brus, A.Nove, G.Hodgson, P.Hare, J.Kornai sayılabilir. Ayrıca R.J.Van der Veen ve P.Von Parijs, J.A.Yunker, D.Elson gibi isimler de eklenebilir. Brus ve Kornai'nin görüşlerini daha önce başka makalelerimizde inceledik.[33] Nove'nin görüşleri Türkçe yayımlandı.[34] Ayrıca Hodgson kısmen bizim tarafımızdan tanıtıldı.[35] Yunker, Elson ve Van der Veen ve Von Parijs'nin görüşlerini kısaca özetlemek istiyorum.

Van der Veen ve Von Parijs'in[36] yaklaşımı gerçekte doğrudan piyasa sosyalizmi içinde ele alınamaz. Fakat kapitalizm, sosyalizm ve komünizme getirdikleri yeni yorum, bizi ilgilendirmektedir. Buna göre komünizmin olanaklılığı, üretim güçlerinin üretkenliğinin gelişmesine bağlıdır. Veen ve Parijs, geleneksel anlamda sunulduğu şekliyle sosyalizmden komünizme geçişin olanaklı olmadığını kapitalizmden komünizme geçilebileceğini belirtiyorlar. Yaklaşımlarını kapitalizm içinde garanti edilmiş gelir kavramını ileri sürerek geliştiriyorlar. Garanti edilmiş gelir olanaklı olduğu ölçüde evrensel bağış (grant) biçiminde olmalıdır.

J.A.Yunker,[37] bizim bu makalede savunduğumuz Neo Piyasa Sosyalizmi'nden farklı piyasa sosyalizmini, pragmatik piyasa sosyalizmini öneriyor. Yunker'in geliştirdiği sosyalizm, yalnız küçük teşebbüslere değil büyük teşebbüs-

lerde de özel mülkiyete izin veren piyasa sosyalizmi tipidir. Önerilen, iflasın kabul edildiği, tüketici egemenliğinin, firmalar arası rekabetin sağlandığı sosyalizmdir. Yunker'in modelinde daha çok sermaye piyasasında kamu mülkiyetine ağırlık veriliyor. Yunker, modelinde etkinliği öne çıkarmakla birlikte, amacı çağdaş kapitalizmle kıyaslandığında daha fazla etkin olduğu iddiasından çok eşitliktir.

Özetle Neo Piyasa Sosyalistleri gerek "reel" sosyalist ülkelerin bunalımı, gerek planlamanın bireysel özgürlüğe sınırlama getirmesi nedeniyle iktisadi etkinliğin gerçekleşme koşullarını ortadan kaldırdığı görüşünden hareketle, piyasanın planlamanın yerini alması gerektiğini ileri sürmektedirler. Çoğunda Neo Avusturya ve Post Keynesci iktisadın etkileri görülmektedir. Bu etkilenme, Neo Klasik Sosyalizmden farklı piyasa sosyalizmini geliştirme endişesinden ortaya çıkmaktadır.

SONUÇ: ÖZGÜRLÜK VE EŞİTLİK

Sosyalistlerin amacı, eşitlik temel olmak üzere Lenin'in belirttiği gibi, kapitalizmin etkinliği ve sosyalizmin eşitliğinin evliliği olmuştur. Fakat "reel" sosyalist ülkelerdeki uygulama evliliğin gerçekleşmediğini veya evlenilse de uyumlu bir evlilik olmadığını göstermektedir. Yani etkinlik (özgürlük) gerçekleşmediği gibi, fırsat ve hatta gelir eşitliğinin sağlanamadığı gözlenilmektedir.

Sorun, son yıllarda özellikle belirtildiği gibi, Stalinizm'in politik hakimiyetinden mi kaynaklanmaktadır? Stalinizm'in politik hakimiyeti iktisadi ilişkilerde de aynı sonuçları, tekssesliliği doğurmuş mudur? Kanımca, sorunu Stalin'in üzerine yıkıp, çözüm bulunduğunu söylemek sorundan kaçmaktır. Sorunun temeli, bireyi hareket noktası almayan, bireyler arası çoksesliliğin ekonomik ve politik düzeyde gerçekleşmesini sağlamayan ekonomik, kurumsal ve düşünsel yapılanmanın gerçekleşmemesidir. Soruna yöntemsel bireyselcilikle yaklaşmak gereklidir. Yöntemsel toptancılık, amaç ne olursa olsun, toplum adına, birey (ve bireyler)in yok farzedilmesi, aynı bakılması gibi sonuçlara götürmektedir. Bu da insanların bilgi, beklenti, yaratıcılık, sevgi gibi farklılıklarının gözardı edilmesi demektir.

Kalkış noktası, yöntemsel bireyselcilik olmalıdır. Yöntemsel bireyselcilik bizi, bireyin özgür tercihlerinin yansıdığı mekanizma arayışına götürür: Piyasa ve planlama. Şu anda başka bir seçenek yok gibi görünüyor. Planlama, doğası gereği pramidal ve otoriterdir. Böyle bir yapılanmada, bireyin tercihlerinin (ekonomik anlamda söylüyorum) doğrudan yansıması sözkonusu olamaz. Geriye piyasa kalıyor. Elbet, piyasayı vahşi kapitalizmdeki gibi düşünmemek gerekir. Düzenlenmiş piyasa, planlı piyasa, sosyalist piyasa gibi kavramlar, piyasanın sakıncalarını gidermek amacıyla geliştirilmiştir. Bu piyasaların kapitalizmdeki etkinlikte çalışıp çalışamayacağı ayrı konudur. Ama eşitlik amacında, bireyin özgürlüğünü temel alması açısından önemlidir. Kısacası, özgürlük ve eşitliğin birarada olabileceği bir sistem niçin olmasın?

Marksizm dışındaki görüşleri yok sayıp, Avusturya Okulu, Neo Klasik İktisat, Keynesci iktisadı burjuva iktisadı diye bir kenara koyup, "entelektüel deney" yapmak, haklı olduğunu söyleyip durmak anlamına gelir. Ayrıca böyle bir tavır, Lakatoscu açıdan araştırma programının dejenerasyonunu gösterir. Çünkü yeni görüşler, çıkarsamalar yerine savunmacı bir tavır "biz söylemiştik" anlayışı egemendir.

---

[1] Makalede, somutta ayrı ayrı özgürlük ve eşitliğin gerçekleşip gerçekleşmediği incelenmemektedir. Biz, birlikte ele alıp tartışmak eğilimindeyiz. Ayrı ayrı da değerlendirilebilirdi. Örneğin, Sovyetler Birliği'nde, eşitliğin amaçlandığı, ama eşitsizliğin Batı toplumlarından daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. Bkz. A.Hewett, **Reforming the Soviet Economy "Equality versus Efficiency"**, The Brookings Institution, 1988.

[2] E.Butler, **M.Friedman "A Guide to His Economic Thought"**. Gower, 1985, s.199-202.

[3] A.Hewet, a.g.e.

[4] G.Hodgston, **The Democratic Economy**, Penguin Books, 1984; "Behind Methodological Individualism". **Cambridge Journal of Economics**, 10, 1986. s.211-224.

[5] E.Eren, **İktisatta Yöntem**, UÜ İİBF yayını 1989, s.186-187. Diğer Neo-Klasik iktisatçılar tarafından da yöntemsel bireyselcilik savunulmaktadır. Fakat geliştirilen yöntemsel bireyselcilik, bazı noktalardan Avusturya Okulu'ndan farklıdır. Özellikle ölçülebilirlik açısından değişiklik göstermektedir. Ayrıca Post Keynesci iktisatta da yöntemsel bireyselcilik temeldir. Özellikle Keynes'-de likidite tercihi analizinde yürütülen akıl yürütme biçimi, yöntemsel bireycilik karşılığıdır. Post Keynesci iktisatta Neo-Klasik iktisattan farklı olarak birbirinden bağımsız birey yaklaşımı yerine birbirine bağımlı birey görüşü yoluyla bir adım daha atılarak yöntemsel bireyselcilikten hareketle topluma ulaşma olanağı sağlanmaktadır. yöntemsel bireyselcilik tartışmasında daha çok Avusturya Okulu akla geldiği için Keynesci görüşe burada değinmeyeceğiz. Keynesci görüş için bkz. E.Eren, "Piyasaya Müdahalenin Gerekliliği Üzerine Post-Keynesci Bir Yaklaşım", **İktisat Dergisi**, Şubat 1989, s.7-16; **İktisatta Yöntem**, s.201-207.

[6] E.Eren, **İktisatta Yöntem**, s.40-49.

[7] Eren, "İktisadi Etkinlik Sorunu: O.Lange ve Avusturya Okulu", **İktisat Dergisi**, Ocak-Şubet 1987, s.3-20.

[8] M.Ellman, **Socialist Planning**, Cambridge University Press, Second Edition, 1989, s.34.

[9] Elson, a.g.e.

[10] Keynes'de yatırımların sosyalizasyonu hakkında bkz. Eren, "Piyasa'ya Müdahalenin Gerekliliği Üzerine Post-Keynesci Bir Yaklaşım", **İktisat Dergisi**, Şubat 1989, s.7-16.

[11] J.Kornai, "Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy", **European Economic Review**, 32, 1988, s.235.

[12] Kornai, a.g.e., s.236-237. Bu konuda ayrıca özellikle bkz. A.Lindbeck, "Individual Freedom and Welfare State Policy", **European Economic Review**, 32, 1988, s.295-318.

[13] Eren, a.g.e.

[14] Lindbeck, a.g.e.

[15] C.E.Lindblom, **Politics and Markets**, Basic Books, Inc. Publishers, 1977, s.27.

[16] Lindblom, a.g.e., s.68-72.

[17] Lindblom, ekonomik oy ve politik oy ayrımı yaparak politik kavramları iktisatta kullanmaktadır. a.g.e., s.144-152.

[18] J.S.Prybla, **Market and Plan under Socialism**, Hoover Institution 1987, s.45.

[19] T.Bauer, "Reforming or Perfectioning the Economic Mechanism", **European Economic Review**, 31, 1987, s.134.

[20] Butler, a.g.e., s.218-219; A.N.Okun **Equality and Efficiency "The Big Trade-off"**, The Brookings Institution, 1975, s.13.

[21] Eren, "İktisadi Etkinlik Sorunu: O.Lange ve Avusturya Okulu", **İktisat Dergisi**; "Leon Walras ve 'Bilimsel Sosyalizm' Anlayışı" **Maliye Yazıları**, Mart-Haziran 1989, s.40-44.

[23] Kornai, **Contradictions and Dilemmas "Studies on the Socialist Economy and Society**, Mit Press, 1986, s.125-133.

[23] Kornai, "Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy", **European Economic Re-**

view, 32, 1988, s.253-267.

[24] Eren, "İktisadi Etkinlik Sorunu", s.4.

[25] Lindblom, **a.g.e.**, s.116; D.Durasoff, "Contlicts Between Economic Decentralization and Political Control in the Domestic Reform of Soviet and Post-Soviet Systems", **Social Science Quarterly**, 69(2), 1988, s.385.

[26] V.P.Shkredow, "Socialism and Property", **Problems of Economics**, 31(12), s.6-19; D.Palterovich, "Competition and Democratization", **Problems of Economics**, February 1989, s.60-77; N.Petrakov, "Distributing Responsibility and Democratizing the Management of the Economy", **Problems of Economics**, January 1989, s.82-97.

[27] D.Wittman, "Why Democracies Produce Efficient Results", **Journal of Political Economy**, 97(6), 1989, s.1395-1424.

[28] L.Walras'da piyasa sosyalizmi için bkz. Eren "Leon Walras ve 'Bilimsel Sosyaliz' Anlayışı"; W.Brus'taki piyasa sosyalizmi için bkz. Eren, "Sosyalizm, Piyasa ve Demokrasi: W.Brus", **İktisat Dergisi**, Ocak 1985, s.51-57; 1930'lardaki tartışmalar için bkz. Eren, "İktisadi Etkinlik Sorunu".

[29] M.Prisching, "Evolution and Design of Social Institutions in Austrian Theory", **Journal of Economic Studies**, 16(2), 1989, s.47-62.

[30] L.Armour, "Perestroika, Economics and Morality", **International Journal of Social Economics**, 15(9), 1988, s.39-50.

[31] Kornai, "Individual Freedom and Reform of the Socialist Economy", s.256.

[32] Prybla, a.g.e., s.262-263.

[33] Eren, "Sosyalizm, Piyasa ve Demokrasi..."; "J.Kornai'de Etkinlik Sorunu: Sert ve Yumuşak Bütçe Sınırlaması", **İktisat Dergisi**, Ekim 1987, s.20-30.

[34] A.Nove, "Marx, Piyasa ve 'Yapılabilir sosyalizm' ", **İktisat Dergisi**, Ağustos 1987, s.27-35; E.Mandel, "Sosyalist Planlamanın Savunusu", **İktisat Dergisi**, Ağustos 1987, s.35-51.

[35] Eren, "İktisadi Etkinlik Sorunu..."

[36] R.J.Van der Veen ve P.Van Parijs, "A Capitalism Road to Communism", **Theory and Society**, 15, 1986, s.635-655.

[37] J.A.Yunker, "A New Perspective on Market Socialism", **Comparative Economic Studies**, XXX(2), 1988, s.69-116.

[38] Elson, a.g.e.

İsveç Modeli ve Sosyal Demokrat İktisat Politikalarına Genel Bir Bakış

*Aydın A. Çeçen**

1 GİRİŞ

Bu yazıda İsveç Sosyal Demokrat hareketin doğuşu ve literatürde "İsveç Modeli" olarak bilinen ekonomik politika uygulamalarının tarihsel gelişimi, özellikle sosyoekonomik boyutları vurgulanarak, kaba hatlarıyla verilmeye çalışılacaktır. Bu biçimiyle aşağıda geliştirilen çalışma bağımsız bir bütün değil; sosyal demokrat hareketin sosyoekonomik ve politik temellerini irdelemeyi amaçlayan daha geniş kapsamlı bir araştırmanın alt bölümlerinden biridir.**

Sosyal Demokrat hareket, parti ve uygulamaları değişik açılardan ele alan çalışmalar her ne kadar çoğunlukla İkinci Dünya Savaşı Dönemi sonunda başlamışsa da; özellikle 1970'li yıllarda ileri kapitalist ülkelerde ortaya çıkan ekonomik kriz ortamında Refah Devleti uygulamalarının yeniden değerlendirme gerekliliği ve aynı yıllarda bazı ülkelerde sosyal demokrat partilerin oy tabanlarını artırıp iktidara gelmeleri, bazı ülkelerde ise iktidarı liberal-muhafazakâr koalisyonlara kaptırmaları, sosyal bilimlerde bu alanda ikinci bir ilgi meddine yolaçmıştır.

Bu bağlamda kriz yıllarında Avrupa ve Kuzey Amerika'da yeşeren ve yine bu dönemde ideolojik bir rönesans yaşayan yeni-sağın Refah Devleti'ne karşı başlattığı taarruz, genelde sosyalist düşünceyi, özelde ise sosyalist/sosyal-demokrat partilerin geçmiş ekonomik uygulamalarını hedef almıştır. Nitekim, uluslararası sosyal demokrat hareket içinde "model parti" olarak kabul gören SAP'ın (İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi) 1976 seçimlerini kaybedip iktidarı liberal-muhafazakâr koalisyona kaptırması o yıllarda sağ kesimlerde büyük yankılar yaratmıştır. 1932'den beri kırk dört yıldır iktidarı kesintisiz biçimde ellerin-

---

* Central Michigan Üniversitesi öğretim üyesi.

** Bu çalışma A.A. Çeçen, A.S. Doğruel ve F.Doğruel, **Kapitalist Ekonomi, Refah Devleti ve Sosyal Demokrat İktisat Politikalarının Temelleri** (basıma hazırlanıyor) adlı araştırmadan alınmıştır.

de bulunduran İsveç Sosyal Demokratlarının bu yenilgisi, neo-liberal akımın karizmatik lideri Thatcher tarafından, neredeyse Hegelvari bir kehanetle, Avrupa'da sosyalist ve sosyal demokrat "tarihin bitişi" şeklinde yorumlanırken; Alman Hıristiyan Demokratları bu olayı Avrupa'da sağ partiler açısından yepyeni bir geleceğin müjdecisi olarak ilan etmişlerdir. İsveç sosyalizmi Fabian sosyalist Crosland'in olduğu kadar, Thatcher'in de "rüya âlemi" olmuştur.

Bu çalışmada, bazı araştırmacılarca "orta-yol" (CHILDS, 1937), bazen de "uzlaşma siyaseti" (RUSTOW, 1955) olarak nitelenen İsveç Sosyal Demokrat hareketin tarihi gelişimi ve izledikleri iktisat politikaları ele alınacaktır. Bölüm 2'de işçi hareketlerinin ve SAP'ın ortaya çıkış koşulları özetlenecektir. Bölüm 3'de partileşme ve sosyal demokrat hareketin gelişimi verilecektir. Bölüm 4'de ise İsveç Modeli ve sosyal demokrat iktisat politikalarının temelleri ve gelişme süreci irdelenecektir.

2- İSVEÇ'TE SOSYAL-DEMOKRASİNİN DOĞUŞU VE İŞÇİ HAREKETLERİ

20. yüzyılın başlarına dek İsveç bir tarım ülkesi idi.[1] Bu durum genelde diğer İskandinav ülkeleri için de geçerli olmasına rağmen, sanayileşme açısından bakıldığında İsveç diğer İskandinav ve özellikle Avrupa ülkelerinin gerisinde kaldığı söylenebilir (SCOBBIE, 1972: s.78-85). 1880'den sonra başlayan sanayileşme, belirli merkezlerde toplanma yerine, ülkenin değişik bölgelerine yayılarak gelişmiştir. Sanayileşmenin ağırlık noktasını ormanlık bölgeler ve aileler tarafından kontrol edilen maden ocağı köyleri oluşturuyordu.[2] Gerçek anlamda örgütlü işçi hareketleri, ilk kez, diğer ülkelerde göçmen işçi olarak çalışıp sonraları Stockholm çevresine gelen İsveç'li işçilerin oluşturdukları yerleşme merkezlerinden kaynaklanmıştır. 19. yüzyılın sonlarına doğru şiddetlenen dış ticaretteki rekabet bu geleneksel maden ocağı köylerini ikinci plana itmiş, bunların yerlerini geniş ölçekte üretim yapan fabrikalar almıştır. 20. yüzyılın başlarında Stockholm, Gothenburg ve Malmö çevresinde beliren kentleşme eğilimleri bu maden işletmeleri, gemi ve makina imalat sanayi merkezlerinin hızlı gelişimi sonunda ortaya çıkmıştır. Aynı dönemlerde ormancılık ve kerestecilik de büyük gelişme göstermiş, nehir boylarında büyük inşaat ve mobilya işletmeleri kurulmuştur. Öte yandan, İsveç'li bilim adamlarının ve kaşiflerinin katkılarıyla teknolojik düzey yükselmiş, ulaştırma, haberleşme ve tarım alanlarındaki üretkenlik hızla artmıştır. Bu gelişmelere koşut olarak aynı dönemlerde bankacılık ve sigortacılık sektörleri de hızla kurulmuştur. Böylece, 19. yüzyılın ortalarından 1. Dünya Savaşı'na kadar devam eden süre içinde İsveç geri kalmış bir tarım ülkesinden, ağır sanayi temelini kurmuş modern bir kapitalist devlet durumuna yükselmiştir.[3]

Özetlenen bu hızlı ama gecikmiş sanayileşmeye koşut olarak, sendikalaşma hareketlerinin de İsveç'te hareketlerinin görece geç başlamış olduğuna işaret etmek gerekir. 1880'lerden önce bu doğrultuda bazı işçi örgütlenmeleri olduysa da, bunlar daha çok küçük işçi kulüpleri şeklinde gerçekleşmiştir. Klasik anlamda sendikalar bu tarihten sonra kent merkezlerinde çalışan matbaacılar, ma-

kinacılar ve diğer vasıflı işçiler arasında örgütlenmiş, maden ocağı köylerindeki işçi grupları bu hareketin dışında kalmıştır.

İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SAP) birtakım bağımsız sendika liderlerinin girişimi sonucunda 1889'da Stockholm'de kurulmuştur.[4] Üye tabanı başlarda doğrudan bu sendikalara dayanıyordu ve ideolojik olarak marksizmin pragmatik bir versiyonundan esinleniyordu.[5] SAP'ın kuruluşundan 9 yıl sonra, 1898'de, İsveç sendikalarının merkezi örgütü İsveç Sendikaları Konfederasyonu (Landorganisationen Sverige - LO) temelleri atılmış ve tüm sendika üyeleri üç yıl içinde parti üyeliğine alınmıştır. Daha sonraki yıllarda LO işçi sınıfının büyük bir bölümünü örgüt içinde toplamıştır (1909 yılında tüm sanayi işçilerinin dörtte üçü LO üyesiydi).

Bazı araştırmacılar İskandinav işçi hareketinin güçlenme ve gelişmesinde bazı tarihi koşulların önemli rolü olduğuna dikkati çekerler: Bunlardan birincisi, sözkonusu hareket ve örgütlerin kuruluş dönemlerinde, diğer Avrupa ülkelerinde görülenin tersine, büyük ölçüde baskıyla karşılaşmamış olmalarıdır. İkincisi, bu hareketler gelişme koşullarının elverişli olduğu bir ortamda doğmuş, yükselen halk hareketlerinin bir parçası olarak meşruluk kazanmıştır. Üçüncüsü, izledikleri (genellikle radikalizmden uzak) stratejiler çoğunlukla büyük çatışmaları dıştalamıştır[6]. Bu arada belirtmek gerekir ki,i İskandinav ülkeleri arasında belki de en fazla baskıyla karşı karşıya kalanlar İsveç sendikaları ve sosyal demokratları olmuştur[7].

İsveç işçi hareketindeki niteliksel sıçrama 1932 yılında sosyal demokratların iktidarı almasıyla gerçekleşti. 1938'de imzalanan "Saltjöbaden Anlaşması" daha sonraları İsveç modelinin en belirgin özelliklerinden biri olarak gösterilen dolaysız ve merkezi bir toplu pazarlık mekanizmasının kurulması yolunda ilk adım oldu. Bu anlaşma sonucunda, LO ve SAF fabrika, şirket ve sanayi düzeyinde işçi-işveren ilişkilerini düzenleyen bir yönetmelik hazırladı. Öte yandan, bu anlaşmayla LO'nun tüm üye sendikalar üzerindeki merkezi otoritesi onaylanmış oldu. Üye sendikaların otonomilerini oldukça kısıtlayın LO'nun bu yapısı zaman zaman iç krizlere yol açtıysa da, genelde çalışan kesimlerin uzun vadeli çıkarları açısından olumlu bir rol oynadığını söylemek yanlış olmaz. LO'nun merkeziyetçi yapısı ve "ücret dayanışması" ilkeleriyle bir yandan kol işçileri arasındaki ücret farkları yok edilirken, diğer yandan kol işçileri ve diğer çalışanlar arasındaki gelir eşitsizliklerinin büyük ölçüde azaltılması başarıldı. Kısaca denilebilir ki, merkezileşmiş ve sosyal demokrat partiyle bütünleşmiş LO, İsveç refah devletinin (diğer ileri kapitalist ülkelerle karşılaştırıldığında) en çarpıcı özelliği olan eşitlikçi geleneğini pekiştirmede tarihsel bir rol oynamıştır.

İsveç'te LO'nun dışındaki en büyük işçi konfederasyonu özel ve kamu sektöründeki beyaz yakalı işçilerin örgütü olan Maaşlı İşçiler Konfederasyonu'dur (Tjänstermännens Centralorganisation - TCO). Verili istatistiklere göre, kamu sektöründe çalışanların yüzde 90'ı ve özel sektörlerdekilerin yüzde 70'i TCO üyesidir. LO ile temel farkı, TCO'nun doğrudan siyasi bir partiyle organik ilişkisinin olmamasıdır. Bu nedenle, üyelerinin oyları çoğu zaman değişik partiler

arasında dağılmıştır. TCO'nun dışında beyaz yakalıları temsil eden iki konfederasyon daha vardır: En eskisi 1917'de kurulan ve daha çok yüksek dereceli memurları ve ordu mensuplarını temsil eden Memurlar Milli Federasyonu'dur (Statsjänstermännens Riksförband - SR), ki bugün en küçük federasyon durumundadır. Diğeri, serbest meslek sahiplerinin (doktor, mühendis, avukat, vb.) ve öğretim üyelerinin üye oldukları İsveç Mesleki Örgütler Federasyonu'dur (Sveriges Akademikers Centralorganisation - SACO). Hızlı sanayileşme ve yaygın öğretim SACO'nun üye sayısını hızla artırmış, 1980'lerde üniversite mezunlarının yüzde 70'den fazlası bu örgütte toplanmıştır.[8]

Yukarıda kısaca verilmeye çalışılan bilgiler ışığında vurgulanması gereken bir nokta da İsveç'te sendikal hareketin yoğunluğunun yanında, sendikalizmin merkezi yapısıdır. İsveç sendikal hareketinde belirleyici birim sendikal değil, konfederasyonlardır: Ulusal düzeydeki ücret pazarlıklarında ve toplu sözleşmelerde, her ne kadar üye sendikaların istekleri gözönüne alınsa da, bağlayıcı kararlar konfederasyonlarca alınır.[9] dahası, toplum içindeki gruplaşmalarla konfederasyon yapıları arasında bire bir ilişki vardır: İsveç İşverenler Sendikası (Svenska Arbetsgivarenföreningen - SAF) işverenlerin SR memurların, SACO serbest meslek sahipleri ve öğretim üyelerinin, TCO beyaz yakalıların, LO ise vasıflı ve vasıfsız sanayi kol işçilerinin çıkarlarını temsil eder. Ortaya, bir araştırmacının değindiği gibi, "kurumsallaştırılmış bir sınıf mücadelesi" çıkmıştır (SCASE, 1977: s.33). Tüm ileri kapitalist demokrasilerin öncülü olan bu açık sınıf çelişkisi, diğer ülkelerde liberal ideolojiye uyumlu olarak daha çok siyasi düzeyde saydamlaşmasına rağmen, İsveç'te ekonomik yaşamda da bu konfederasyonlar aracılığıyla çok açık biçimde kendini gösterir.

3 PARTİLEŞME VE SOSYAL DEMOKRAT HAREKETİN GELİŞİMİ

Önceki bölümde değinildiği gibi, İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi (SAP) Almanya, İngiltere ve Danimarka'da çalışıp, o ülkelerde sosyalist doktrinlerle tanışan İsveç'li işçiler tarafından 1889 yılında kurulmuştur. İdeolojik temelleri klasik marksizmin ılımlı bir yorumuna dayanıyordu ve programı nihai amacın işçi sınıfının sosyal kurtuluşu olduğunu vurguluyordu.[10] LO'nun 1898'de kurulmasından sonra, iki örgüt bu ilke doğrultusunda birlikte çalıştılar.[11]

Bu dönemde, İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin gündeminde yeralan en önemli madde seçim hakkı oldu. Parlamento (Riksdag) iki meclisten oluşuyordu ve 21 yaşını doldurmuş seçmenlerin ancak dörtte biri oy kullanma hakkına sahipti. Riksdag'ın üst meclisi toprak sahiplerinin temsilcilerince, alt meclisi ise çiftçiler ve şehir tüccarları tarafından kontrol ediliyordu. 1890'dan 1907'ye dek süren dönemde İsveç Sosyal Demokratları orta sınıfların liberal öğelerine dayanan Halk Partisi (Folkpartiet) ile birlikte genel seçim hakkının yasalaştırılması için mücadele ettiler.[12]1907 yılından itibaren kademe kademe uygulanan yeni seçim yasalarıyla birlikte sosyal demokratların aldıkları oy sayısı giderek arttı: 1911 seçimlerinde SAP alt meclisin 230 sandalyesinden 64'ünü, Halk Partisi 101'ini, muhafazakâr Högern Partisi ise 65'ini kazandı. Böylece SAP alt mec-

lise girmiş oldu. Üst meclis ise, daha bir süre ağırlıklı olarak toprak sahipleri ve iş adamları tarafından kontrol edildi.[13] Nihayet 1917 seçimlerinde sosyal demokratların liberallerle birlikte (Halk Partisi) getirdikleri seçim yasası reformu muhafazakârların üst meclisteki egemenliğine son verdi.

SAP ilk kez 1917 seçimlerinde Halk Partisi'yle kurduğu koalisyon sonucunda iktidara geldi. Ne var ki 1920'de bu koalisyon parçalandı; sosyal demokratlar azınlık hükümeti olarak bir süre daha iktidarda kaldılar. Azınlık hükümeti 6 ay sürmesine rağmen, sosyal demokratların iktidarı ilk kez tek başlarına ele geçirmeleri açısından sembolik bir anlam taşır: SAP bu iktidar dönemi ile kitlelere sosyalizmin seçim yoluyla gelebileceğini kanıtlamış oldu ve parlamentarizm bu tarihten sonra sosyal demokrat hareketin vazgeçilmez stratejisi oldu.[14] Öte yandan, liberallerle olan koalisyonun yıkılmasıyla birlikte sosyal demokrat hareket ve liberaller bir yol ayrımına geldi. 1920 yılına gelindiğinde toprak sahiplerine karşı verilen ortak mücadele meyvalarını vermiş, parlamenter demokratik sistemin temelleri atılmış, genel seçim hakları anayasaya girmişti. Bu noktadan sonra sosyal demokrat ve liberallerin ekonomik ve toplumsal gelişmelere bakış açıları birbirinden oldukça farklılaşıyordu.[15]

1917 Ekim Devrimi, tüm Avrupa ülkelerini olduğu gibi, İsveç'i de etkiledi. Liberal hareket ikiye bölünürken, Tarım Partisi kollektif mülkiyet ve bolşevizm tehlikesini propaganda malzemesi yaparak küçük köylülerin desteğini almayı başardı. Bu arada sosyal demokratların oyları da epeyce geriledi.

1920-1931 dönemi İsveç siyasi tarihinde "azınlık parlamenterizmi" olarak adlandırılır. Bu dönemde, daha önceki gelişmelere koşut olarak, liberaller bölünüp Halk Partisi seçmen desteğini yitirirken, Tarım Partisi (Bondeförbundet) giderek güçlendi. Öte yandan, SAP içinde Sosyalist Gençlik Birliği'nin öncülüğünü yaptığı sol sosyal demokrat hareket 1917'de partiden ayrılıp Sosyal Demokrat Sol Parti'yi kurdu. Daha sonraları, bu partiden ayrılan bir başka grup da İsveç Komünist Partisi adı altında örgütlendi (LAFFERTY, 1971: s.178-82). Böylece, ortaya parlamentoda tek başlarına çoğunluğu oluşturamayan bir dizi parti çıkmış oldu.

Sosyal demokratlar 1932'de iktidara geldiklerinde çökmüş bir ekonomiyi miras aldılar. Tarım kesimindeki kriz sanayi sektörüne de sıçramış, işsizlik sosyal barışı bozacak düzeylere yükselmişti (SCOBBIE, 1972: s.115). Fer Albin Hansson'un başkanlığında kurulan sosyal demokrat hükümet ilk hedef olarak işsizliği seçti. SAP, Stockholm ekolü iktisatçılarının önerdiği efektif talep politikaları doğrultusunda hızla devlet yatırımlarına yöneldi:[16] Yüksek gelir vergilerinin yanında, geniş kapsamlı kamu yatırımları ve tarım destekleme programları başlatıldı. 1934'de yeni işsizlik ve emeklilik sigorta sistemleri kuruldu. Bu girişimler sonunda, işsizlik hızla düştü, sanayi üretimi yükseldi, reel ücretler büyük artış gösterdi. Bu bağlamda altının çizilmesi gereken bir nokta da (birçok araştırmacının **ad nauseum** belirttiği gibi) sosyal demokrat hükümetin büyük devletleştirme girişimlerinde bulunmadığıdır.

İsveç, II. Dünya Savaşı'nın Avrupa'ya getirdiği yıkım döneminden payını al-

madan çıktı. Alman propagandası bazı çevrelerde etkili olduysa da, nasyonel sosyalist eğilimler siyasi boyutlara yolaçacak oranda bir ağırlığa hiçbir zaman erişemedi.[17] 1939-45 yılları sosyal demokratların diğer partilerle birlikte oluşturdukları milli koalisyonlarla geçti. Bu dönemde, Büyük Depresyondan çıkarılan derslerin ışığında, piyasa ekonomisinin istikrarlı bir temele sahip olmadığı görüşü giderek SAP kadroları arasında yaygınlık kazanmaya başladı. Ekonominin uzun dönemde istikrara kavuşturulması için devlet kontrollü, kamu mülkiyetine dayanan iktisat politikalarına gidilme gereği fikri ağırlık kazandı. Beklenen savaş sonrası ikinci bir krizdi ve ekonomik yapıda planlamanın ve devlet müdahalesinin getirilmesi krizin en hafif biçimde atlatılmasının ön koşulu olarak görülüyordu. Bu doğrultuda bazı devletleştirme komisyonları kurulduysa da, hem beklenen krizin gerçekleşmemesi, hem de muhalefetin eleştirileri ve nihayet SAP'ın kadrolarındaki giderek güçlenen orta yolcu uzlaşma sonucu bu girişimler zamanla terkedildi.[18] Sosyalist (piyasa dışı) model bir tarafa itilirken, piyasa ekonomisinin reformlar aracılığıyla düzeltilmesi görüşü partinin resmi görüşü olarak ilan edildi: Amaç sosyalist toplumu kurmaktı ve verili siyasi koşullar altında bu ideallere devletin üretim ve toplam ürünü kontrol etmesi yoluyla erişilebilirdi. Şu halde, üretim araçlarının devletleştirilmesi veya üretim araçlarının özel mülkiyetinin yok edilmesi gereksizdi. Devlet toplam ürünün hakça bölüştürülmesini sağlayabildiği sürece özel mülkiyetin varlığı sosyalizmin gelişmesine engel teşkil etmezdi. Sonuç olarak İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin vardığı nokta şuydu: Üretim araçlarını kontrol etmek için onların mülkiyetini ele geçirmeye gerek yoktur. Sosyalist hedeflere (ekonomik ve sosyal eşitlik vb.) devletin tüm üretim araçlarını elinde tuttuğu bir toplumda erişilebileceği gibi, özel mülkiyetin korunduğu bir toplumda da varılabilirdi (SCASE, 1977: s.43). Özetlenen bu görüş, siyasi ve ekonomik konjonktürün yarattığı koşullara bağlı olarak değişik dönemlerde değişik vurgularla farklı biçimlerde ifade edilmesine rağmen, İsveç sosyal demokrat hareketinin değişmeyen temel resmî ideolojisi olarak ortaya çıkar.

4 İSVEÇ MODELİ VE SOSYAL DEMOKRAT İKTİSADİ POLİTİKALAR

Hangi ölçütler kullanılırsa kullanılsın, dünya sosyal demokrat hareketi içinde İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin (SAP) ayrıcalıklı bir yeri olduğunu ileri sürmek abartma olmaz. 1889'da kuruluşundan itibaren SAP liberallerle birlikte siyasi demokrasi mücadelesinin ön saflarında yeralmış, 1907 yılında tüm nüfus için seçme ve seçilme hakkını İsveç toplumuna getirmiştir. 1920-32 yılları arasında üç azınlık hükümetinde bulunduktan sonra, 1932'den itibaren ya tek başına ya da koalisyon aracılığı ile 44 yıllık kesintisiz bir iktidar dönemi yaşamıştır. 1920'lerde yüzde 37 civarındaki oyları 1940 yıllarında yüzde 53.8'e dek yükselmiş, 1948-68 arası oyları küçük dalgalanmalara karşın yüzde 46.9 düzeyinde kalmıştır. Böylelikle, SAP toplumun ve hükümetin "doğal" partisi olduğunu kanıtlamıştır.

Sosyal demokratik iktidarın bu başarılı tarihinin arka planını kuşkusuz yine aynı derecede başarılı olan iktisadi politikaları oluşturur. 1960'ların sonlarına

dek yüzde 1.5-2.5 arasında değişen işsizlik oranı, yüzde 3 civarında çok ılımlı enflasyon, çok yumuşak konjonktürel dalgalanmalar, dış ödemeler dengesinin istikrarlı gelişimi, yapısal dengesizliklerin yokluğu ve nihayet yaklaşık yüzde 4'lük bir iktisadi büyüme İsveç'i sadece sosyal demokrat çevrelerde değil, daha radikal kesimler gözünde bile örnek bir toplum durumuna getirmiştir.[19]

4.1. İSVEÇ MODELİNİN DOĞUŞU VE TARİHİ GELİŞİMİ

Birçok araştırmacının değişik düzeylerde ele alıp inceledikleri İsveç modeli olarak adlandırılan ekonomik, siyasi ve sosyal eklemlenmeler bütününün belki de en temel özelliği, emek ve sermaye çelişkisini sınırlayan bir dizi anlaşmada yatar.[20] Nitekim, 1970'lerden sonra İsveç modelinin altın çağının sona ermesinin nedenlerini inceleyen birçok yazarın altını çizdiği nokta bu uyumlu emek-sermaye ilişkisinin simgesi "Saltsjöbaden ruhunun" İsveç toplumunda artık varolmadığıdır.[21] Bu duruma 1970'lerdeki dünya çapındaki stagflasyon koşullarının ve İsveç ekonomisinin bu koşullara gösterdiği tepkinin mi yolaçtığı, yoksa İsveç toplumunun iç dinamiklerinin gelişimi sonucunda ortaya çıkan sosyo-politik durumun mu işçi-işveren ilişkilerini etkilemesiyle gelindiği sorusuna yanıt bulmak güç. Toplumsal olayların yapısı, böyle nedenselliğin yönünü sorgulayan araştırmacılara pek destek vermiyor. Ve keyfi neden-sonuç seçimlerinin dışında, kestirme yol olarak, "karşılıklı etkileşimlerden" söz etmek en pragmatik alternatif olarak sunuluyor. Burada bu tip tartışmalara girmeden (böyle tartışmaların anlamsız olduğunu savunmadan) söylenmek istenen nokta, 1970'lerden sonra İsveç'te 1930'lardan beri gözlenen ılımlı işveren-işçi ilişkilerinin artık görülmediğidir - ki bu 44 yıllık sosyal demokrat iktidarın ve izlenen iktisat politikalarının başarısının ön koşulu olmuştur.

İsveç modelinin temel özellikleri kabaca üç düzeyde ele alınabilir: 1) Siyasi planda, 2) Ekonomik planda ve 3) İdeolojik planda. Siyasi planda, güçlü ve sürekli sosyal demokrat iktidarla özel sermaye kesimi arasındaki kararlı bir dengenin var olması, emek-sermaye çelişkisini asgari düzeye indirmiş; üretim araçlarının özel mülkiyetine dokunulmadan, toplam ürünün piyasa dışı mekanizmalar aracılığıyla halk kesimine aktarılması mümkün kılınmıştır. Ekonomik planda İsveç modelinin en belirgin özelliği, İsveç toplumunun ülkenin dış ticarete bağımlı bir yapıya sahip olduğunun bilincinde olmasıdır: Bu nedenle dünya piyasalarında İsveç'in rekabetçi durumunun korunması gereklidir. Bu bağlamda, iktisadi büyüme, istihdam ve gelir dağılımı politikaları hep bu açıdan ele alınmıştır. Sosyal demokrat iktidarın 1930'lardan beri vurguladığı bir başka uygulama da emek piyasası ile ilgilidir. Aşağıda ayrıntıları ile verilen Rehn modelinde de görüleceği gibi, emeğin veriminin düşük olduğu şirketlerden yüksek verimli şirketlere aktarılması LO ve SAP'ın ortaklaşa izledikleri aktif emek piyasası politikalarının temelini oluşturur. Modelin bir başka özelliği, kamu sektörünün giderek büyümesine rağmen, geniş çapta devletleştirmelere gidilmediğidir. Bütün bunların ışığında altının çizilmesi gereken temel konu, tam istihdam hedefinin izlenen iktisadi politikaların ağırlık merkezi olduğudur. İdeolojik planda ise İsveç modelinin sunduğu yapı şöyle özetlenebilir: Eşitlikçi bir ideolojik

temele dayanan popülist, pragmatik ve reformist bir dünya görüşü.

Stockholm ekolü iktisatçılarından LUNDBERG'in (1985: s.5) belirttiği gibi, İsveç modelinin kökenleri 1930'lara gider. Bu dönemde iktisadi politika tartışmalarının odak noktası konjonktürel dalgalanmaların makro politikalar aracılığıyla nasıl kontrol edilebileceğiydi. Öte yandan, 1920'lerle karşılaştırıldığında, 1930'lu yılların yeni bir paradigmanın başlangıç dönemi olduğu ortaya çıkar. Diğer kapitalist ülkelerde olduğu gibi, İsveç'te de ekonomide görülen devri yükseliş ve depresyon dönemlerinin piyasa sisteminin doğal gelişiminin bir parçası olduğu görüşü egemendi. Bu nedenle, 1920'li yıllarda İsveç hükümetinin başvurduğu istikrar önlemleri ülkenin içinde bulunduğu koşullar karşısında çok yetersiz kalmış ve çoğu kez olayların gerisinden gelişmiştir. 1920 yılı sonlarından 1922 ortalarına dek ücretler yüzde 30-35 civarında düşmüş, işsizlik yüzde 25'e dayanmış, birçok kuruluş iflasa sürüklenmiştir. Toplumsal ve ekonomik yapıyı temelinden sarsan bu olaylar karşısında hükümet kaderci bir tavır almıştır. Bu gelişmelerin ekonomik yapıyı "temizleyip" gerekli denge koşullarını sağlayacağı beklenmiştir. Kısacası, 1920'lerdeki koşullar ortodoks neoklasik teoriler çerçevesinde değerlendirilmiş ve artan işsizliğin temelinde denge dışı yüksek reel ücretlerin bir sonucu olduğu savunulmuştur. Sosyal demokratlar ise bu görüşlerin karşısına güçlü alternatiflerle çıkamamışlardır.

Konjonktürel dalgalanmaların istikrar politikaları aracılığı ile kontrol edilebilmesi görüşü ilk kez 1930 yılında Ernst Wigforss (ki daha sonra ilk sosyal demokrat hükümette maliye bakanlığı görevini üstlendi) öncülüğündeki birtakım sosyal demokrat iktisatçı tarafından gündeme getirilmiştir. İşsizliğin düşürülmesi için devlet harcamalarının yükseltilmeleri gerektiğini savunan bu iktisatçıların teorik yaklaşımları hem Keynesçi hem de Marksist düşük tüketim (under-consumptionist) teorilerinden esinleniyordu. 1930'ların ikinci yarısında Erik Lindahl, Gunnar Myrdal ve Bertil Ohlin gibi iktisatçılarca başlatılan bu tartışmalar daha çok devri hareketlerin iniş ve çıkışlarının boylarının kontrol edilip edilemeyeceği noktalarında odaklaşıyordu. Bu bağlamda mali politikaların önemi belirtiliyor, bütçenin depresyon dönemlerinde açık vermesinin doğal olduğu üzerinde duruluyordu.

Sonraları Stockholm ekolü diye adlandırılan bu iktisatçılar grubunun öne sürdüğü görüşler birçok açıdan Keynesçi Makro iktisat teorilerini anımsatıyordu. Yine de fiyat stabilizasyonu, denge dışı analiz politikalarını vurgulamaları açısından Keynesçi teorilerle birtakım farkları vardır (LUNDBERG, 1985: s.7-8). Bu bağlamda Stockholm ekolünün İsveç modeline yaptığı temel katkının, aktif mali politikalar aracılığıyla ekonominin stabilize edileceği görüşünün sosyal demokrat kadrolara aşılanması olduğu söylenebilir.

1933'de başlayan hızlı büyüme, ihracat genişlemesiyle birlikte izlenen başarılı devalüasyon ve ithal ikameci politikalar sayesinde gerçekleşti. Gevşek para politikaları neoklasik teorinin öngördüğünün tersine enflasyon yaratmadı. Emek üretkenliği artarken, reel ücretler giderek yükselmeye başladı.[22] Yine de bu başarıların değerlendirilmesinde dış faktörlerin payını gözardı etmemek gerekir.[23] 1932'de iktidara gelen sosyal demokratların uyguladıkları politikalarda

iki belirgin özellik göze çarpar: Birincisi, tarım sektörü dışında, rekabeti engelleyen korumacı politikalara başvurulmamış, ikincisi ise, devlet harcamaları aracılığıyla toplam talep yüksek tutulmuştur. Yine bu dönemin önemli gelişmelerinden biri de 1920'lerde başlayıp 1928'de zirveye varan işçi-işveren çelişkisinin 1933 yılından sonra giderek yumuşamasıdır. 1938'de LO'nun işveren sendikası SAF'la imzaladıkları Saltajöbaden anlaşması, yukarıda işaret edildiği gibi, İsveç modelinin temel taşlarından birini oluşturmuştur.[24] Öte yandan, ekonomik büyümenin yarattığı bu elverişli ortam güçlü bir tüketici kooperatifi hareketinin doğmasını da birlikte getirmiştir.

Depresyon yılları ve bundan sonraki dönem sosyal demokratları giderek ekonominin yapısal sorunlarına doğru yöneltmiştir. Serbest piyasa sistemi, mikro plandaki göreli rasyonelliğine rağmen, makro planda ülke kaynaklarının optimal biçimde kullanılmasını sağlamaktan uzaktı. Bu nedenle, kaynak dağılımını rasyonel temellere oturtmak için uzun vadeli makro planlara ihtiyaç vardı: G.Myrdal başkanlığında oluşturulan komisyonlar, bu öncüllerden hareket ederek, Birtakım bölgesel kalkınma, tarım ve sanayi planlarının hazırlanmasına yöneldi. Bu çalışmalardan bazı somut sonuçlar elde edildiyse de, II. Dünya Savaşı sonrası dönemde hükümetin planlı ekonomi doğrultusundaki ısrarı giderek yumuşadı; savaş tehlikesi iktidar ve muhalefeti birbirine yaklaştırırken, sosyalist eğilimler de bir kenara itildi.

Savaş yılları milli koalisyon hükümetinin oluşturduğu ılımlı atmosfer içinde geçti. Ne ki, 1945-50 döneminde sosyal demokrat hükümet ve muhalefet ilişkileri yeniden gerginleşti. Yine bu dönemde, sonraki iktisadi politika tartışmalarını derinden etkileyecek iki önemli rapor hazırlandı: Birinci rapor G.Myrdal bakanlığındaki komitenin hazırladığı dökümandı. Diğeri ise, SAP ve LO'nun ortaklaşa hazırladıkları İşçi Hareketinin Savaş Sonrası Programı idi (LINDBECK, 1974: s.25-26). Her iki program da tam istihdam düzeyini korumak için toplam talebin yükseltilmesi gereği üzerinde duruyor, muhtemel ikinci bir kriz karşısında alınması gereken önlemleri irdeliyordu. Myrdal komisyonu raporu bazı sektörlerde başgösteren yapısal dengesizliklere dikkati çekiyordu ve devletin bu alanlara müdahale etmesini salık veriyordu. Bununla birlikte (petrol dağıtımı ve sigorta şirketleri dışında) devletleştirme önerisi yoktu.

Bu yıllarda ortaya çıkan önemli gelişmelerden bir başkası da, daha önce işaret edildiği gibi, İsveç modelinin en temel özelliklerinden biri olan sosyal demokrat emek piyasaları politikalarının saptanmasıdır. 1944 programı tam istihdam hedefi doğrultusunda emek piyasalarının genişletilmesini ve eteğin hem meslekler hem de bölgeler arası hareketliliğini artırmaya yönelik (iş bulma merkezleri, meslek eğitimi kursları vb.) öneriler sunuyordu. Bu anlamda, emek piyasalarının işlemesine müdahale edilmiyor, tam tersine piyasa mekanizmasının rekabetçi koşullar altında daha iyi çalışabilmesi için gerekli koşullar oluşturuluyordu. Öte yandan, "dayanışmacı ücret politikaları" (solidaristic wage policy) aracılığıyla, kol işçileri arasındaki ücret farklılıklarını giderip işçilerin işlerine yabancılaşması önlenmiş olacaktı.[25]

Tam istihdam ve fiyat stabilizasyonu hakkındaki görüş farklılıkları sosyal demokratlar ve muhalefet arasında zaman zaman hararetli tartışmalara yolaçtıysa da, bu programlar muhalefet için pratikte sorun yaratmadı. Zira bu politikalar büyük ölçüde teoride kaldı. Temel neden, beklenen savaş sonrası durgunluğun ortaya çıkmaması ve bu önlemlere pratikte ihtiyaç duyulmamasıydı.Bu tartışmalardan İsveç modeline miras kalan tek şey tam istihdam ve düşük enflasyonun nasıl uzaklaştırılması gerektiği sorusu oldu. Nitekim, sosyal demokrat iktisatçı Gösta Rehn'in hazırladığı rapor da bu konu ile ilgiliydi. Rehn bu çalışmada ekonominin değişik sektör ve dallarında değişik kapasite kullanımı ve değişik istihdam koşullarının olduğunu belirtiyor ve kısa dönemde kaynakların hareketliliğinin çok kısıtlı olduğuna değiniyordu. Bu nedenle, durgunluktan çıkış dönemlerinde toplam talebin (genişletici politikalar sonucu) artması işsizliğin olduğu kesimlerde olumlu sonuçlar doğururken, diğer sektörlerde emek ve sermaye için talep fazlasına yolaçıyordu. Sonuç olarak yüksek faiz hadleri ve ücret sapmaları doğuyordu ki bu da maliyet enflasyonu yaratıyordu. Bu yüzden salt genişletici politikalar yoluyla sorunlara çareler aramak başka olumsuzlukları da birlikte getiriyordu. Şu halde, Rehn modeline göre alternatif yollar aranmalıydı: Genişletici mali ve para politikalarına başvurmak yerine, zayıf sektörlerdeki işsizliğe (''işsizlik adalarına'') göz yummak gerekirdi. Bu işsizliğin ortadan kaldırılması ise aktif emek piyasaları politikalarıyla yapılmalıydı. Sözkonusu öneri bir anlamda emek piyasalarındaki arz koşullarına yönelikti. Talep tarafında ise firmaların toplam kârları hesaba alınmalıydı. Toplam kârların GSMH içindeki payları dolaylı vergilerle azaltılabilinirse, işsizliğin düşük olduğu sektörlerde (talebin yüksek olmasına rağmen) işverenler yüksek ücretler sunamayacaklar, böylece ücret ve maliyet enflasyonu kontrol altına alınmış olunacaktı. Aynı zamanda toplam tasarrufların özel sektörden kamu sektörüne aktarılması sağlanacaktı. Öte yandan, kâr hadlerinin baskı altında tutulması düşük verimle çalışan şirketleri iflasa sürükleyerek sözkonusu sektördeki ortalama emek üretkenliğini yükseltecek, aktif emek piyasası politikaları emeği yüksek verimli kesimlere kanalize edecekti. Sonuç olarak, daha rasyonel bir kaynak kullanımı ve dağıtımı gerçekleştirilecekti.

Rehn raporunun getirdiği bir başka yenilik de ''dayanışmacı ücret politikası'' önerisiydi. Bu, özet olarak, şirketlerin kârlılık ve verimlilik düzeyine bakılmadan, aynı iş için aynı ücretin ödenmesi ilkesiydi. İsveç sanayi işçilerinin yüzde 90'ını temsil eden LO'nun merkezi gücü kuşkusuz bu politikanın başarıyla uygulanabilmesinin ön koşulu olmuştur. Dayanışmacı ücret politikaları özellikle emek-yoğun sanayileri etkiledi. Bazı sektörlerde yerli üretimin yerini giderek ithalat alırken, emek piyasası programları yeni sanayilerde yeni iş alanları açtı.

Rehn modelinde geliştirilen bu aktif emek piyasası teorisi zaman içinde İsveç modelinin vazgeçilmez bir parçası haline geldi. Emek piyasalarına yönelik harcamaların İsveç'in GSMH içindeki payı 1960'larda yüzde 1'den 1980'lerde yüzde 4'e kadar yükseldi. Temel felsefe, kamu harcamalarıyla emeğe olan talebi artırma yerine, mesleki eğitim ve diğer teşvik mekanizmalarıyla emek arzını değiştirmekti.[26]

Teorik planda İsveç ekonomisinin özelliklerini bir model çerçevesinde formüle etmeye çalışan bir inceleme de, İsveç işçi ve işveren konfederasyonlarının (LO, SAF ve TCO) ortak desteğiyle hazırlanan İskandinav (ya da kısaltılmış adıyla EFO) modelidir. 1970 yılında Gösta Edgren, Karl-Olaf Faxen ve Clas-Erik Odhner (EFO) tarafından hazırlanan bu araştırma dış ticarete açık İskandinav tipi ekonomilerde ücret oluşumunu incelemektedir (EDGREN ve diğerleri, 1973). Modelin özü ekonominin iki böüme ayrılıp, yerel fiyat oluşumlarının dış enflasyon ve yerel verimlilik oranları tarafından belirlenme mekanizmasının analizinde yatar.[27] Araştırmanın iktisadi politikalar açısından ortaya koyduğu sonuç, ülke içi enflasyonun kısa dönemli konjonktürel politikalarla denetlenemeyeceğidir. Bu bağlamda, model, ücret oluşumuyla ilgili olarak dış ticarete açık sektörün belirleyici rolünü vurguluyor ve ancak emek üretkenliği hedef alan politikalar yardımıyla uzun vadeli sonuçlar elde edilebileceğine işaret ediyordu. Modelin bir başka mesajı da, 1970'lerin başlarına dek süren istikrar döneminde ücret artışlarının modelin ortaya koyduğu yapısal sınırların dışına büyük ölçüde çıkamadığı, yani işçi sendikalarının aşırı ücret artışlarını zımnen frenledikleridir.

E.Lundberg'in bu modelleri tartışırken değindiği ilginç bir nokta da, Rehn ve İskandinav (EPO) modellerinin pek farklı noktalardan hareket etmelerine rağmen bir konuda birleşmeleridir: Her iki çalışma da, aktif emek piyasası politikalarının uzun dönemde gerekli olduğu sonucuna varır ve yapısal değişiklikler önerirler. Öte yandan, bu iki model arasında temel bir fark da vardır: Rehn modelinde ücret politikaları bir anlamda piyasa güçlerine karşı bir araç olarak kullanılırken, İskandinav modelinde ücretler piyasa güçleri tarafından belirlenmektedir (LUNDBERG, 1985: s.22).

4.2. İKTİSADİ SARSINTI VE İSVEÇ MODELİ

1970'lere gelindiğinde İsveç ekonomisi hem ülke içinde hem de ülke dışında yeni koşullarla karşılaştı. Sanayileşmiş ülkeler bir yandan petrol krizinin getirdiği yüksek maliyet ve dış ödemeler sorunlarıyla uğraşırken, yeni sanayileşmiş ülkeler (Brezilya, Güney Kore, Tayvan gibi) birtakım geleneksel sanayi kollarında ileri kapitalist ülkelerin karşılarına güçlü rakipler olarak çıktılar. Bu gelişmeler İsveç'in çelik ve gemi yapım sanayilerini bunalıma itti.

Öte yandan, siyasi koşullarda da önemli değişmeler sözkonusuydu. 1973-76 döneminde sosyalist bloğun aldığı toplam oylarda bir azalma görüldü. Böylece, özel sermaye kesimleriyle sosyal demokrat hükümet arasındaki nazik denge durumu zedelendi. 1976 seçimlerinde sağ partilerin koalisyonla iktidara gelmesi geleneksel hükümet - LO işbirliğine son verdi ve bunun sonucunda hükümet-işçi ilişkileri gerginleşti. Bu gelişmelerin ardında kuşkusuz birçok neden yatar. Ama bunlardan en önemlisi sol kesimin oy tabanını oluşturan sanayi ve kol işçilerinin toplam çalışan nüfus içindeki ağırlığını giderek kaybetmeleridir. Birçok ileri kapitalist ülkede olduğu gibi, İsveç'te de son yıllarda sanayi sektöründe çalışanların oranı giderek düşerken, hizmet sektöründe çalışanla-

rın sayısı yükselme göstermiştir. Öte yandan, bu beyaz yakalı işçiler LO dışında yeralan Maaşlı İşçiler Konfederasyonu'nda örgütlenmeye başlamışlardır ki bu örgütün İsveç Sosyal Demokrat Partisi'yle (LO'nun olduğu gibi) organik bir bağı yoktur.[28] Yine bu dönemde, evli kadın işçilerin emek piyasalarına akını elverişsiz uluslararası koşullar altındatam istihdam sorununu daha da güçleştirmiştir. Dahası, istihdam sorununa yeni boyutlar ve yeni soru işaretleri eklendi. Modelin köşe taşlarından biri olan emek hareketliliğinin olumsuz etkileri vurgulanmaya başlandı. Sonuç olarak, 1970'li yılların krizli döneminde sosyal demokrat hükümet daha önce izlenen emek piyasası politikalarını büyük ölçüde bırakıp, krizden etkilenen iş kollarındaki işsizliği önlemeye çalıştı. Öte yandan bütün bunlara ek olarak, iktisadi büyümenin niteliği de tartışılmaya başlandı ve çevre korumacı hareketler siyasi ağırlık kazandı. Nükleer enerjinin çevre ve yaşam kalitesi açısından tehlikeleri gündeme getirildi.

1974'te başlayıp 1983 yılına dek süren büyüme hızındaki düşüş (yaklaşık yüzde 1 oranında) ve sanayi üretiminin yavaşlaması geleneksel İsveç modelini temelinden sarstı. Böylece bazı kesimlerin kazançları ancak diğer kesimlerin kayıplarıyla mümkün olur hale geldi. Bu koşullar altında gelir bölüşümü tekrar güncellik kazandı. Dolaysız vergiler (enflasyonun da etkisiyle) büyük ölçüde artarken, EFO modelinin öngördüğü ücret artış sınırları da ortadan kalktı. Dış ticarette dengesizlik belirdi, rekabetçi sektörlerdeki üretkenlik artışı yavaşladı, ülke ticaret hadlerinde bir gerileme başladı. 1974-76 döneminde ücret maliyetlerinde büyük yükselmeler görüldü ve bu durum kâr oranlarının düşüşüne yolaçtı. Öte yandan, 1977 yılında yapılan devalüasyon ödemeler dengesini yeterince etkileyemedi. Nihayet, 1983'deki sosyal demokrat hükümetin yaptığı yüzde 16'lık devalüasyon ihracata büyük artış sağlayarak dış ticaret dengesini yeniden kurdu.

Bütün bu gelişmelere koşut olarak, ücret belirlemelerinde yeni eğilimler ortaya çıktı. Eski modele göre ücret belirlemesi dış ticarete açık rekabetçi sektör içinde gerçekleşiyordu. 1975 yılından itibaren bu durum bir derecede değişti. Hükümet vergi iadeleri yardımıyla toplu ücret sözleşmesi ve pazarlıklarını dolaylı olarak etkileme yolunu seçti. Böylece, geleneksel İsveç modelinin sınırları aşılmış oldu. Bununla birlikte model tamamen terkedildiği söylenemez. Rehn modelinde öngörüldüğü gibi, kâr hadleri büyük ölçüde kısıldı ve hükümet belirli sanayi kollarına yüksek sübvansiyonlar sağladı. Resmî işsizlik oranı yüzde 3'ün altında tutuldu. Ama bu başarılar LUNDBERG'in (1985: s.26) işaret ettiği gibi modelin içeriğinin çarpıtılması pahasına elde edildi. Demir, çelik ve gemi yapımı gibi sanayi kollarına verilen sübvansiyon ve kredilerle işsizliği düşük düzeyde tutulması, aslında verimliliğin düşük olduğu sanayi dallarını suni biçimde desteklemek anlamına geliyordu ve Rehn modelinin öngördüğü yapısal ayarlamaları geciktirmekten başka bir işe yaramıyordu. Ayrıca, işsizlik giderek genişleyen kamu harcamalarıyla ve gelişen kamu sektörü sayesinde makul düzeylerde tutuldu. Bu da Rehn modelinin hedeflediği yapısal değişiklikleri getireceğine onları engelliyordu.

İsveç modelinde bu dönemde görülen aksamalardan biri de istihdam politi-

kalarıyla ilgilidir. 1970'lerin başlarına dek oldukça başarılı biçimde kullanılan talep ayarlamaları politikaları durgunluk dönemlerinin sürelerini büyük ölçüde kısaltabilmiş, gelişme dönemlerindeki (boom period) enflasyonist eğilimleri törpüleyebilmiştir. Halbuki, 1971-72 yılları arasında İsveç'in yaşadığı durgunluğun etkileri, diğer OECD ülkelerine göre, çok daha uzun sürmüştür ve bunu takip eden gelişme dönemindeki enflasyonist gidiş uzun süre kontrol altına alınamamıştır. Bu başarısızlığın temelinde İsveç ekonomisini toplam arz tarafından etkileyen dış şoklar yatar ve geleneksel talep politikaları bu yeni gelişmeler karşısında yetersiz kalmıştır. Öte yandan, kamu harcamalarının giderek artması bütçe açığını çok yüksek düzeylere çıkarmış, böylece mal ve para politikalarının kullanılma alanları daha da daralmıştır. Nitekim, 1980 yılında başlayan durgunluk döneminde hükümet bu politikaları kullanamaz duruma gelmiştir.[29] Ayrıca giderek büyüyen bütçe açığının yarattığı yüksek faiz oranları, mali ve para politikaları arasındaki koordinasyonu bozmuştur ve ekonomiyi para hacmine daha hassas bir duruma getirmiştir. 1983-84 yıllarında işsizliğin yüzde 4 oranına çıkması, enflasyon ve tam istihdam arasında ciddi bir seçimi gündeme getirmiştir. Sosyal demokrat hükümetin enflasyonu düşürmenin tam istihdamı sağlamak için ön koşul olduğunu ilan etmesi, bir anlamda geleneksel İsveç modelindeki tam istihdam hedefinin ikinci plana itildiği anlamında da yorumlanabilir.[30]

Sonuç olarak denilebilir ki, 1970'li ve 1980'li yıllarda ekonomide baş gösteren denge dışı gelişmeler yeni makro politikaları daha karmaşık bir ortamda ve daha değişik sorunları dikkate alarak hazırlama gereğini ortaya koymuştur. Bu yeni koşullar (bütçe ve ödemeler dengesi açıkları, yüksek enflasyon, biriken dış borçlar, vb.) İsveç modelinin kuruluş dönemlerinde sözkonusu değildi. 1970'lerden itibaren su üstüne çıkan sorunlar, bazı araştırmacılara göre, mikro düzeydeki fiyat ve ücret mekanizmalarının bozulmasına neden oldu. Ve bu durum da geleneksel makro iktisat politikalarının iflasını getirdi. Yine 1970'lere dek kamu tasarrufları üretken yatırımlara kanalize edilebildiği için, yüksek vergi oranları sermaye oluşumu ve üretkenlik üzerinde olumsuz etki yapmamıştı. Halbuki 1970'lerden sonra, reel yatırımların toplam üretimdeki paylarının giderek düşmesi, yüksek vergi oranlarının teşvik sistemini derinden sarsmasına yol açtı.[31] Düşük kapasite kullanımı, yüksek vergi ve yetersiz kâr oranları ve nihayet siyasi belirsizlik sanayi yatırım düzeylerini önceki dönemlere kıyasla çok düşük düzeylere indirdi.[32] Toplam net tasarrufların GSMH içindeki payı yüzde 12.5'den yüzde 4'e düştü.

4.3. ÜCRETLİLER FONU TARTIŞMALARI VE SOSYAL DEMOKRAT PERSPEKTİF

1975 yılı Ağustos ayında LO tarafından hazırlanan ücretliler fonu raporunun kamuoyuna sunulması büyük tartışmalara yolaçtı. Sözkonusu raporda toplam kârlardan alınan paylarla finanse edilecek kollektif bir yatırım fonu oluşturulması öneriliyor, böyle bir girişimin hem daha adil bir servet dağılımı hem de daha demokratik işçi-işveren ilişkileri yaratacağı savunuluyordu.

Aslında, Avrupa işçi ve sosyal demokrat hareketleri açısından LO'nun bu raporu, en azından ortaya attığı düşünce itibariyle, hiçbir orijinallik taşımıyordu. Federal Almanya, Hollanda ve Fransa gibi ülkeler II. Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda ortaya çıkan dengesiz servet dağılımını düzeltmek ve sermaye oluşumunu hızlandırmak için benzer girişimlerde bulunmuşlardı.[33] Öte yandan, İsveç toplumu için savaş sonrası dönemin koşulları farklı yönlerde gelişmişti: İsveç ekonomisi savaşın Avrupa'ya getirdiği yıkımdan en azından doğrudan etkilenmemiş, sanayi temelini yeniden kurmak için diğer ülkelerin kullandığı düşük ücret politikalarına başvurma gereği duymamıştı. Bu nedenle, servet ve gelir dağılımında bir dengesizlik sözkonusu olmamış, tam tersi güçlü sosyal sigorta ve emeklilik programları aracılığıyla örnek bir refah devleti kurulmuştu. Bundan dolayı, o dönemlerde İsveç'te ücretliler fonu toplumsal bir ihtiyaç olarak gündeme gelmedi.

1970'lerin başlarına LO ve SAP içinde tartışılmaya başlanan ücretliler fonu tasarısı değişik bir bağlamda ortaya çıktı ve temelinde üç neden yatar: Birincisi, LO'nun geleneksel ücret politikalarıyla ilgilidir. Yukarıda ayrıntılarıyla verildiği gibi, bu politika aracılığıyla kârlılık düzeylerine bakılmaksızın aynı iş için aynı ücret ödenmesi sağlanmış, düşük verimle çalışan firmalardaki ücretler böylece yükseltilirken, yüksek verimli firmalardaki ücretlilerin artışı engellenmiştir. Böylelikle yüksek kârlarla çalışan ve daha yüksek ücretler sunma potansiyeline sahip şirketler bu durumdan büyük ölçüde yararlanmışlardır. Bu sorun ilk kez 1961 yılında LO genel kongresine sunulan bir bilirkişi raporunda dile getirilmiştir. Rapor, bu tip firmalarda sendikaların toplam kârlardan bir kısmının ortak bir sermaye fonu oluşturulması için ayrılması yolunda işverenlerle pazarlığa girmelerini önermiştir. Bu şekilde dayanışmacı ücret politikaları zaten yüksek kârlarla çalışan verimli şirketlerdeki toplam kârların daha da artmasına yolaçmayacak, sermayedarların servetleri yükseltilmeden ekonomideki sermaye oluşumu hızlandırılmış olunacaktır. 1961 raporu LO içinde hiçbir ilgi uyandırmamıştır. Aynı şekilde, 5 yıl sonra hazırlanan ve benzer görüşleri savunan bir başka rapor LO içinde yine etkisiz kalmıştır.

Dayanışmacı ücret politikalarının yarattığı kârlar 1960'ların sonlarına doğru giderek arttı ve ücret farklılaşmasının büyük ölçüde ortadan kaldırılmasına rağmen, servet dağılımında derin dengesizlikler belirdi. 1970'lere gelindiğinde ücretliler fonlarının LO ve sosyal demokrat kadrolarda yoğun biçimde tartışılmaya başlamasının temelinde bu gelişmeler yatar.

Öte yandan, 1960'lı yıllardaki Avrupa çapında görülen genel radikalleşme eğilimine koşut olarak, işçilerin yönetime katılımı üretim kararlarındaki yetkilerinin genişletilmesi ile ilgili konular sendika ve sosyal demokrat hareketi derinden etkiledi. 1975 yılındaki SAP genel kongresinde sunulan yeni program taslağında, sosyal demokrat parti işçi hareketinin uzun dönemli hedeflerinin yeniden belirlenmesi üzerinde duruluyor, refah devletinin birçok başarılarına rağmen çalışanların iş yaşamında beklenilen değişiklikleri getiremediğine işaret ediyordu. Şu halde, nihai amaç çalışma hayatının ve işyerinin demokratikleştirilmesiydi.[34]

1976 yılının Haziran ayında LO kongresine sunulan ücretliler fonu raporunda şu üç temel amaca değiniliyordu: 1) Dayanışmacı ücret politikalarının, yüksek verimle çalışan firma sahiplerinin kârlarını artırmadan, adil biçimde uygulanmasını sağlamak, 2) Sermaye temerküzünü önlemek, 3) Mülkiyeti paylaşma yoluyla çalışanların işyerlerindeki etkinliklerini artırmak.

R.Meidner başkanlığındaki bir komisyon tarafından hazırlanan ücretliler fonu tasarısı 1976'dan 1985 yılına dek birçok revizyona uğradı. Rapor, en baştaki (Meidner komisyonunun 1975'te yayınladığı) haliyle sendikalarca denetlenebilecek bir "eşitleme fonu" kurulmasını ve böylelikle kollektif sermaye oluşumuna gidilmesini öneriyordu. Bu program 50'den fazla işçi çalıştıran firmalarda uygulanacak ve oluşturulan sermaye fonu şirketin vergi öncesi toplam kârlarının bir bölümü (örneğin yüzde 20'si) kullanılarak finanse edilecekti. Şirket fonu nakit ödemelerle değil, hisse senedi aracılığıyla kurulacaktı. Yani değerce kârların yüzde 20'sine eşit miktardaki "ücretli hisse senedi" piyasaya sürülecek, bu senetlerin getirisi ücretliler fonu olarak firma içinde kalacaktı. Öte yandan, ücretliler fonu kişiler tarafından kullanılamayacak, tüm çalışanların ortak mülkiyetinde olacaktı. Böylece, kârlar fon aracılığıyla sermaye oluşumuna katkıda bulunacak, öte yandan kârların tüketime aktarılması önlenecekti.[35] Rapor, bunlara ek olarak, fonlar kurumunun sendikaların seçtiği bir yönetim kurulunca idare edilmesini getiriyordu.

1976 LO kongresine sunulan versiyonda, rapor teknik ayrıntılara girmiyordu (fonların hangi büyüklükteki firmaları kapsayacağı, hangi sanayi kollarında oluşturulacağı belirtilmiyordu). Bu tip ayrıntıların belirlenmesi Ulusal Ücretliler ve Sermaye Oluşumu Komisyonu'na bırakıldı. Bu anlamda, LO raporu sadece temel ilkeleri saptamakla yetinip, bunları LO ve SAP içinde tartışmaya açıyordu.

LO'nun ücretliler fonuyla ilgili raporundan sonra birçok mesleki kuruluş ve siyasi parti bu konuda kendi görüşlerini belirten bildiriler yayınladılar. TCO 1976 kongre raporunda ücretliler fonu tasarısını değerlendirirken, fonların kollektif mülkiyette mi yoksa bireylerin özel mülkiyetinde mi olması gerektiği sorusu üzerinde duruldu. Ne var ki, kongre somut bir öneride bulunmadı. Öte yandan, özel sermaye çevreleri ve sanayicilerden gelen tepki kesindi: Ücretliler fonunun planlı bir ekonomi ve devlet sosyalizmini getireceği savunuldu ve öneri şiddetle reddedildi. Ücretliler fonları yerine, vergi indirimleriyle desteklenecek gönüllü tasarruf planları öneriliyordu.[36]

Sosyal demokratların 1976 seçimlerini kaybetmelerinden sonra, SAP ve LO ortak bir komisyon görevlendirerek fonlar sorununu tekrar ele aldılar. 1978 parti kongresine sunulan rapor içerik olarak daha ılımlıydı. İlk raporda belirtilen üç temel ilkeye bir dördüncüsü eklendi: Kurulacak fonların kollektif tasarruflara katkıda bulunarak üretken yatırımları artırması. Yeni rapor ayrıca ücretlerden kesilecek yüzde 3'lük vergiyle finanse edilecek ulusal ve bölgesel geliştirme fonlarının kurulmasını öneriyordu.

1981 yılına gelindiğinde, ücretliler fonuyla ilgili üç alternatif ortaya çıktı: Birincisi, SAP ve LO'nun desteklediği tasarıydı. İkincisi, işveren çevreleri ve mu-

hafazakârlarca destekleniyordu. Üçüncüsü ise, liberallerle Merkez Partisi'nin önerisiydi. İşçi sendikaları konfederasyonu ve sosyal demokratlar tarafından savunulan tasarı fonların kârların yüzde 20'sine eşit ödemeler ve ücret kesintileri yardımıyla oluşturulmasını istiyordu. Bu şekilde toplanan paralar firmaların hisse senetlerinin satın alınmasında kullanılacaktı. Muhafazakârlar ve işverenler ise, yukarıda belirtildiği gibi, bu öneriyi reddedip, bunun yerine vergi indirimleri ve tasarruf primleriyle desteklenen bir çeşit gönüllü tasarruf planının getirilmesini istiyorlardı. Üçüncü öneri ise, zorunlu tasarrufları savunuyordu. Ama bu tasarruflarla satın alınacak hisse senetlerinin bir süre sonra bireylerin mülkiyetine devredilmesini öneriyordu.

1983 yılında sosyal demokrat hükümet LO-SAF taslağına benzeyen bir öneriyi bir yıl sonra yürürlüğe konmak üzere kabul etti. Fonun finansmanı kâr ve ücret vergileri yardımıyla karşılanacaktı. 1990 yılına dek sürecek bir deneme döneminden sonra fonların işleyişi tekrar değerlendirilecekti.

Sosyal demokratlar uzun tartışmalar ve eleştiriler sonunda ortaya çıkan fon projesini değişik açılardan savundular. 1980'li yıllardaki hisse senetlerindeki değer artışı toplumdaki bazı grupların varlığını çok büyük ölçüde artırmış, servet dağılımında dengesizliğe yolaçmıştı. Bu bağlamda ücretliler fonlarının kurulması, servet dağılımının dengelenmesi ve yükselen kâr oranların toplam ve işçi kuruluşlarınca tolerans gösterilmesi açısından olumlu bir adım olacaktı. Öte yandan, böyle bir sistemin kurulması, sendikaların aşırı ücret artırma isteklerini frenleyecek ve dayanışmacı ücret politikalarının uygulanmasını kolaylaştıracaktı. Daha da önemlisi, sermaye oluşumunu hızlandıracak ve üretken yatırımları artıracaktı. Nihayet, çalışanların yönetim üzerindeki etkilerinin artması, yabancılaşmayı önleyerek üretkenliği yükseltecekti (LUNDBERG, 1985: s.30-31).

Ücretliler fonu yasası görüldüğü kadarıyla uygulamada pek başarılı olamadı. Kârların fonlara kanalize edilmesi pratikte çok düşük düzeylerde gerçekleşti. 1984 yılında ücretliler fonuna giden toplam paranın üçte birinden azı kârlar aracılığıyla finanse edildi. Böylece, yasa uygulamada ücret ve maaşlardan kesilen bir çeşit bordro vergisine dönüştü.[37] Daha da önemlisi, 1983 Ücretliler Fonu Yasası'ndan da görüldüğü gibi, önceki yıllarda bu girişimin özünü oluşturan üretim düzeyinde karar verme mekanizmasının demokratikleştirilmesi amacı da bir tarafa bırakılarak; uygulamada bu programlar giderek yeni yatırımları desteklemeyi hedefleyen ve şirketlere risk-sermayesi sağlayan bir sisteme dönüştü.[38]

SONUÇ YERİNE

Bu çalışmada İsveç Sosyal Demokrat hareketin ve İsveç modelinin kaba bir anatomisi verilmeye çalışıldı. Yukarıda verilen bilgiler ışığında vurgulanması gereken nokta İsveç modelinin tarihsel özgüllüğüdür. Birçok araştırmacının da belirttiği gibi, İsveç'te sosyal demokrasi seçmen kesiminin sadece bir bölümünü etkileyen bir parti ideolojisi olmanın ötesinde, toplumsal kimliğin hemen tümünü etkileyen hegomonik bir weltanschauung niteliğine sahiptir. Bu nedenle İs-

veç modelini evrensel formüllere indirgeyip, benzer kapitalist gelişme aşamasında olsalar bile değişik özellikleri içeren toplumlara uygulamak mümkün değildir.

Öte yandan, 1970'lerin sonlarından 1980'lerin ortalarına dek dünya ekonomisini etkisi altına alan stagflasyon döneminde her ne kadar sosyal demokrat ve sosyalist iktidar ve partilerde bir gerileme görüldüyse de, neo-liberallerin sosyal demokrat/sosyalist tarihin sona erdiği hakkındaki görüşlerinin doğrulanmadığını belirtmek gerekir. SAP oylarında marjinal düzeyde bir düşüşün ötesinde (1979: %43.2; 1982: %45.6; 1985: %45.1) bu dönemde en azından seçmen desteği açısından kararlı bir negatif trend ortaya çıkmamıştır. Yine ekonomi alanında sosyal demokrat iktidarların mutlak bir başarısızlığından söz edilemez. Tersine Reagan - Thatcher tipi iktisat politikaları 1980'lerin ortalarına gelindiğinde doğal sınırlarına erişip, tıkanmış, uluslararası sermayenin ihtiyaçlarını karşılayamaz duruma düşmüşlerdir (1980'lerin ikinci yarısında ortodox iktisat literatüründe devletin iktisadi rolünü, kamu mallarının piyasa mekanizmasındaki önemini ve özelleştirme girişimlerinin doğal sınırlarını vurgulayan çalışmaların giderek artması bu bağlamda anlamlıdır).

Pratikte, İsveç modeli ve genel olarak sosyal demokrat iktidarların ve partilerin geleceği açısından hayati önemdeki asıl konu, denetleme gücünü giderek yitiren geleneksel Keynesçi gelir ve talep politikalarının uluslararası kapitalizmin dayattığı yeni parametreler çerçevesinde nasıl revize edilmesi gerektiği sorunudur.

---

[1] Ayrıntılı bilgi için bkz. HECKSHER (1954), SCOBBIE (1972), ANDERSSON (1968) ve SAMUELSSON (1968).

[2] SCASE (1977) bu maden ocağı köylerindeki ataerkil ilişkilerin, kentsel bölgelerde görülen toplumsal çelişkileri ve patlamaları önleyerek İsveç'in sanayileşme sürecinde yumuşatıcı bir rol oynadığına değiniyor.

[3] E.Heckscher'in "Büyük Dönüşüm" diye adlandırdığı bu dönemdeki sermaye birikim sürecini belirleyen temel güç, Scobbie'ye göre, ülkenin iç dinamiklerinden çok, keresteye ve demire giderek artan dış talepti (SCOBBIE, 1972: S.78).

[4] Tarihi kaynaklar İsveç sosyal demokrat hareketinin kökenlerini Danimarka ve Almanya'da bir süre çalışıp, bu ülkelerde Marksizmle tanışan sosyalist işçilerin başlattığı girişimlere bağlıyorlar. Bu işçi liderlerinden August Palm adlı terzinin örgütlediği ajitasyon hareketleri başlarda işçiler arasında pek başarılı olmamışsa da, daha sonraları çok sayıda işçi bu sosyalist görüşlere ilgi göstermiştir. 1885 yılında August Palm, bir yandan sendika örgütçülüğü yaparken diğer yandan da Axel Danielsson'la birlikte **Social - Demokraten** adlı bir sosyalist dergi çıkarmaya başlamıştır. Hemen ertesi yıl Hjalmar Branting (hükümete giren ilk sosyalist ve ilk sosyalist başbakan) derginin editörleri arasına katılmıştır (SCOBBIE, 1972: s.85-90).

[5] Dipnot 4'te sözü edilen sosyal demokrat lider Hjalmar Branting üniversite eğitimi görmüş, entellektüel bir aileden gelen bir Marksistti. SCOBBIE (1972: s.87) A.Palm'ı ikinci plana itip partinin liderliğini üstlenen H.Branting için şöyle yazıyor: "Bu durum İsveç'te sosyal demokrat hareketin gelişimi açısından önemli sonuçlar doğurdu. Çünkü Branting çok ılımlı bir Marksistti. Sınıf mücadelesine inanan, ama dogmatik eğilimleri olmayan; işçi sınıfının çıkarlarını ileri hedeflere götürmek uğrunda burjuva demokrasisiyle işbirliğine girmekten kaçınmayan bir revizyonistti."

[6] 'Bir yandan resmî muhalefetin yumuşaklığı, diğer yandan temel hakların savunuculuğunu yapan daha geniş bir hareketin içinde yeralmanın verdiği meşruluk, İskandinav işçi sınıfı hareketini Avrupa'nın diğer yerlerinde resmî baskının sonucunda ortaya çıkan bir çeşit kuşatılmışlık

zihniyetine itmedi' (CASTLES, 1978: s.14-15).

[7] W.M.Lafferty, İskandinav ülkelerindeki işçi hareketlerinin toplum içinde eriştikleri meşruluk derecelerini incelerken bu ülkelerde 1800'lerde toplanma ve örgüt kurma hakları karşısında kayda değer hiçbir engelin olmadığını vurguluyor. Bu hareketlerın karşılaştığı devlet baskısına üç ülkeden örnekler veriyor ve Norveç'te 1848-52 yılları arasında ortaya çıkan Thrane hareketinin (ki o dönemin en radikal hareketi sayılıyordu) bile büyük bir baskıyla karşılaşmadığını söylüyor. Parlamenter sisteme en son geçen İsveç'te ise 1870'ler öncesinde benzer kitle hareketlerine rastlanmıyor. Daha sonraları, Sundsvall olayında (1876) yüksek ücret ve daha iyi çalışma koşulları isteyen tomruk işçilerinin yürüyüşü ordu tarafından dağıtılıyor, ancak olaylar kısa zamanda yatışıyor. İsveç'te sosyalistler 1890'lı yıllarda devlet baskısına maruz kalıyorlar. O dönemin en ağır cezasını sosyalist lider August Palm çekiyor (LAFFERTY, 1971: s.113-165).

[8] Bu kuruluşlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. SCHNITZER (1970: s.190-216).

[9] Bir karşılaştırma olarak İngiltere'ye bakarsak İşçi Sendikaları Kongresi (TUC - Trade Union Congress)'nin LO'dan oldukça farklı bir nitelikte olduğu ortaya çıkar: TUC statü olarak üye sendikalarının üstünde olmasına rağmen aldığı kararlar, yaptırım gücü olmayan tavsiyelerin ötesine geçmez.

[10] İsveç Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin 1889 yılındaki kuruluş kongresinde şöyle deniliyordu: "Düşmanlarımız, şimdiki durum örgütümüzün halkın tümü tarafından desteklenmediği için, bizim işçi sınıfı hareketinin varlığını zora dayanan isyanlara başvurarak tehlikeye atacağımızı ima ediyorlar. Bu tip gerçek dışı iddiaları toptan reddediyoruz."

[11] Sosyal demokrat lider Branting 1898 yılında bu birlikteliği şöyle vurguluyordu: "İşçi hareketi tek bir vücuttur; sendikal ve siyasi alanda, birbirlerini kösteklemeden, tersine birbirlerine destek olarak sosyal kurtuluş yolunda birlikte çalışırlar" (SCASE, 1977: s.40).

[12] Folkpartiet, 1896'da Çiftçi Partisi'nin iki kanadının birleşerek muhafazakâr eğilimli yeni bir parti oluşturmasına tepki olarak kuruldu. Program tüm vatandaşlar için seçme ve seçilme haklarının elde edilmesini, öğrenim olanaklarının yaygınlaştırılmasını, Norveç'le dostça ilişkilere girilmesini savunuyordu. Liberal parti halk kesimlerini, devlet dışında, kendi örgütlerini kurmaya yönlendirdi. Bu girişimlerden en ilginci "Halkın Parlamentosu" deneyidir. 1893 ve 1896 yıllarında gerçek parlamento (Riksdag)'ya alternatif olarak sıradan vatandaşlar tarafından kurulan ve yönetilen bu "model hükümetler" İsveç'te sivil toplumun kuruluşu yolunda ilk adımlar oldu.

[13] Bunun nedeni Üst Meclis üyelerinin belediye ve diğer vilayet konseyleri tarafından seçilmesiydi.

[14] Parlamenterizmin sosyal demokrat ve işçi partilerinin ideolojilerini nasıl etkilediğinin ayrıntılı bir analizi için bkz. PRZEWORSKI (1980: s.27-58).

[15] Bu sosyal demokrat/liberal ayrışmasının ötesinde İskandinavya'da 1920'lerden sonra liberal hareket de kendi içinde bölünmelere uğradı. Örneğin, bu gelişmelerin sonucunda Danimarka'da yeni bir İlerici Radikal Liberal Grup ortaya çıktı. Eski liberal parti tarım kesiminin daha tutucu öğelerinin temsilciliğini üstlenirken, Radikal Liberaller küçük köyler ve kasabalardaki ilerici katmanların sözcüsü durumuna geldiler. Norveç ve İsveç'te durum biraz farklı gelişti. Tarım sektörünün toplam üretim içindeki ağırlığını yitirmesiyle birlikte, küçük ve orta tarım üreticileri liberal partilerden ayrılıp yeni tip köylü partileri dahilinde örgütlenmeye başladı (CASTLES, 1978: s.20-22).

[16] Stockholm ekolüne dahil iktisatçılardan bazıları; E.Lindhal, G.Myrdal, B.Ohlin, D.Hammarskjöld, A.Johansson ve E.Lundberg.

[17] F.G. Castles faşizmin İskandinav ülkelerinde önemli bir kitle tabanı oluşturamamasını, bu dönemde sosyal demokrat hareketin geniş halk kesimleri içinde etkinliğini koruyabilmesine ve çoğu kez köylü partileriyle oluşturdukları koalisyonlara bağlıyor. Diğer Avrupa ülkelerinde sosyal demokrat partilerin sekter tavırları bir yandan kitle tabanlarını yitirmelerine yol açarken, diğer yandan köylülüğü faşist hareketin kucağına itti. Oysa İskandinav ülkelerinde sosyal demokrat partiler en başlardan beri bu köylü partileriyle hükümet ortaklığı yaptılar (CASTLES, 1978: s.26).

[18] Bu planlama komitesinin başında G.Myrdal bulunuyordu.

[19] Bu konuda ekonomik göstergeler için bkz. LUNDBERG (1985: s.3). NLR'nun daha sonraları uzun bir süre editörlüğünü yapan P.Anderson İsveç hakkında şöyle yazıyordu: "Demek ki soru şudur: İsveç ne derecede sosyalist toplumun canlı bir modeli olarak görülebilir? Ve ne dereceye kadar başka ülkelerde, temel öğeleri itibariyle uygulanabilir?" (ANDERSON, 1961: s.5). Aynı yazıda Anderson şu sonuca varıyor: "Görünen o ki, kapitalist toplum, bizim burada (İngilte-

re'de) hasbelkader erişmeye çalıştığımız hedeflerden çok farklı amaçlara yönlendirilebilir. İsveç sosyal demokrat hükümetleri özel sektörü toplumun hizmetine vermeyi başarmıştır. İngiliz kapitalizmi bu noktadan çok uzaktır" (ANDERSON, 1961: s.8).

[20] Ayrıntılı bilgi için bkz. WEAVER (1987).

[21] Bkz. ALBAGE (1986) ve FJALLSTRÖM (1986: s.107-118 ve 119-122).

[22] Lundberg'e göre bu dönemde elde edilen olumlu sonuçlar aslında salt Keynesçi politikaların başarısına bağlanamaz. Nitekim bu politikaların uygulamaları pratikte pek de başarılı olmamıştır. İsveç modelinin ve sosyal demokrat politikaların asıl başarısı eski hataların tekrar edilmemesinde yatar. Bkz. LUNDBERG (1968: s.219-36).

[23] Bunun için bkz. LINDBECK (1974: s.23).

[24] Ayrıntılı bilgi için bkz. JONES (1976: s.87-90).

[25] Bu dönemde izlenen tam istihdam politikaları liberal muhalefet tarafından çok eleştirildi. B.Ohlin'e göre baskı altında tutulan enflasyon ve fazla istihdam (yani "işçi sayısından çok iş") serbest piyasa kurallarıyla uyuşmuyordu. Bu nedenle bu tip politikaların terkedilmesi gerekirdi. İşin ilginç tarafı, bu görüşlere G.Rehn ve R.Meidner gibi daha radikal sendika iktisatçılarının da katılmalarıdır.

[26] Rehn modeli birçok iktisatçı tarafından eleştirildi. Bunlardan biri de E.Lundberg'dir. Lundberg, Rehn modelinin önerdiği politikaları birkaç düzeyde ele alıyordu. Birincisi kâr hadlerini düşürücü politikaların aşırı ölçüde kullanılmasının yeni üretim alanları açılmasını önleyeceğini savundu. Ayrıca hangi sanayi kollarının sübvansiyonlarla desteklenmesi sorununun keyfi kararlara dayanacağını, bunun da üretkenliği azaltacağını söylüyordu.

[27] 1970'lerin başlarından 1980'lere dek süren dönemde Batı ülkelerini etkisi altına alan enflasyon ve durgunluk, birçok iktisatçıyı yeni enflasyon modelleri üretmeye zorlamıştır. Sözü geçen İskandinav (EFO) modeli de bu bağlamda ortaya çıkmış ve özellikle Avrupa'da büyük ilgi görmüştür. Modeli değişik açılardan inceleyen bazı araştırmacılar, sonraları bu modelin diğer geleneksel modellerle (Phillips tipi, paracı, klasik, Keynesçi vb.) karşılaştırıldığında pek de güçlü olmadığını öne sürmüşlerdir. Bu tartışmalar için bkz. FRISCH (1977: s.1-14), BRANSON ve MYHRMAN (1976: s.15-34), MAYNARD ve RYCKEGHEM (1976) ve CALMFORS (1977). Bu model kısaca şöyle özetlenebilir: Ekonomi iki sektöre bölünüyor. Birincisi rekabetçi sektör (dinamik sektör). Bu sektör dış ticarete açıktır ve dış fiyat artışlarını dışsal bir değişken olarak alır. İkinci sektör ise geleneksel, kapalı sektördür (statik sektör). Kapalı sektörde fiyatlar ülke içi arz ve talep koşulları aracılığıyla belirlenir. Böylece rekabetçi sektördeki ücret artış hızı emeğin üretkenliğinin artış hızı ve dünya enflasyon hızı tarafından belirlenir. Öte yandan, statik sektördeki ücret artışları, rekabetçi sektördeki ücret artışlarını izler (dayanışmacı ücret politikaları sonucu). Modelin vardığı sonuç; ülke içi enflasyon hızının, dışsal dünya enflasyon hızı ve iki sektör arasındaki emek üretkenliği farkı tarafından belirlenmesidir. Bu anlamda model yapısal olarak belirlenen bir fiyat mekanizmasının varlığına işaret eder.

[28] Örneğin 1976 seçimlerinde LO'nun üyelerinden yüzde 68'i SAP'a oy verirken, TCO'nun üyelerinden sadece yüzde 38'i sosyal demokratları desteklemiştir.

[29] 1982 yılında İsveç'in toplam devlet harcamaları GSYH'nın üçte ikisine, bütçe açığı ise yüzde 9.5'ine yükselmiştir. Sosyal demokratların sonraları uyguladıkları daraltıcı önlemlere rağmen bütçe açığı 1985'de ancak GSYH'nın yüzde 5.7'sine indirilebilmiştir. E.M.Gramlich İsveç'te bütçe açığının giderek büyümesinin iki nedeni olduğunu söylüyor: Birincisi, yatırımlara katkıda bulunmayan devlet harcamalarının 1960'lardan sonra ivme kazanması. İkincisi, biriken dış borçların faiz ödemelerinin giderek ağırlaşan yükü (GRAMLICH, 1987: s.250-89).

[30] Bu yeni koşullar altında uygulanan makro iktisat politikalarının bir değerlendirmesi için bkz. BOSWORTH ve LAWRENCE, 1987: s.97-125).

[31] E.Lundberg, genelde teşvik sisteminin zayıflamasının ekonomiyi çıkmaza sürüklediğini işaret ediyor. Özel sektördeki iç talebin istenildiği oranda artmaması, giderek genişleyen kamu sektörü tarafından dengeleniyor. Bunun sonucunda artan kamu harcamaları ise daha yüksek vergilerin konulmasını gerektiriyor. Böylece sistem bir kısır döngüye girmiş oluyor (LINDBECK, 1974: s.28-29).

[32] İç yatırımların düşüş nedenlerini inceleyen bir araştırma için bkz. BOSWORTH ve LAWRENCE (1987: s.22-55).

[33] Almanya'da ücretliler fonu kurma yolunda en somut adım 1957 yılında Gleitze planıyla atıldı.

Öneri işçi sendikaları ve sosyal demokrat/liberal koalisyon hükümeti bu planı uygulayamadı. Fransa'da benzer bir girişim De Gaulle zamanında gündeme getirildi ve 1967'de yapılan bir yasayla yürürlüğe kondu. Ayrıntılı bilgi için bkz. MEIDNER (1981: s.303-17).

[34] Programın gerekçe bölümünde bu görüş şöyle ifade ediliyordu: "...Üretimi belirleme hakkını tüm halka maletmek için; tüm vatandaşları çıkar gruplarının baskılarından kurtarıp, sınıflı toplumu eşitlik ve özgürlük temelinde gelişen bir insanlar topluluğu haline getirmek için değiştirmeliyiz..." Bkz. HANCOCK (1976: s.328). SAP'ın bu yeni programı, İsveç sosyal demokrat hareketinin tarihi bütünlüğü içinde ele alındığında, yakın geçmişe oranla daha "sol" bir eğilim olarak belirse de, aslında sağ yazarların iddia ettiği gibi radikal bir kopuş olarak nitelendirilemez. Program özel mülkiyeti ve özel teşebbüsü dışlamıyordu. Özetle ifade edilmek istenen görüş şuydu: Özel teşebbüse ve özel mülkiyete evet ama rekabetçi koşullar altında evet. Bu anlamda işçiler şirketlerin sermaye oluşumlarına katkıda bulunacaklar ve böylelikle "üretim araçlarıyla birleşeceklerdi". Bu kollektif mülkiyet, demokratik koşullar altında özel mülkiyetle **rekabete** girecekti.

[35] Ücretliler Fonu projesinin başmimarı R.Meidner radikalizm suçlamaları karşısında raporu savunurken, aslında İsveç'te benzer kollektif fonların yıllardan beri varolduğuna işaret ediyor ve emeklilik sigortası ve kooperatif fonlarını örnek veriyor. Bkz. MEIDNER (1981: s.310).

[36] LO raporunun işverenler açısından yapılan bir eleştirisi için bkz. MYRDAL (1981: s.319-33).

[37] Örneğin kârların daha önceki dönemlere göre çok yüksek olduğu 1985 yılında Volvo ve diğer büyük firmalar bu fonlara hiçbir katkıda bulunmadı. Bkz. FLANAGEN (1987: s.171).

[38] Ücretliler Fonu tartışmalarının ve Sosyal Demokrat hareketin 1980 sonrasında vardığı aşamanın ayrıntılı bir değerlendirmesi için Bkz. J.PONTUSSON (1987).

KAYNAKLAR:

ALBAGE, L.G. (1983) "Recent Trends in Collective Bargaining in Sweden: An Employer View" **International Labor Review**, 125: 107-118.

ANDERSON, P. (1961) "Sweden: Mr. Crosland's Dreamland" **New Left Review**, No: 7: 4-14.

ANDERSSON, I. (1968) **A History of Sweden**, Praeger Pub. New York.

BOSWORTH, B.P. ve R.Z.LAWRENCE. (1987) "Economic Goals and Policy Mix" Bosworth ve Rivlin (eds.) **The Swedish Economy**, Brookings: 250-289, Washington DC.

BRONSON, W.H. veJ.MYHRMAN. (1976) "Inflation in Open Economies" **European Economic Review**, No: 7: 15-34.

CALMFORS, L. (1977) "Inflation in Sweden" in Klein, L.B. and Salant W.S (eds.) **Worldwide Inflation:** 493-545, Brookings.

CASTLES, F.G. (1978) **The Social Democratic Image of Society**, Routledge and Kegan Paul, London.

CHILDS, M.W. (1937) Sweden: **The Middle Way**, New Haven, Yale U.P.

EDGRAN, G., FAXEN, K.O. ve ODHNER, C.E. (1973) **Wage Formation and the Economy**, G.Allen Ulvin, London.

FLANAGEN, R.J. (1987) "Efficiency and Equality in Swedish Labor Markets" in Bosworth ve Rivlin (eds.) **The Swedish Economy:** 125-185, Brooking, Washington DC.

FJALLSTRÖM, H. (1986) "A Trade Unionist Reply" **International Labor Review**, 125: 119-122.

FRISCH, H. (1977) "The Scandinavian Model of Inflation: A Generalization and Empirical Evidence" **Atlantic Economic Journal**, 5: 1-14.

GRAMLICH, E.M. (1987) "Rethinking the Role of the Public Sector" in Bosworth ve Rivlin (eds.) **The Swedish Economy:** 250-289, Brookings, Washington DC.

HANCOCK, M.D. (1976) "Sweden's Emerging Labor Socialism" in B.W. Brown (ed.) **Eurocommunism and Eurosocialism:** 316-337, Cyrco, P., New York.

HECKSCHER, E. (1954) **An Economic History of Sweden**, Cambridge (Mass).

JONES, H.G. (1976) **Planing and Productivity in Sweden**, Croom Helm, London.

LAFFERTY, W.M. (1971) **Economic Development and the Response of Labor in Scandinavia**, Universitetsforlaget, Oslo.

LINDBECK, A. (1974) **The Swedish Economy**, Univ. of California Press, Berkeley.

LUNDBERG, E. (1968) **Instability and Economic Growth**, Yale U.P. New Haven.

(1985) "The Rise and Fall of the Swedish Model" **Journal of Economic Literature**, 23: 1-36.

MAYNARD, G. ve W.Van RYCKEGHEM. (1976) **A World of Inflation**, B.T. Batsford, London.

MEIDNER, R. (1981) "Collective Asset Formation Through Wage-Earner Funds" **International Labor Review**, 20: 303-317.

MYRDAL, H.G. (1981) "Collective Wage-Earner Funds in Sweden: A Road to Socialism and the End Up Freedom of Association" **International Labor Review**, 12: 319-333.

PONTUSSON, J. (1987) "Redicalization and Retreat in Swedish Social Democracy" **New Left Review** No: 165, s.5-33.

PRZEWORSKI, A. (1980) "Social Democracy as a Historical Phenomenon" **New Left Review**, N.122: 27-58.

RUSTOW, P.A. (1955) **The Politios of Compromise**, Princeton Univ. Press, Princeton, N.J.

SAMUELSSON, K. (1968) **From Great Power to Welfare State**, Allen and Unwin, London.

SCASE, R. (1977) **Social Democracy in Capitalist Society**, Croom Helm, London.

SCHNITZER, M. (1970) **The Swedish Economy**, Praeger Press, New York.

SCOBBIE, I. (1972) **Sweden**, Praeger Press, New York.

WEAVER, R.K. (1987) "Political Foundations of Swedish Economic Policy" in B.P. Bosworth ve A.Rivlin (eds.) **The Swedish Economy: 289-325**, Brookings, Washington, D.C.

Gecekondularda Kimlik Sorunu, Dayanışma Örüntüleri ve Hemşehrilik

*Ayşe Güneş-Ayata**

Türkiye'de köyden şehire göç edenler üzerinde yapılan araştırmalar bu grupların, yalnızlaşmış, kökünden kopmuş bireylerden oluşmadıklarını göstermektedir. (Şenyapılı 1978, Kartal 1978, Yasa 1966) Yapılan başka bazı araştırmalar ise gecekondu mahallelerinin örgütlenmiş bütünler halinde hareket ettiklerini hatta, oldukça bilinçli bir şekilde, devlete ve yerel yönetime baskı yaparak, çeşitli hizetleri birlikte talep ettiklerini göstermiştir (Heper 1983, Karpat 1976). Diğer bir yandan yine aynı nüfus üzerinde yapılan başka araştırmalar da gecekondulu nüfusun kendi ortak kökenlerinden gelen ve bazen de şehirli orta sınıf nüfusta yer alanları kullanarak kendilerine bir yardımlaşma ağıla kurduklarını göstermektedir (Suzuki 1966, 1964, Duben 1982, Magnarella 1970). Bu yardımlaşma ağlarından biri de hemşehrilik örüntüleridir.

Bu makalede göçmen nüfusun hemşehrilik ilişkileri üzerinde duracağım. Öncelikle vurgulamak ve tartışmak istediğim birkaç unsuru söylemek isterim.

Birincisi hemşehrilik sadece köyden yeni gelenlerin kullandığı bir iş ve barınak bulma aracı değildir. Bu yönünün yanında hemşehrilik bir "kimlik" kazanma mekanizmasıdır. İkincisi hemşehirilik gecekondulular için şehir yaşamı ve süreç içinde kaybolan bir kimlik değildir. Tam tersine hemşehrilik, şehirde yabancılarla ilişkiler arttıkça gelişir ve korunur. Onun için gecekondularda yaşam süresi ve süreci hemşehri ilişkilerini pekiştirmektedir.

Üçüncüsü ise, gecekondu mahallelerinin hemşehri grupları aracılığıyla parçalanmışlığıdır. Öyle ki bu mahallelerde zamanla husumet derecesine varan anlaşmazlıklar, farklılaşmalar olabilmektedir. Fakat yine de, özellikle kaynak kullanımı ve paylaşımı gibi bazı alanlarda örgütlenmekte farklılıklarını vurgulamadan hareket edebilmektedirler. Diğer yandan yerel ve merkezi otoriteden istenen hizmetlerin kollektif kullanım özelliği azaldıkça (örneğin yol, su) husu-

* Orta-Doğu Teknik Üniversitesi Kamu Yönetimi Bölümü'nde öğretim üyesi.

metler ortaya çıkmaktadır.

Araştırma, Ankara'nın gecekondu semtlerinden biri olan İlker Mahallesinde yapılmıştır. Bu mahallenin muhtarlıklarından birinde 300 hane vardır ve bu hanelerin yaklaşık üçte biri Erzurumlu, diğer üçte kiri Karslı ve geri kalanı ise Çorumlu, Sivaslı ve Yozgatlıdır. Ayrıca pek tabii ki tek tek muuhtelif yerlerden gelmiş aileler de vardır. Araştırma bir gecekondu bölgesini incelemekten ziyade bir bölgeden gelmiş olanlarının ilişkilerini yani hemşehriliği anlamaya yönelik olduğu için, bu muhtarlıktaki hane reislerinden bir örneklem almak yerine, mahalledeki Erzurumlulardan bazıları başlangıç olarak alınmış ve kartopu örneklemi sistemi ile 50 hane reisine arket uygulanmıştır. Ayrıca, hem mahalle içinde Erzurumlular arasında sözü geçen olarak nitelenen ve bir nevi mahallenin liderleri olarak belirginleşen kişilerle uzun mülakaatlar yapılmıştır. Bunların yanı sıra anket uygulayıcılarından olan ve kendisi Erzurumlu olmadığı halde Erzurumlularla yakın ilişkisi olup mahallede oturan bir ankatörden sürekli gözlem yoluyla bilgi alınmıştır.

DAYANIŞMA AĞI OLARAK HEMŞEHRİLİK

Araştırma konusu Erzurumlular, Erzurum'un Karayazı, Hınıs ve Pasinler ilçelerinin köylerinden göç etmişlerdir. Örneklem içine giren deneklerden, yani İlker mahallesine yerleşmiş Erzurumlulardan en erken Ankara'ya göç edenler 1957'de gelmişlerdir. Fakat göç zamanlarına bakıldığında iki dönem göze çarpmaktadır (1968-70 [yüzde 29] ve 1975-80 dönemlerinde [yüzde 39.7]) İlker mahallesine ilk Erzurumlu yerleşimi ise 1968'dedir.

Ailelerin büyük bir çoğunluğu çekirdek ailelerdir ve doğrudan köyden Ankara'ya gelmişlerdir. Fakat, çoğunluğunun (yüzde 66) ilk göç ettiği mahalle Ankara'nın başka semtleridir. Orada kiracı olarak oturmuşlar, daha sonra İlker mahallesine ev yaparak taşınmışlardır. Daha önce oturdukları yerlerin de Ankara'nın iki-üç semtinde kümelenmiş olması o semtlerde de bir toplu yerleşim olduğunu (Örneğin Öveçlerde) göstermektedir. Örneklemin bir kişi hariç bütünü ev sahibidir ve 9/10'u evlerini kendisi yapmıştır. İlker mahallesine ilk yerleşenler, bu mahalleyi tercih sebeblerini boş arsa bulmak, havasının temizliği, Doğu Anadolu'nun yüksek havasına benzemesi gibi nedenlere bağlamışlar, daha sonra gelenler ise hemen hemen istisnasız akrabalarına ve hemşehrilerine yakın olmayı tercih ettiklerini söylemişlerdir. Zaten, deneklerin hemen hemen bütünü ev yaptıkları arsaları akraba ve hemşehriler aracılığıyla bulmuşlardır (yüzde 96). Arsa için ya akrabalarına çok az bir para ödemişler ya da hiç ödememişler, evin yapımı için emek yardımı almışlar, malzeme bulurken borç almışlardır.

Bilindiği gibi arsa sağlandığı andan itibaren çok kısa zaman içinde aile gecekonduda yaşamaya başlamaktadır. Mevcut tasarrufla malzeme alınmakta işçi ücreti vermemeye çalışılmaktadır. Bunu sağlamak için bir yardımlaşma ağı oluşur. Yakın arkabalardan başlayıp, uzak akraba ve hısımlara, sonra da hemşehrilere genişleyen bir yardım çember sözkonusudur. Evin yapımına yardım, pay-

laşım arzusunun ve yakınlığın en önemli göstergesi sayılmaktadır. Onun için akraba ve hemşehriler arasında adeta bir yarış söz konusudur. Hepsi hiç değilse yarım gün çalışarak iyi niyetini belirtir. Evin ilk yapımında hemşehri olmayan komşulardan yardım beklenmez. Fakat gerek eve ilave yapımında gerekse ailenin şehirde evlenen yani daha önce komşuda olan bireylerine ev yapımında, bazan hemşeri olmayan komşular da yardımcı olmaktadır. Deneklerden sadece yüzde 25'i evini parayla tuttuğu işçilere yaptırmıştır. Yani barınak ihtiyacının karşılanması hemen hemen bütünüyle akrabalarla ve hemşehrilerle kurulan bağlantılarla söz konusudur. Zaten kiracı olan tek denek te bir akrabasının kiracısıdır.

Aynı şekilde iş bulmada da etkin olan bir hemşehrilik örüntüsü olduğu görülmektedir. Türkiye'nin başka gecekondu bölgesinde araştırma yapanların bulgularına paralel olarak (Şenyapılı 1978, Karpat 1976, Dubetsky 1976) benim örneklemin içinde olanlar da kendi hemşehri ve akrabalarının yardımıyla iş bulmuşlardır.[1] Ayrıca kendilerine bir hemşehri veya akrabanıza yardım ettiniz mi diye sorulduğunda temel cevaplardan biri, "iş buldum" olmaktadır. Zaten iş kollarında olan yoğunlaşma da bunun bir göstergesi olarak sayılabilir. Özellikle mevcut iş imkanlarını haber vermekte, hemşehrilerine zenaati ve işi öğretmekte, işe almada, yetkili insanlarla ilişki kurup torpil bulmada hemşehri bağları çok önemli olmaktadır. Sadece devlet memuriyetinde değil, iş kurmada ve işi ilerletmede, hemşehrilerin çok yardımı olmaktadır.

Ayrıca mahalledeki Erzurumlular arasında bazı iş kollarında bir yoğunlaşma da söz konusudur. Öncelikle belirtmek gerekir ki örneklem içindeki Erzurumluların yarısı çeşitli bakanlıklarda hizmetli olarak çalışan devlet memurudur. Bu oran Hınıslılarda yüzde 72'ye varmaktadır. İşsiz oranı çok azdır ve deneklerin yüzde 77'si Ankara'ya geldiğinde işinin hazır olmadığını söylemiştir. Fakat bir yıldan az sürede iş bulanların oranı ise sadece yüzde 88'dir. Bu da ayrıca hemşehri örüntülerinin iş bulmada etkinliğini göstermektedir. Memuriyet dışında Karayazılılarda inşaat ustalığında, Pasinlilerde şöförlükte bir yoğunlaşma söz konusudur. Ayrıca Hınıslıların özel bir yoğunlaşma alanı da gazinoculuktur. Söz konusu mahallede bir aileden 22 hane vardır ve bu ailenin orada yoğunlaşması ve yapısı kendi içinde ilginçtir. 1968 yılında köyden gelen, iki kardeşten biri, önce Maltepe'de bir otele ahçı yamağı olarak hemşerisi olan bir milletvekilinin yardımıyla girer, 1978 yılında ise Süleyman Demirel'in evine ahçı olur. Hemen hemen aynı dönemde daha önce amcasının yerleştiği bu semte kardeşiyle ortak bir ev satın alarak taşınır ve 2 yıl sonra ev kendilerine yetmeyince, halen oturduğu evin arazisi için amcasına bir miktar para ödeyip hemşehrilerinin yardımıyla bir ev yapar. Kendisinin ve hemşehrilerinin ifadesine göre Demirel'in yanında çalışmasının duyulması ile yakın akrabalarından başlıyarak, köyden büyükçe bir grup, Ankara'ya göç edip bu mahalleye yerleşir ve Demirel'in eşinin de yardımıyla birçoğuna devlet dairelerinde iş bulunur. Bu şekilde devlet dairelerinde etken bir bağlantı kanalı oluşmuştur. Zamanla bakanlıklarda çalışanlar

[1] Sadece örneklem içindeki deneklerden yüzde 8.3'ü yardım olmadığını söylüyor.

da birbirlerine destek olmuşlar, sınav açıldığı zaman haber vermişler ve birbirlerine kefil olmuşlardır. Böylelikle aktif bir göçmen olan Demiral'in ahçısı zincirleme göçe yol açmış ve hemşehrilerinin mahallede yoğunlaşmasının temel nedenlerinden biri olmuştur.[2] Nitekim anket içinde sorduğum bir soruda en tanınan hemşehrilerinin arasında kendisini sayanlar çoğunluktadır.[3]

Bu bölgeden gelenlerin Ankara içinde bir başka yoğunlaşma alanının gazinoculuk olduğunu belirtmiştim. Söz konusu uğraş gece hayatını gerektiren içki, kumar vb. faaliyetleri içerdiği için gizliliğin ve güvenin çok önemli olduğu bir faaliyet alanıdır. Çalışanlarla patron arasında yakın akrabalık ve hemşehrilik bağları bu güveni sağlamakta çok önemlidir. Diğer yandan bu faaliyet kolunda etkin konumda üst sınıflarla karşılaşma ve onlarla yakın ilişkide bulunma imkanı da fazladır. Böylelikle bir yandan gazino müşterilerinin yardımıyla ve özellikle de 1980 öncesinde Demirel'in ahçısının yardımıyla köyden gelenlere devlet dairelerinde memuriyet bulmuşlardır. Ayrıca geceleri gazino patronu olan akrabalarının yanında çeşitli işlerde çalışmaktadırlar. Akraba yanında çalışmak, gece işine zaman zaman ara verme böylelikle dinlenme imkanını da vermektedir. Akrabaların yakın oturmasına ve hemşehrilerinin aynı mahalledeki yoğunluğuna gösterilen ayrı bir neden de bu gece çalışma zorunluğudur. Ailenin önemli bir grubunun gece çalışması, bir kısmının hem gece hem gündüz çalışması, evde kalan diğer aile üyelerinin yani kadın ve çocukların korunmasını ve güvende olmasını önemli bir unsur haline getirmektedir.

Daha önce de belirttiğim gibi Pasinliler arasında ise şöförlükte bir yoğunlaşma vardır. Şöförlük beceri isteyen bir iştir ve bu beceri nesiller ve akrabalar arasında birbirlerine öğretilmektedir. Muavenlikle başlayan bu süreç, önce ehliyet almayı, sonra ailede birkaç kişinin bir araya gelerek bir kamyon almasını ve sonra da bazı taşımacılık alanlarında daha önce tekelleşmiş olan hemşehriler aracılığıyla iş almayı getirmektedir. Sadece beceri kazanmak değil aynı zamanda araba almak ve daha sonra iş almak doğrudan hemşehriler aracılığıyla olmaktadır. Aynı süreç inşaat ustası olan Karayazılılar için de söz konusudur. Burada şunu da belirtmek gerekir ki bu gruplar arasında aile bağları olduğu kadar, birbirine iş konusunda da yardım söz konusudur. Örneğin bir Karayazılıya Hınıslı komşusunun gazinosunda iş verdiği veya devlet memuriyeti bulmak için aracılık ettiği durumlar çok sıktır.

Bu iş ve gecekondu bulma çevresinde dayanışma, borç verme, düğün ve cenazede yardım, birbirleriyle dertleşme, işinde fiili emekle yardım, ortaklık kurma, gibi işlerde de sürmektedir. Fakat temel olan unsur gecekondu mahallelerinde yaratılan hem gecekondu arazisinin paylaşımında hem de iş bulmada yaratılan "yabancıyı sokmama" prensibine dayalı bir yarı tekeldir. Bu kapatmanın, tekelleşmenin hem bir iç dayanışma yönü vardır, hem de bir sığınma alanı yaratma yönü vardır. Böylelikle şehirdeki katı rekabetçi ortamda, hem dayanışmayla güç-

---

[2] Kendisi ayrıca hemşehrisi olmayan komşulara da yardım ettiğini söylüyor.

[3] Hınıslıların bütünü fakat Karayazı ve Pasanliler arasında başkaları da söz konusudur.

lü bir rakip olunmakta, hem de korunmak için duvarları olan, yabancının sokulmadığı bir sığınma alanı yaratılmaktadır. Bu sığınma alanını kurmada ve korumada en temel unsur yüz yüze ilişkilerdir. Şehrin sadece rekabet şeklinde karşılanan anonim ilişkilerine nazaran bu yüz yüze ilişkiler göçmen nüfus için bir güven ortamı yaratmaktadır. Hemşehrilik ilişkilerinin yaratılmasının ve korunmasının temelinde bu sıcaklık ve yüz yüze ilişkiler yatmaktadır. Yüz yüze ilişkileri pekiştirmenin en belirgin yolu, hemşehri ve akrabalarla birlikte oturmaktır ve yirmi yıla varan uzun bir süredir aynı mahallede oturmak bu bağları pekiştirmektedir.

Söz konusu Erzurumlular, köyleriyle maddi bağlarını hemen hemen koparmışlardır. Çok azı köyünden erzak vb. getirdiği gibi, (yüzde 2) hepsi gelirlerinin tümünü şehirdeki faaliyetlerinden kazanmaktadırlar. Şehir içinde yoğun olarak yaşadıkları akraba ve hemşehri ilişkisine rağmen, köyleriyle köyden gelenler dışında bağlantılar yok gibidir. En sık gidenler yılda 1 defa köye gider, çoğunluk 5 yıldan fazla süredir köye gitmemektedir, özellikle kadınlar arasında 20 yıldır köye gitmeyenler vardır. Buna neden olarak köyün 2 gün kadar süren yolu ve köydekilerin çok sık Ankara'yı ve kendilerini ziyaret etmesi gösterilmektedir. Ayrıca bunun nedenleri arasında maddi yetersizlik gösterilmekteyse de, şehirde toplu yaşamın da buna katkısı vardır zanediyorum. Bir nevi sıla hasretini, sılayı şehire taşıyarak durdurma eğilimi de görülmektedir. Erzurumlular hemşehri bağlantısını sadece mahalleleri içinde kurmazlar. Yapılan araştırma kendilerine yakın hissettikleri akraba ve diğer Erzurumluların şehirdeki konum ve adresleri konusunda oldukça detaylı bilgi sahibi olduklarını göstermektedir. Bütün denekler Ankara'da akraba ve hemşehrilerinin oturduğu birkaç mahalleyi söylemiş, en az beş serbest meslek sahibi ve yüksek bürokrat Erzurumlu saymış, büyük bir çoğunluğu birkaç milletvekilini şahsen tanıdığını belirtilmiştir.

Aynı mahallede oturan hemşehri grubundan olan erkekler, bu yakınlıklarını sosyal ilişkileriyle de desteklemektedirler. Mahallede bir hemşehri kahvesi vardır. Boş vakitlerini bu kahvede geçirenler çoğunluktadır, orada hem bilgi alışverişi yapma, hem de yeni dostluklar kurma imkanı olmaktadır. Ayrıca, gecekondu mahallesinden şehir merkezine giden otobüste de bu ilişkiler sürdürülmektedir. Özetle, hem iş hayatlarında hem de sosyal hayatlarında erkekler oldukça faaildir ve bunun ağırlıklı bir kısmını hemşehri ilişkileri oluşturmaktadır.

AİLE VE SOSYAL KONTROL ARACI OLARAK HEMŞEHRİLİK

Evli kadınlar ve genç kızlar için gündelik yaşam erkeklerden oldukça farklı görünmektedir. Erkeklerin tersine kadınların günlük yaşamda hareketlilikleri çok kısıtlıdır. Kadınlar yanlarında, birinci derece erkek akrabaları olmadıkça yalnız başına veya kızlarıyla şehir merkezine inememektedirler. İlk okul sonrasında, yeni yeni tek tük ortaokula gönderilenler haricinde okutulan kız yoktur. Kadınlar arasında, çok kısa bir dönem bir evde para karşılığı örgü örme olanağı olmuş, fakat çok kısa bir zamanda ailenin erkekleri bir trafik kazasını bahane ederek bu işi durdurmuşlardır. Bu tek olay dışında kadınların çalışmasına

iş ne olursa olsun izin verilmemektedir. Kız çocukları arasında dış dünyayla doğrudan ilişki olanağı bir tek dikiş kursu ile mümkün olmakadır.

Yaygın beklenti kızların ve erkeklerin kendi aileleri ve hemşehrileri içinde babalarının uygun gördüğü kişilerle evlenmeleridir.[4] Bu kurala ne kadar uyulduğu belli değildir. Fakat açık bir şekilde gençler de ebeveynler de bu tercihlerini belirtmişlerdir. Kadınlar aile ilişkilerinde köydeki geleneklerin büyük ölçüde korunduğunu söylemektedir.[5] Bu gelenekler, hem aile içindeki yaş hierarşisi hem de ailedeki erkek egemenliğinin korunmasıyla ilgilidir. Kadınlar ev içi yaşamlarına, temizlik, yemek yeme, çocuk bakma gibi adetlerinde bazı değişiklikler yapmakla birlikte aile ilişkilerinde çok az değişikliğe değinmiştir, genç kızlar hariç evli kadınlar geleneksel giyimlerini korumaktadırlar. Kızlar da başlarını örtmektedir. Fakat sadece evli kadınların ağızlarını da örten yaşmak takmaları beklenmektedir. Gelinler çocuk sahibi olana kadar kocasının ailesindeki erkeklere hitap etmezler, cevap vermezler. Çocukların terbiyesinde annenin sözü çok az geçer. Bütün bu dışarıya kapalılık kadınlar arasında ilişkiyi yoğunlaştırmaktadır. Kadınlar zaten evlerinin bir uzantısı olarak kullandıkları bahçelerinde komşuluk yaparlar, mahalle dışına çıkmamak kaydıyla gittikleri bakkal vb. yerlerde konuşurlar, birbirlerini ziyaret ederler ve daha şehirleşmiş bir adet olarak 'gün' adıyla bilinen "çay" partileri tertip ederler. Günlerin belirgin özelliği aşağı yukarı aynı yaştaki birlikte olmak isteyen seçilmiş, yakınların ve arkadaşların sırayla evlerde toplanmalarıdır. Yani kan bağıyla veya başka geleneksel bağlarla kurulmuş örüntülerin dışına çıkma imkanı verir.

Buna rağmen Erzurumlu kadınlar arasında yapılam gözlem, herhangi bir kadının yaşı kaç olursa olsun, özel bazı nedenler dışında, kendi evinin etrafında sayısı 25 üzerine çıkmayan bir haneler grubunda hareket ettiğini göstermektedir. Burada bir noktaya dikkat çekmek isterim. Günlük devamlı sosyal ilişkiler zincirinde çoğunluk hemşehri ve akrabalarladır. Hemşehri ve akraba gruplarının toplu oturduğuna dikkat edersek, komşuların büyük bir çoğunluğunun bu gruptan olması kaçınılmazdır. Fakat kadınlar günlük ilişkilerini belirlemede bu kriteri değil iyi komşuluğu öne sürmektedir. İyi komşu için iki temel kriter vardır; birincisi dedikodu yapmaz, ikincisi yardımserverdir. Demek ki dayanışma ağının bir parçası olması beklenir fakat hemşehriliğin en önemli unsurlarından biri olan sosyal kontrol ağının dışında olması veya onu kötüye kullanmaması beklenmektedir.

Kadınlar komşuları olmayan hemşehrileriyle de ilişkilerini iyi tutmaya çalışırlar. Bu ise yabancı ile evlenmemenin kural olduğu bu sistemde ailenin adını kötüye, geçimsize çıkarmamakla ilgilidir. Fakat kadınlar özellikle hemşehrilerle yakın ilişki kurmak için çaba göstermezler. Onlar zaten hemşehri dünyası

---

[4] Bu başka araştırmaların bulgularıyla paraleldir. Bu bölgenin çalışmasına göre Ankara gecekondularında % 70'e yaklaşan bir bir oranla evlenmelerde aile reisi son sözü söylemektedir (B.Gökçe s.104).

[5] Gecekondu gençliği arasında yapılan çalışma Ankara genelinde gençlerin % 57.3'ünün evlendikten sonra anne ve babasıyla oturmak istediğini göstermektedir. (B.Gökçe s.106) Bu oran Erzurumlularda çok daha yüksektir. Gösterilen temel neden ise "namus" ve ahlak kontrolü olmaktadır.

ile çevrilmiştir, yabancılarla ilişkileri çok azdır.

Kadınların hemşehri olmayan komşularla ilişkilerini diğerlerinden ayıran fark yine bu evlenme farkıdır. Her ne kadar iyi komşu olmak ilişkiye zemin sağlarsa da, evliliğe yol açmayacak kadar mesafe koyma zorunluluğu vardır. Nitekim günlerde de kadınlar çoğunlukla sadece hemşehrileriyle toplanmaktadır. Bunda ana dil farklılığının da önemi çoktur, bazı kadınlar kendi anadilleri dışında konuşmakta rahat değildir.

Genç kızların durumunda temelde aynı olsa bile biraz farklılık vardır. Onların gerek ilk okuldan gerekse biçkidikiş kursundan farklı hemşehri gruplarından kızlarla arkadaşlığı oluşmaktadır. onun için onların "gün"lerinde bazen diğer gruplardan gelenler de söz konusudur. Yine de bu on kişilik grupta 1-2 oranındadır. Genç kızlar ailelerinin özelikle Alevilerin evlerine girip çıkmasını hoş karşılamadıklarını belirtmişlerdir. Görüldüğü gibi kadınlar üzerinde oldukça kuvvetli bir kontrol vardır ve yaşamlarında kapalılık söz konusudur.

Görüldüğü gibi erkekler ve erkek çocuklar okumaya teşvik edilir, ev dışına rahatça çıkar, hatta gece hayatıyla meşgul olurken, kadınlar tersine kapatılmaktadırlar.

Hemşehrilerin bir arada oturmalarının temel nedenlerinden biri, bu erkek egemen yapıyı koruma ve sosyal kontrol olarak görülmektedir.

Ailenin sosyal kontrolü için gecekondu ortamı oldukça yoğun ilişkiler ağı yaratmaktadır ve bunda da hemşehri ilişkileri önemli bir yer tutmaktadır. Yani özellikle erkeklerin 24 saatin gece dahil uzun bir dönemini dışarda geçirdiği bir ortamda hemşehriliğin kontrol boyutu önem kazanmaktadır. Kaldı ki, iki işliliğin memurlar arasında çok arttığını, serbest olarak çalışan şöförlerin veya inşaat ustalarının da hafta sonları dahil uzun süreleri ev dışında geçirdiğini kabul edersek, erkekler için yakın akrabalarla birlikte oturmanın sosyal kontrol açısından önemi ortaya çıkar. Kadınların ve çocukların gündelik hayatlarının büyük bir kısmı bu örüntü sayesinde yakından takip edilmektedir. Herkes bir birinin yaşamından haberdar olmakta ve gün içinde "uygun olmayan" davranışlarda bulunan kadın ve çocukların ailelerinin erkekleri gece kahvede veya otobüste hatta ortak iş yerinde durumdan haberdar edilmektedirler.[6] Sözü geçen yaşlılarla yapılan mülakatlarda onlar da bu kontrolün bir parçası olduklarını açıkça belirtmişlerdir. Erzurumlular için "namusun" çok önemli olduğunu, bunun da en önemli göstergesinin kadınların kapalılığı olduğunu belirtmişlerdir. "Biz sokakta yürürken kimin ne yaptığına dikkat ederiz. Kadınlar, kızlar kiminle konuşuyor, kıyafetleri nasıl, başlar ne şekilde örtülü diye kontrol ederiz. Onlar da zaten bizi görünce kendilerine çeki düzen verir, çünkü bizi sayarlar, biz büyüğüz. Eğer bunu yapmazlarsa onları babalarına, kocalarına söyleriz. Onlar da terbiyelerini verir" şeklinde konuşmuşlardır. Demek ki etken ve açık bir kontrol mekanizması vardır. Kadınlar da iyi ve kötü komşu ayrımında bu bilgi akışın-

---

[6] Bu sosyal kontrol diğer gecekondu oturanları için de söz konusudur ve gecekondudan ayrılmanın temel nedenlerinden biri olarak belirmektedir. (Ayata 1989)

da olan rahatsızlıklarını belli etmektedirler. Kadınlar da, birbirlerini yakından gözlemekte evlere rahatça girip çıktıkları için ailelerdeki gerek tüketim değişmelerini gerekse davranış farklılıklarını daha da emin olarak tesbit etmektedirler. Böylelikle hem kadınlar arası kontrol kolaylaşmakta hem de erkekler aracılığıyla diğer kadınlar üzerinde baskı kurmaktadırlar (örneğin erkeğin kadın akrabaları gelin üzerinde etkili olabilmektedir).

Köyde köy cemaatince sağlanan sosyal kontrolü gecekondu mahallesinde hemşehri ve akrabalar sağlamaktadır. Birbirlerinin adetlerini bilmeleri, kontrolü mümkün kılmaktadır. Şehrin gecekonduluya karmaşık ve karışık, gelen ortamında geleneklerinin ne olduğunu bilen, üzerinde anlaşılmış davranış kurallarını paylaştıkları bir grupla birlikte yaşamak bu sosyal gelenek ilişkilerine göre, sosyal kontrol ağlarıyla örülmüş bir güven bölgesi; bir sığınma alanı yaratmlaktadır. Erzurumlular kendilerini çok kapalı olarak tanımamakta ve bununla da çok övünmektedirler. Özellikle kadınların kontrolu için onların diğer gruplarla konuşmasına izin verilmediğini ve "gözlerinin açılmasına" bu şekilde mani olunduğunu belirtmek isterim. Erkekler mahalle yaşamında evden çıkınca gözlerimiz arkada kalmıyor. Bu da birlikte oturduğumuz akraba ve hemşehrilerin sayesinde" demektedirler.[7]

Görüldüğü gibi gecekondularda hemşehrilik ve yakın akraba bağları erkekler tarafından sürüklenmekte ve güçlendirilmektedir. Nitekim görüşülen aile reislerinin çoğu ailelerinde herkesin hemşehri ve akrabalarına düşkün olduğunu belirtmekle birlikte, en çok kendilerinin düşkün olduğunu belirtmişlerdir. Zaten bu nedenle yabancılarla evliliklere karşıdırlar. Hem yabancıların kendi namus kavramlarına, yani kapalılıklarına uyamayacakları kanaatindedirler, hem de yabancı kadınların bu yakın birlikteliği bozacağını aralarında parçalayıcı bir unsur olacağını düşünmektedirler.

Ayrıca, erkekler yardımlaşma amaçları dışında hemşehrilerle birlikte olmaktan zevk aldıklarını, hemşehri kahvesine gittiklerini, burada rahat ettiklerini, sılayı andıklarını, haberleştiklerini söylemiştir. Hemşehrilerin arasında iyiyi kötüyü ayırt etmenin kolaylığını, onlarla güvenerek dertleşebileceklerini, maddi manevi sıkıntılarını önce arkabalarına sonra da hemşehrilerine açtıklarını belirtmişlerdir. Hastalık, ölüm, düğün vb. durumlarda yalnız onlara güvendiklerini belirtmektedirler.

Bu çerçevede, hemşehriliğin bir dayanışma ağı olduğu kadar, hem ailenin güvencesine ilişkin bir örüntü hem de kişinin kendini rahat hissettiği bir ortam olduğunu vurgulamak istiyorum.

HEMŞEHRİ KİMDİR?

Hemşehrilik gecekondulu kadın ve daha ziyade erkekler için son derece

[7] Bu ailelerin bir kısmının şehirde apartman katları vardır. Çok daha iyi şartlar altında yaşama imkanları olmasına rağmen hemşehrileri ve akrabaları ile birlikte olmak için ve kadınların gözleri açılmasın "ahlakları bozulmasın" diye mahalleyi terk etmemektedirler.

önemliyken, her iki grupta da hemşehrilerinin kim olduğuna dair tarifler çok değişmektedir. Aşağı yukarı bütün denekler hemşehri tanımını göreli olarak vermiştir. Hemşehrimiz kimdir sorusuna büyük bir kısmı açıkça diğer bir bölümü ise zımmi olarak duruma göre değişir cevabını vermiştir. Bunların içinde herhalükarda hemşehri sayılanlarla, hiçbir durumda sayılmayanlar vardır.

Her ne durum söz konusu olursa olsun sayılanlar yakın ve uzak akrabalarla, aynı köyden olanlardır. Dışlanan grubun içinde ise Ankara merkezde yerleşik olan nüfusla, Türkiye'nin batısından gelenler ve kendi mezhepleri dışında olanlar vardır. Türkiye'nin doğusundan olan herkes potansiyel olarak, hemşehridir ve kendilerine iyi insan olmak kaydıyla "hemşehri" hitabı kullanılabilir. Dikkat edileceği gibi bunlar köyden şehire gelmiş bir nüfustur. Yani hemşehriliği biz ve onlar ayırımının bir parçası olarak alırsak "biz" olmanın birinci şartı köyden şehre göç etmiş olmaktır. Gecekondulu için hemşehrilik, temel olarak, şehirde nesillerce yerleşik nüfusla, köy ve kır kökenli olan nüfusu bir birinden ayırmaktadır. Konuştuğum Erzurumlular ayrıca Türkiye'nin batısından gelenleri de hemşehrileri olarak kabul etmemektedirler. Bunda Batı Anadolu'da köyden şehire göç eden nüfusun göç yolunun Ankara dışında olmasın da mutlaka bir ölçüde payı vardır. Erzurumluların % 87'si davranışlarında hemşehrilerini ayırt ettiklerini söylemişlerdir. Nasıl ederseniz diye sorulduğunda "esmer olur, bıyıklı olur, kadınları kapalı giyimli olur, kaba konuşur, şivesi olur ve gariban giyimi vardır, merttir, saygılıdır" şeklinde bir tanım vermişlerdir. Görüldüğü gibi bu tanım özel olarak ne Erzurumluyu, ne de bir ilçeyi belirtmektedir, yine de kendilerinin gözle görebildikleri bir davranışsal ve fiziki çehre söz konusudur.

Nitekim bir çoğu böyle bir kimseyle karşılaştıklarında, "Nerelisin hemşehrim" diye sorduklarını söylemişlerdir. Yani önce onun hemşehri olduğunu kabul edip sonra farklılığını anlamaya çalışmaktadırlar. Deneklerin hemen hemen hepsi, hemşehrilerini tarif ederken diğer köylülerin yanında bizim köylüler, diğer kazalardan olanların yanında bizim kazalılar, sonra Erzurumlular, daha sonra da Doğu Anadolular demişlerdir. Yani daha önce de belirttiğim gibi hemşehrilik duruma göre belirlenen bir kimlik haline gelmektedir. Bunun temelinde pek tabii ki bir din ve dilde köken birliği yatmaktadır. Yani ana dili Kürtçe olan gruplar hemşehri olarak kabule daha yakındır, fakat Sunni gruplar arasında yaptığım araştırmada, doğudan gelen anadili Türkçe olanların hemşehriliğe daha yakın aday olduklarını fakat yine doğudan gelen Alevilerin bazen hemşehri kategorisine yakın tanımlamalarla anılsa bile mutlaka ayırıcı bir özelliklerinin belirtildiğine dikkati çekmek isterim. Nitekim şehire göç etmeden önce de anadili farklı gruplarla ilişkileri olduğunu belirtmişler. Fakat ana dil farklılığının önemi şehirde ortaya çıkmaktadır demişlerdir. Mahalledeki Erzurumluların dörtte üçü kendilerini diğer bütün gruplardan ayıran en önemli özelliğin dinlerine bağlılıkları olduğunu belirtmişlerdir. Bu çerçevede mezhep ayrılıklarına aşırı bir hassasiyet göstermektedirler ve çocukların ayrı mezhepten olanlarla ana dilleri aynı bile olsa evlenmelerine göz yumulmayacağını belirtmişlerdir. Ana dili ayrı bile olsa Sunni gruplar arasında evliliğin mümkün olduğunu, ama tercih edilmediğini de söylemişlerdir.

Erzurumlular için hemşehri kimliği büyük ölçüde şehirde elde edinilen bir kimliktir. Nitekim deneklerden bazıları "Bu Erzurumlular, Erzurumda birbirlerini yerler burada birlik olurlar" şeklinde beraberlik ve aidiyet duygularının burada geliştiğini belirtmişlerdir. Yapılan mülakatlarda ve anketlerde çıkan sonuçlara göre, gecekondu mahallelerinde oturan göç etmiş nüfus, yıllar geçtikçe bir taraftan mahalle dışında hemşehrileriyle ilişkiyi azaltmaktadır. Diğer yandan da farklı kültürlerden ve kökenlerden gelmiş geçekondulu nüfusla yani komşularıyla ilişki arttıkça kendi farklılığını da daha fazla hissetmektedir. Yani ilişkiler çeşitlendikçe ve yoğunlaştıkça, hem dosatluklar artmakta, yeni arkadaşlar edinilmekte hem de, farklı davranışları, farklı adetleri olan gruplar arası uyum zorlukları ortaya çıkmaktadır. Sonuç olarak köyden şehre göç edenlerin iki türlü uyum sorunu vardır. Birincisi şehir hayatı ve şehirde yerleşik nüfusa olan uyum, ikincisi ise şehirde başka yerlerden göç etmişlere uyum. Hemşehrilik bu iki tür uyum içinde gerekli bir tasnif aracı haline gelmektedir. Yani kim nedir, kim kimden ne şekilde farklıdır sorularına ilişkin bir cevap ve grupları tasnif ve ayırım aracı olmaktadır.

Heterojen kent kültürünü en az kadınlar yaşar, onlar şehir hayatına daha az entegre oldukları için ve zaten günlük yaşamlarının çok önemli bir kısmını mahallede, kendileriyle türdeş komşularıyla geçirdikleri için, farklı gruplarla çok az karşılaşırlar ve farklılaştırma, ayrıştırma tasniflerine daha az ihtiyaç duyarlar. Erkekler günlük hayatta son derece sık hemşehrilik ayırımı kullanırken (örneğin iş hayatında), kadınlar bu ayırıma daha az ihtiyaç duyarlar. Kadınların hemşehrilik ayırımıyla karşılaşmaları iki yolla olmaktadır. Birincisi kendilerinden temel faraklılıkları olduğu belirgin olan etnik gruplarla ki bu tür ilişkiler gençler ve çocuklar tarafından kadınlara iletilmektedir. Erkekler kadınların çok farklı gruplarla ilişkisini zaten değişik adetler öğrenir ve ahlakı bozulur endişesiyle istememektedir. Çocuklar mahallede yakın arkadaşlarını akrabalarından seçmekte ve çocukları arasında da bazen hemşehri gruplar arasında sokak kavgası olmaktadır. Kadınlar arasındaki hemşehriliğe dayalı anlaşmazlığın tek nedeni bu olarak görülmektedir. Kadınlar için hemşehriliğin ikinci önemi daha önce belirtildiği gibi evliliğe ilişkindir.

Hemşehrilik, özetle kadınlar ve daha ziyade erkekler için düzensiz ve amorf ilişkiler içeren şehir dünyasında ilişkileri düzenleyen ve heterojen kent kültürünü tasnif eden bir araç olmaktadır. Böylelikle kendilerine bir "kimlik" ve yabancılarla ilişkilerini düzenlemek için bir araç kazanmaktadırlar. Hemşehrilik, bilinmez bir dünyayı, düzenlenebilir parçalara ayırmakta böylelikle amorf ve düzensiz bir dış dünya ile göç eden nüfus arasında uyum için de bir aracı olmaktadır. Bunun bir yanı kökenden gelen din, dil gibi özelliklerse de çok önemli diğer bir yanı kazanılmış bir kimliktir.

Kısaca daha önce geleneksel bir kimlik sahibi olduğu köyünden anonim ilişkiler içeren şehire geldiği zaman, göçmen ben kimin sorusu ile karşılaşmaktadır. Anadiliyle, mezhebiyle, Erzurumluluğu ve doğulu oluşuyla hemşehrilik ona bir kimlik kazandırmaktadır.

Diğer yandan herhangi bir gecekondu bölgesinde genellikle 3-4 ayrı yöreden gelen grupların birlikte yaşadıklarına da dikkat çekmek isterim. Böylelikle hemşehrilik bir taraftan gecekondulu ve mahalleli olarak ortak bir kimlik geliştirirken, diğer bir yandan hemşehri grupları olarak mahalleyi bölmektedir. Özellikle din ve dil grubu farklılıkları, arada kapatılamaz bir ayrılık yaratmaktadır. Gündelik hayat içinde bazı gruplarla olan ayrılıklar ilişkilere yansımasa bile, evlenme vb. durumlarda bu ayrımlar kesin olarak vurgulanmaktadır. Diğer bir yandan, bu ayrımların bir kısmının siyasi tercihlere de yansıdığını belirtmek isterim. Mahalle içinde bu hemşehri grupları siyasi gruplar olarak da örgütlenmektedirler. Yani siyasi görüş de farklılığın bir diğer yönü sayılmaktadır. Görüştüğüm Erzurumlular, mahalledeki Karslıların ve Sivaslıların kendilerinin mahallede anlaşamadıkları gruplar olduğunu belirtmişler, buna neden olarak da Karslıların solcu, Sivaslıların da Alevi olduklarını göstermişlerdir.

Mahalle görüldüğü gibi parçalanmış bir bütündür, bu parçalanmışlık, çeşitli ağlarla hemşehri örüntülerinden kaynaklanmakta birbirlerine karşı gruplar kurulmakta ve kimlikler korunmaktadır. Hemşehrilikte yakınlık veya uzaklık, kaynak dağıtımında ve yardımda öncelikleri belirlemektedir. Bunun için hemşehri grupları ayrıca birer siyasi örgüt olarak hareket edip msahalle yönetimini ele geçirmeye çalışmaktadırlar. Her bir grup yalnız başına iktidara gelmekte zorluk çektiği için gruplar arası koalisyonlar söz konusu olmaktadır.

Nitekim Erzurumlular 1984 Mahalli Seçimlerinde muhtar seçimlerini kazanmışlar, 1989'da ise Karslılar karşısında kayıp etmişlerdir. Görüştüğüm Erzurumlular muhtar seçimlerinin kazanılmasının dayanışma için çok önemli olduğunu belirtmişlerdi. Seçim kazanmak için tek bir grup olarak çıkmanın yetmiyeceğini farklı gruplardan oy almak için onlardan ihtiyar heyetine adam alınması gerektiğini belirtmişlerdir.

Görüldüğü gibi kaynak dağıtımında pay almanın temel yollarından biri olan siyasette de hemşehri gruplar önemlidir. Burada hemşehriliğin diğer bör yönüne, dikkat çekmek isterim. Hemşehrilik gelenekselliğin şehirde yeniden yaşatılması temelinde örgütlenmedir. Fakat ayrıca kaynaklardan ve hizmetlerden pay alınmasını da amaçlamaktadır.

SONUÇ

Ankara İlker Mahallesi'nde de görüldüğü gibi gecekondu farklılaşmış gruplardan oluşmaktadır. Erzurumlular kendilerini mezhep ve dil farklarıyla diğer gruplardan ayırmakta, onlarla ilişkilerini çeşitli boyutlarıyla tasnif etmektedirler. Aynı mezep, din grubundan olanlar, hatta aynı ilden gelenler arasında da çeşitli farklılaştırmalar ve tercihler söz konusudur. Ama temel ayırıcı özellik büyük ölçüde "biz" ve "bize yakın" anlamına gelen hemşehrilik olmaktadır. Hemşehrilik göç etmiş nüfusun kendisini şehirliden ve göç ettiği köyden ayırmasına yarayan bir kimlik, hem şehre uyum için gerekli bir araç hem de bir güvence olarak görülmektedir. Sosyoloji literatüründe hemşehrilik kavramı etnik kimlik kavramı içinde kabul edilir. Bi-

lindiği gibi etnik kimlik iki türlü tartışılmaktadır. Bir grup etnik kimliği objektif, ortak, geleneksel kökende tartışırken, diğer bir grup araştırmacı da etnik kimliği, mevcut durumda sosyal grupları tasnif için bireyin kullandığı ayrıştırma aracı olarak nitelemektedir (Eades 1987a). İkinci görüş etnik grupların oluşmasında dil, din, ırk gibi objektif farklılıkların varlığının olabileceğini yadsımamakla birlikte, bu ayrılıkların kendi başlarına bir farklılık ideolojisine yol açmayacağını, bazı farklılıkların duruma göre vurgulanıp diğerlerinin bastırılmasının etnik grupları ortaya çıkardığı, yani etnik grup kimliğinin durumlara bağlı olarak, birbiriyle ilişki halinde grupların içinde ortaya çıktığını iddia etmektedir. Türkiye'de hemşehrilik bu ikinci tür görüşe daha yatkın bir kavramdır. Her ne kadar, bazı hemşehri grupları oldukça belirgin farklı köken özellikleri taşıyorsa da (Kürt, Çerkez, Lay gibi) yani çoğunlukla kendi özgün dilleri bazende dinleri varsa da, genellikle hemşehri grupları, birbirlerinden farklı din ve dil gruplarını içermemektedir (Konyalılar ve Kayserililer gibi). Hemşehrilikte bazı özellikler seçilmekte farklılık aracı olarak vurgulanmakta diğer bazı özelliklerde farklılık yokmuş gibi davranılmaktadır. Hangi özelliklerin seçileceği ise duruma göre değişmektedir. Böylelikle hemşehrilik seçilmiş bazı özelliklerin farklı vurgulanmasıyla (Roberts 1978) ortaya çıkar. Yine de şunu belirtmekte yarar vardır ki, din ve dil gruplarına bağlı farklılıklar şehir kültüründe o kadar önemli ve kesin ayrımlar yaratmaktadır ki, bunların yarattığı hemşehri grubu örüntüleri daha yoğun ve belirgin olmaktadır. Burada şehirde yaşamın bir parçası olabilecek şekilde bir yaşam mücadelesi stratejisi olarak (Ballard 1978) bir ortak kültür ve geçmiş vardır ama bunun yabancı ve rekabetle dolu bir ortamda uyum ve mücadele için ne şekilde kullanıldığı önemlidir. Bu anlamda hemşehrilik hem bir sosyal ve kültürel tasnif sistemi, hem siyasi bir ideoloji, hem de ekonomik bir bağ olabilmektedir.

Hemşehriliğin genelde ençok bilinen yanı ekonomik bağdır, ama diğer işlevleri en az ekonomik bağ kadar önemlidir. Köyden şehre gelenler en temel iki ihtiyaçları için doğrudan hemşehri bağlarına ihtiyaç göstermektedirler. Bunlardan biri iş, diğeri ise barınak ihtiyacıdır. Yapılan diğer araştırmalar da, benim kendi bulgularımda iş bulmada ve gecekondu arazisi temininde, ayrıca yapılacak binanın malzemelerinin bulunmasında ve emeğin karşılanmasında öncelikle akrabaların sonra da hemşerilerin yardımlarının payının büyük olduğunu göstermektedir. Zaten başka ülkelerdeki araştırmalar da zincirleme göçün dayanışmayı arttırdığını göstermektedir (Eades 1987b). Fakat gecekondu mahallelerinde hemşehri bağlantıları sadece yeni gelene bir çeşit başlangıç için yapılan geçici bir yarım değildir. Hemşehri grupları bazı iş alanlarında yarı tekelleşmekte ve başka gruplara bu alanı kapatarak o alanda güvene dayalı ve dış rekabete karşı kuvvetli bir sığınma alanı yaratmaktadırlar (Eades 1987b, Werbner 1987). Bu Erzurumlular için gazinoculuk ve şöförlük de geçerlidir.

Böylelikle yakın hissedilen ortak kökende bir ortak yaşam paydası bulunan güven ve rahatlık alanı oluşmakta anonim ve soğuk ilişkiler içeren şehir hayatında başka bir anlamda da sığınma alanı yaratılmaktadır.

Erzurumlular için bu kapatmacı (enclosure) sığınma alanının çerçevesindeki göreli katılığın iki temel nedeni vardır. Birincisi iş alanlarının (gazinoculuk gibi) güven gereksinimi ve tekelleşmeye müsait oluşu, ikincisi ise dini kaygı-

larla birlikte kadını kapatmanın temel bir endişe olması. Tabii bu duvarları çekmede anadil farklılığı da temel bir endişe kaynağı ve kolaylaştırıcı unsur olmaktadır.

Köyden şehire gelenler şehir toplumuna yabancı oldukları için, yeni geldikleri ortamda kendilerine en benzer grupları, çoğunlukla akrabalarını ilk ilişkiler için tercih etmektedirler (Lloyd 1979). Kalabalık şehir hayatında yer alan insanlar ilk göç edenler için ayrışmamış bir bütündür. Akrabaları vardır, aynı köyden gelenler vardır, onları "biz" olarak görürler. Zaman içinde "biz" tanımları çoğalmakta ve farklılaşmaktadır. Bu farklı "biz" tanımları göç eden nüfusun şehirdeki grupları farklılaştırmasına ve böylelikle kendisini başka gruplarla ilişkilendirmesine ve şehre uyum sağlanmasına yardımcı olmaktadır. İşte bunun için hemşehrilik sürekli olarak korunur, bunda da beklenen, ihtiyaç halinde yardıma koşmak yanında, bir aidiyet duygusunu yaratmak ve yaşatmaktır.

Bir yandan ortak yaşam süresi uzadıkça mahallenin birlikte hareket etme potansiyeli artmaktadır, yani ortak yaşam gecekonduluyu bütünleştirmektedir. Birbirlerini daha fazla tanımaktadırlar, örgütlenmektedirler. Fakat bu birliktelik zamanla hemşehri grupları arası farklılıkların yani ayrılıkların ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Farklılıklar da hemşehriliği ve bu temelde gruplaşmayı pekiştirmektedir. Bu haliyle gecekondu mahallesi birçok çelişkiyi içinde barındıran parçalanmış bir bütündür.

KAYNAKLAR

Ayata, S. (1989) "Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman" **Toplum ve Bilim,** Güz.

Ballarda, R. (1987) "The Political Economy of Migration: Pakistan, Britain and The Middle East" J.Eades (der) **Migrants, Workers and the Social Order**, Tavistock, London.

Duben, A. (1982) "The Significance of Family and Kinship in Urban Turkey" Ç.Kağıtçıbaşı (der.) **Sex Roles, Family and Community in Turkey.** Indiana University Press, Indiana.

Dubetsky, A. (1976) "Kinship, Primordial Ties and Factory Organization in Turkey: An Antnropological Approach" **International Journal Of Middle Eastern Studies**, vol. 7 n.3.

Eades, J. (1987a) "Anthropologists and Migrants: Changing models and realities" J.Eades (des) **Migrants, Workers and The Social Order,** Tavistock London.

(1987b) "Prelude to an exodlus: Chain Migration, Trade an Yoruba in Ghana" J.Eeades (der) A.g.e.

Gökçe, B. (1971) **Gecekondu Gençiliği**, Hacettepe Üniversitesi Yayınları c-15 Ankara.

Heper, M. (1983) **Türkiye'de Kent Göçmenleri ve Bürokratik Örgütler,** İstanbul-Üç Dal Neşriyat.

Kartal, K. (1978) **Kentleşme ve İnsan**, TODAİE yayını no: 175 Ankara.

Lloyd, P. (1979) **Slums of Hope**, Penguin, Middlesex.

Magnarella, P. (1970) "From Villager to Townsman in Turkey", **Middle East Journal** 24, Spring.

Roberts, B. (1978) **Cities of Peasants**, Edward Arnold, London.

Suzuki, P. (1960) "Village Solidarity among Turkish Peasants Undergoing Urbanization", **Science** 132 Sept.

(1964) "Encounters with Istanbul Urban Peasants and Village Peasants", **International Journal of Comperative Sociology,** 5 Sept.

Suzuki, P. (1966) "Peasants without Plows Some Anatolians in Istanbul", **Rural Sociology** 31 Dec.

Şenyapılı, T. (1978) **"Bütünleşmemiş Kentli Nüfusu Sorunu"**, ODTÜ yayını No. 27 Ankara.

Werbner, P. (1987) "Enclave economies and family firms: Pakistani traders in a British City", J.Eades (der) a.g.e.

Yasa, I. (1966) **Ankara'da Gecekondu Aileleri**, Siyasal Bilgiler Fakültesi yayını, Ankara.

Türkiye'de Nüfus ve Politikası (1980-1988)*

*Mümtaz Peker***

Bu yazının amacı, 1990-88 dönemindeki nüfus politikasını Beş Yıllık Plan, yıllık program ve hükümet programlarından alıntılamak, bu dönemdeki nüfus dinamiklerini nüfus sayımları ve araştırmalarından saptamak ve Türkiye için olası nüfus politikasının neleri içermesi gerektiğini tartışmaktır.

Nüfus konusunun ulusal ve uluslararası düzeyde uyandırdığı ilgi 1980 ve sonrasında daha da artmıştır. Konu, ilgili uzmanların yanısıra siyasal düzeyde de tartışılmıştır. Tartışmanın ilginç örneği 1984 Meksika Nüfus Konferansı'dır. Benzer ilgi ülkemizde de yaşanmış ve nüfus konusunda önemli yasa değişikliği ve buna bağlı yönetmelikler çıkarılmıştır. Acaba siyasal düzeydeki ilgi artışının ülkemizdeki ve dünyadaki nedenleri nedir? 1970'li yıllarda ilgisizlik nedenlerini Tuncer dört başlık altında toplamıştır. i) Politikacı kısa dönemde sonuç veren uygulamalara kaynak aktarır. Uzun dönemde etkisini gösterecek nüfus alanındaki sorunlara kaynak ayırmaz. ii) Toplumda ailelerin nüfus programlarına belirgin bir talepleri olamaz. Bu konuda baskı grubu oluşması düşünülemez. iii) Nüfus ve aile planlaması konusunda hükümetlerin belirgin bir tutum alması ve uygulaması olumsuz sonuçları doğurur şeklinde yaygın kanı vardır. iv) İdeoloji gruplarının baskısı, nüfus konusunda açık politika uygulanmasını engellemektedir (Tuncer, 1974).

İlgisizlik nedeni olarak ileri sürülen ve on yıl öncesine kadar yaygın kabul gören noktalarda günümüzde önemli değişmeler olmuş mudur? İlgimizi çeken ilk nokta, Marksist öğreti yanlılarından olan Çin'in son iki nüfus konseyindeki (1974 Bükreş, 1984 Meksiko) görüş değişikliğidir. Özellikle 1970'li yıllarda başlayan ve 1980'li yıllarda etkin bir görünüm kazanan nüfus politikası Çin Halk Cumhuriyeti tarafından izlenmektedir. Bir başka deyişle, ideolojik baskı grubu açık bir politikayı hükümet uygulaması olarak gündeme getirmiştir. Son on yılda iki çocuklu aileden tek çocuklu aileye geçişi benimsetme ve nüfus planlamasının hükümet

---

* II. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildiri. Sosyal bilimler Derneği ve Orta Doğu Teknik Üniversitesi, 31 Mayıs - 2 Haziran 1989, ODTÜ, Ankara.

** Dr., Eg Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü.

Politikası olarak ele alınıp 2000'li yıllar için Çin nüfusunun ulaşacağı hedeflerin saptanması örnek gösterilebilir (Population and Development Review, 1983). İşin ilginç yanı bu davranışa eleştiri 1984 Meksiko Nüfus Konferansı'nda liberal ekonomi taraftarlarından "insan haklarına saygısızlık" biçiminde gelmiştir.

İkinci nokta, özellikle uluslararası kuruluşların etkinliğindeki yardımların sağlık alanına kayması ve uygulamaların sonuçlarının kısa dönemde görüleceği konusunda politikacıların güdülenmesidir. Bunun en canlı örneği, gelişmişlik konusunda önemli bir gösterge olan "bebek ve çocuk ölümleri"ni aşılama ile düşürme ve "temel sağlık hizmetlerini" yaygınlaştırma çabalarıdır.

Üçüncü nokta, Dünya Doğurganlık Araştırması ve devamı olan Demografi-Sağlık Araştırmasında; ailelerin istedikleri, ideal buldukları, ellerinde olsaydı ne kadar çocuk doğurmak isterlerdi? Ve "Son çocuğuna/hamileliğine isteyerek mi karar verdi?" şeklindeki tutum ve davranış sorularından elde edilen sonuçlara göre Afrika ülkeleri dışında, nüfus artış hızı yüzde iki ve bunun üzerinde olan ülkelerde sağlık hizmeti açığı görülmektedir. İstenmeyen gebeliklerin sonlandırılması, aralıklı doğum ve yeterli sayıda çocuğa sahip olduktan sonra gebeliği önleyici teknik kullanımının yaygınlaştırılması, kısırlaştırma gibi konulardaki hizmet açığının giderilmesi konusunda etkin yasal düzenlemeler yapılmış ve uygulamalar başlatılmıştır.

Hizmet açığını gidermek için gönüllü kuruluşların, kadın örgütlerinin ve konuya özel amaçlı vakıfların yerel hizmetler sunması ve baskı grubu haline gelebilme çabaları görülmektedir.

Son nokta, tüm ülkeler nitelikli işgücüne, yaratıcı-üretken insanlara gereksinim duymakta ve bunları yetiştirmek için kurumsal örgütlenmeye gitmektedirler. Öte yandan sanayinin sürekli buluşlara gereksinim duyması her buluşun üretimi artırması, giderek ekonomik büyümenin artması, insan faktörüne olan yatırımın hızlanmasına neden olmuştur. Bunun yanısıra eğitim, sistemin ideolojisini benimsetmek ve kökleştirmek işlevini kurumsallaşma ile daha etkili biçimde yapmaktadır. Oluşumun gerisinde kalan ülkelerde makas bu kez tersine işlemekte ve eğitimsiz, belli bir meslek edinmemiş, yaratıcı olmayan geniş yığınlar aile ve kamuya büyük yük olmaktadır. İşte bu yükün getirdiği maliyet ve sosyal sıkıntıları azaltmak için nüfus sorunlarına ilgi artmıştır. Kanımca ilgiyi artıran bir başka değişken de, nüfusun ikiye katlanması için gereken sürenin tüm zamanlardan daha az olması ve 1980'li yıllarda gelişmekte olan ülkelerde sürenin 25-30 yıla inmesidir. Değişimin insan ömrü içine sığması, dikkatleri üzerine çekmiştir.

Tanım ve Kapsam: Nüfus politikası konusundaki kavram kargaşasını önlemek için Birleşmiş Milletler'in tanımına sadık kalmakta büyük yarar var. Buna göre nüfus politikası "... nüfusun büyüklüğü ve artış hızı, yersel dağılımı ve demografik nitelikleri etkilemek amacı ile ekonomik, sosyal ve diğer toplumsal hedeflere ulaşılmasına yardımcı olmak amacı ile hazırlanan tedbirlerdir" (United Nations, 1972). Kavramın açıklığına karşın ben burada bazı sınırlamaya gideceğim. Hareket noktam, kamunun temel görevleri ile ilintili olacaktır. Ele aldığım dönemde nüfusun niteliğini artırmak ve daha iyiye götürmek için sağlık-

eğitim harcamalarındaki davranış ile nüfusun niteliğindeki değişmelerin ilişkisine değinilecektir. Buna ek olarak iç göçlerin sonucu olarak nüfusun mekansal dağılımındaki durum ve politikalar irdelenecektir. Konuyu böyle dar tutmaktan amaç, kısa bir dönem içinde işevuruk olgulardan hareketle, bunlara yönelik uygulama ve politikaları tartışmaktır.

A- 1980-1988 Dönemindeki Politikalar: Ülkemizdeki siyasal yapıya göre başvurabileceğimiz iki kaynak var. Hükümet programları ve kalkınma planları-yıllık programlar. İlgili alıntıları bunlardan yapalım.

1- İç göçler ve kentleşme:

— Şehirleşme politikamız, büyük şehirlerimizi daha da büyütmek değil yurt sathına dengeli bir şekilde yayılmış, kendi kendine yeterli, orta büyüklükteki şehirlerimizi geliştirmek hedefimiz esas olacaktır (Resmî Gazete No: 19081).

— Türkiye'nin büyümesi ve gelişmesine paralel olarak il, ilçe ve büyük şehir sayısı belirli esaslar dahilinde artırılacaktır (1987 Hük. Prog.).

— Şehirleşmenin mekanda dengeli dağılımını sağlamak amacı ile ekonomik potansiyele sahip orta büyüklükteki şehirlere, ekonomik faaliyetlerin yöneltilmesi desteklenecek, bunu temin için, mali ve fiziki teşvik tedbirleri nüfusu 50.000-500.000 arasında olan şehirlere yöneltilecektir. Böylece ekonomik faaliyetler açısından canlandırılmaları sağlanacaktır. Büyük şehirlere yöneltilecek caydırıcı tedbirler yoluyla ekonomik faaliyetlerin mümkün olduğu kadar küçük illere yayılmaları temin edilecektir (DPT, 1985).

Ele aldığımız dönemde, kentsel alanların nüfuslarının artmasında iç göçler, doğal artıştan çok daha etkili olmuştur (Çizelge 1). Beş demografik bölgenin yerleşim yerlerine göre doğurganlık-nüfus artışında ters ilişki sözkonusudur. Ölümlülükte önemli farklılık olmamasına karşın, doğurganlığın yüksek olduğu kırsal yerleşmelerdeki nüfus artış hızı yüzde birin altındadır. İç göçün aynı merkezdeki kır-kent yerleşmeleri arasında azaldığı Ege-Marmara ve Akdeniz bölgelerinde kırsal nüfus artışı, kırsal Türkiye nüfus artışının üzerindedir.

İl merkezleri ve kentsel yerleşmelerdeki nüfus artış hızları ise doğal artış hızının çok üzerindedir. Beklenildiği gibi, il merkezleri nüfus artış hızı, diğer kentsel yerleşmelerin nüfus artışından daha fazladır. 1980 ve 1985 Nüfus Sayımlarından nüfusun yerleşim yeri-nüfus büyüklüğüne göre dağılımının "gini oranı" ve "lorenz eğrilerine" baktığımızda (Çizelge 2 ve Şekil 1) planda gerçekleştirilmek istenenin tersi bir gelişme olduğunu görüyoruz. Örneğin 1980 yılı için, 6779 olan gini oranı 1985'te, 7192'ye ulaşmış ve bu oranın gerçekleşmesinde nüfusu 500.000'nin üzerinde olan yerleşmelerdeki nüfusun artışı etkili olmuştur. Başka bir deyişle 1980'de 500.000 ve daha fazla nüfuslu yerleşmelerdeki nüfus, toplam nüfusun yüzde altısını oluştururken, 1985 yılında ise bu tür yerleşimlerin sayısı sekize yükselmiş ve toplam nüfusları ise Türkiye nüfusunun yüzde onikisine ulaşmıştır. Her iki sayım yılına ilişkin lorenz eğrilerinden 1985'e ilişkin eğri köşegenden daha fazla uzaklaşmaktadır.

Şekil:1. Nüfus yığılımın ölçümü için lorenz eğrileri (1980-1985 TÜRKİYE)

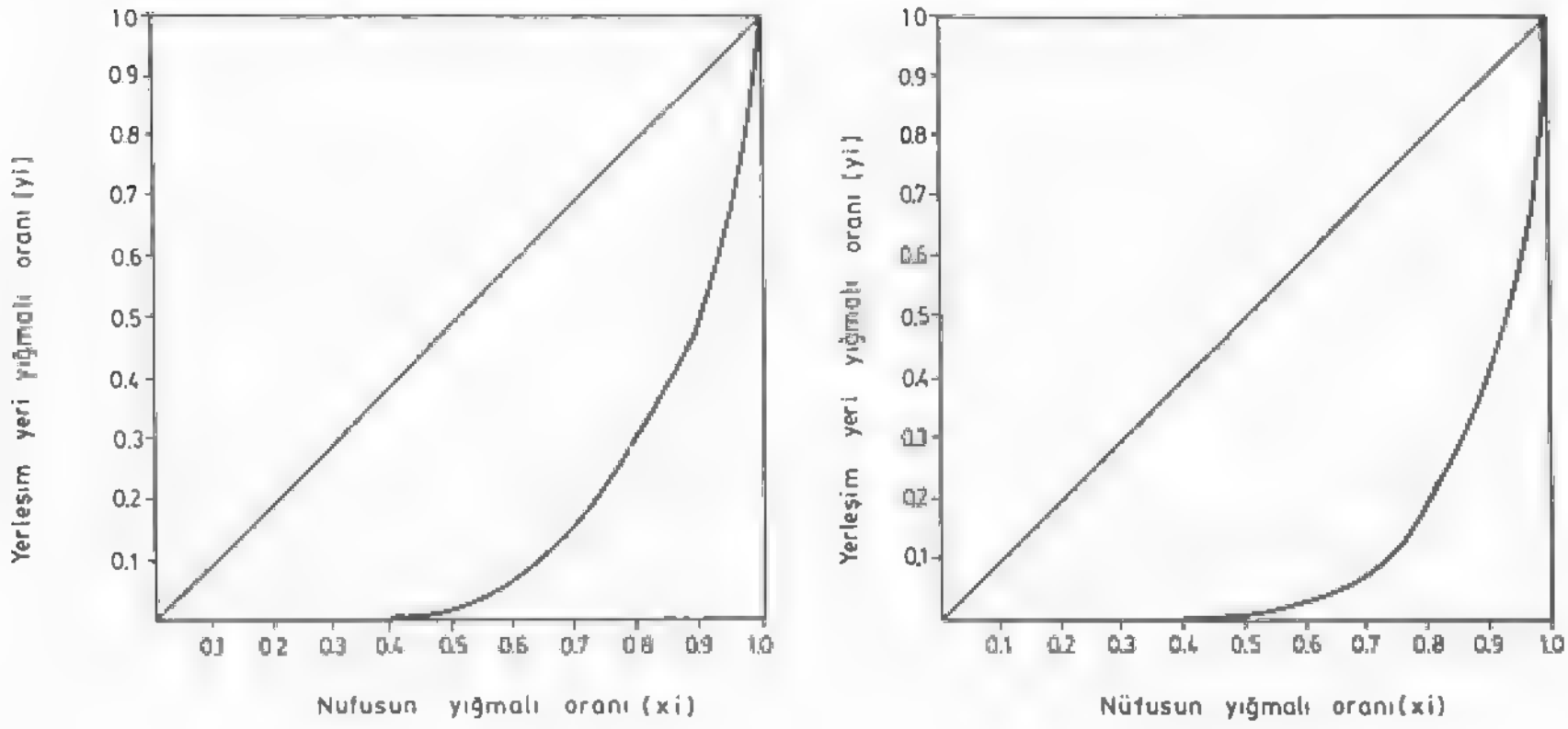

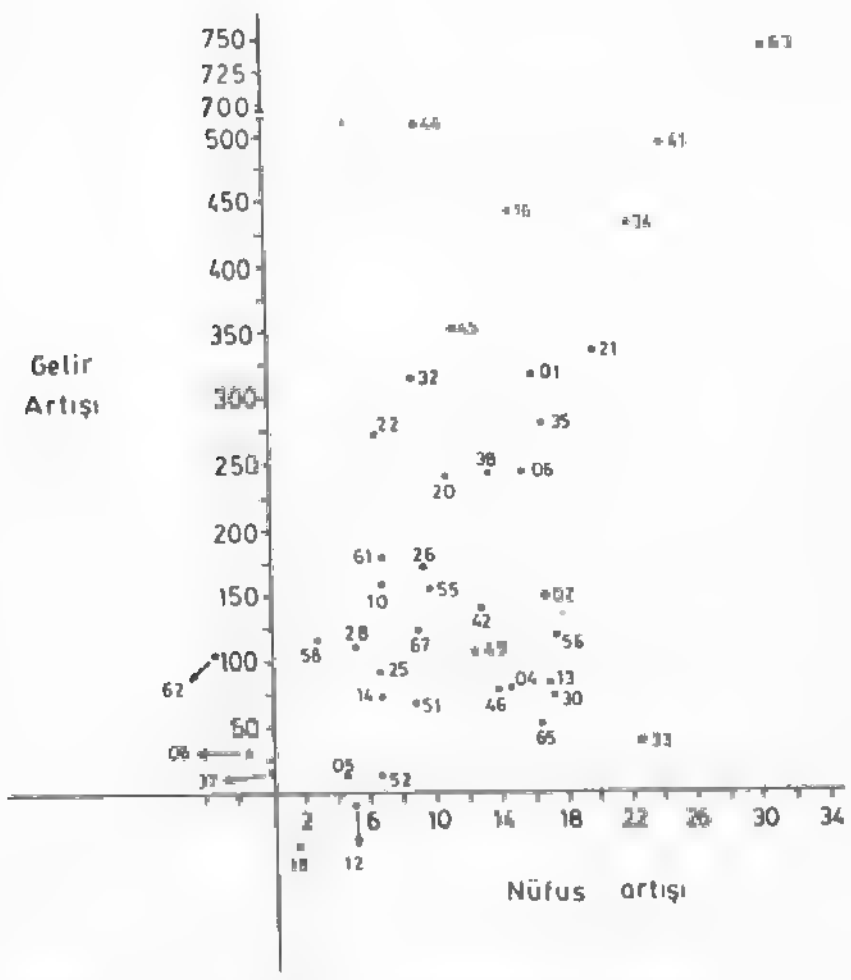

Şekil: 2. İllerin 1980-1985 yıllarına ilişkin gelir ve nüfus artış ilişkisi

Ülkenin gelişmişlik düzeyi ile metropol alanların denetimi, kentlerin mekandaki nüfus büyüklüklerini belirler. Genel örüntü, gelişmiş ülkelerde metropol alan ile diğer kentlerin nüfusları arasındaki sıra-büyüklük ilişkisinin gösterdiği değerlerin pozitif olmasıdır. Örneğin 1970 Amerika ve Kıta Avrupası ülke verileri bu doğrultudadır. Buna karşılık gelişmekte olan ülkelerde ilişkinin değerleri hem negatif hem de sayısal değer olarak büyüktür.

Türkiye'den "caydırıcı önlemlere" karşın 1980-1985 döneminde 25 büyük kentin nüfusu ile İstanbul'un nüfusu arasındaki ilişki ters yönde olmuştur. Ele aldığımız bu dönemde, İstanbul'un nüfusu nerede ise ikiye katlanmış, öteki kentlerin nüfusu ise aynı hızla artmadığı için, 1980'e göre 1985'teki farklılık tüm kentler için negatif olurken, farklılık çok artmıştır (Çizelge 4). Bu konumu ile Türkiye nüfusun kentsel birikimine gerekli çözümü getiremezken, metropol alandaki sorunların çözümüne daha fazla zaman ve kaynak ayırmayı göreli olarak kabul etmiş demektir.

Mali ve fiziki özendirme önlemlerinin küçük kentlere yöneltileceği, buna karşılık büyük kentler için gücendirici önlemlerin alınacağı belirtilen 1980-1986 döneminde gelir artışı-nüfus artışı ilişkisinde beklenilenin tersi gelişmeler olmuştur. İllerin gayrı safi yurt içi hasılası ile nüfus artışları arasındaki ilişki çizelge 5 ve seçilmiş bazı illerin konumu şekil 2'de verilmiştir.* Buna göre gelir ve nüfus payları en çok artan dört ilimizden ikisi İstanbul ve Kocaeli'dir. Diğer ikisi ise GAP yatırımlarının yoğun olduğu Urfa ve Diyarbakır illeridir. İkinci grub iller ise, yüksek gelir artışı ve orta nüfus artışına sahiptir. Beklenildiği gibi bu iller ülkemizin metropol ve çevresindeki yerleşmelerdir. Örneğin İzmir-Manisa, Adana-G.Antep, Ankara ve Bursa'dır.

Gelir artışı ve nüfus yığılımı düşük düzeyde olan iller ise genellikle İç ve Doğu Anadolu'da yeralmaktadır. Örneğin, Bitlis, Hakkari, Erzurum, K.Maraş gibi. Bu illerde doğurganlık yüksek olmasına karşın gelir düşüklüğü nedeni ile yoğun bir göç yaşanmıştır.

Atipik nitelikte olan iller grubunu ise Bingöl, Çankırı, Kastamonu, Artvin, Tunceli oluşturmaktadır. Bu illerin genel niteliği, düşük ya da azalan gelir artışı-yüksek doğurganlık fakat düşük ya da azalan nüfus artışlarının oluşudur. Bir başka anlatımla, doğurganlığın yüksek, nüfus ve gelir artışının düşük olduğu illerin iç göçmenlerin kalkış noktası olduğudur. Buralardan göç edenlerin varış noktalarına fazla bir kaynak aktaramayacakları açıktır. Kanımca kentleşme çalışmalarındaki bir dizi değişken değerlerinin İstanbul, İzmir ve Ankara için zaman serisinde sabit kalması ya da düşmesini burada aramak gerekir.

Kentleşme konusundaki son göstergemiz Hoower indeksine ilişkindir. İndeks, nüfusun yurt sathına dengeli bir şekilde dağılımını gösterir. İlin nüfus ve toprak büyüklüğünün, ülke nüfus ve toprak büyüklüğüne oranlarından hareket eden indekse göre dengeli bir dağılım sözkonusu ise, değerin sıfır olması gerekir. Sıfırdan uzaklaşma durumu dengesiz dağılımın göstergesidir. 1970-85 döne-

---

* X) Formül: [(1985GSYİH/1980GSYİH)-1]/[(NÜFUS 1985i/NÜFUS 1980i)-1]

mindeki dört sayım verilerinden hesapladığımız Hoower indeksi değerleri şöyledir: 1970: 23.1, 1975: 24.9, 1980: 26.2 ve 1985: 27.1'dir. İl bütününe göre nüfus yoğunlaşması son onbeş yıl içinde yüzde bire yakın (r=1) artış göstermiştir. İndeksi yalnız kentler için hesapladığımızda beklenildiği gibi sayım yıllarına göre değerler yükselmekte, hem de yıllık artış hızı fazla olmaktadır.

1980-1985 döneminde büyük kentlerin göçle kazandıkları nüfusu iki büyük ilimizle örnekleyerek bu konuyu sonlandırmak istiyorum. Bu dönemde İstanbul, hayatta kalma oranlarını temel alan teknikle yaptığımız hesaplara göre son beş yıl içinde 390 bin kadın ve 396 bin erkek olmak üzere 786 bin net göçmen kazanmıştır. Benzer tahmini İzmir için yaptığımızda 135 bin kadın ve 131 bin erkek olmak üzere 266 bin net göçmen kazanmıştır. Daha çok genç yaştakilerin göç ettiklerini anımsarsak, yüksek doğurganlığa sahip göçmenlerden ötürü son beş yılda İstanbul'un kazancının bir milyon olduğunu tahmin edebiliriz.

2- Nüfus Dinamikleri: Planda nüfus dinamiklerinden olan doğurganlık ve ölümlülük ile ilintili yapabildiğim alıntılar şunlardır:

— Ailelere, kendi sosyo-ekonomik düzeylerine göre istedikleri sayıda çocuğa sahip olmalarını sağlayacak uygun ve etkili aile planlaması hizmetleri sunulacaktır (DPT. 1985).

— Çocuklarımızın, daha doğum öncesi safhadan başlamak üzere, gelişmelerinin her safhasında ihtiyaç duyulan her çeşit ana ve çocuk sağlığı hizmetlerine büyük bir önem verilecektir (Resmî Gazete 19081 no, Hükümet P.).

— Ana-çocuk sağlığının iyileştirilmesi ve çocuk ölümlerinin azaltılması için eksik beslenmeye ve beslenme eğitimine ağırlık verecek biçimde yeniden düzenleme yapılacak. 0-6 yaş arası çocukları beslemede zorluk çeken ailelere Devlet yardımı sağlanacaktır (DPT, 1980).

— Beşinci Plan dönemi başındaki nüfus dinamiklerinin Plan dönemi sonundaki gelişmesi aşağıdaki gibi olacaktır.

	Beşinci Plan Dönemi	
	Başında	Sonunda
Nüfus artış hızı (binde)	21.6	21.2
Kaba doğum hızı (binde)	30.6	29.1
Kaba ölüm hızı (binde)	9.0	7.9
Bebek ölüm hızı (binde)	83.2	65.3

— Doğurganlığın düşmesinin sonucu olarak 0-14 yaş grubunun toplam nüfus içindeki azalması gelecekte de devam edecektir. 1984 yılında bu nüfus grubunun payı yüzde 37.1 iken Beşinci Plan dönemi sonunda yüzde 35.5 inecektir (DPT, 1985).

Doğurganlığın zaman içindeki değişimini yaşa özel evlilik içi doğurganlık (TED) ve yaşa özel doğurganlık (TDH) ile gösterebiliriz. Türkiye'de 1965'ten sonraki

nüfus sayımları ve araştırmalarından elde edilen verilere göre TED ve THH düşmektedir. Nüfus sayımları ve araştırmalarından dolaylı ve direkt tekniklerle 1980 sonrası için yapılan tahminlerde de aynı olgu görülmektedir. Öyle ki 1988 Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması'nın verilerinden direkt teknikle yapılan tahmine göre TED=5.15 ve TDH=3.04 olarak bulunmuştur (İPS, 1989).

Türkiye'de nüfus artışının azaldığına ilişkin elimizde bazı kanıtlar var. i) Aileler zaman içinde büyüklüğü küçülen aileyi beimsemiş ve bunu gerçekleştirmeye çalışıyor. ii) Son canlı doğumuna/son hamileliğine istemeden gebe kalanların oranı 1980'li yıllarda yüzde seksenlere yükselmiştir. iii) Evli çiftlerin büyük çoğunluğu geleneksel/etkin aile planlaması tekniğini kullanıyor fakat başarılı olamıyor. iv) 1983 yılında yasa değişikliği sonrasında isteyerek yapılan düşüklerin sayısında hızlı bir artış görülüyor. Resmi rakamlar bunun yılda 460 bin civarında olduğunu söylüyor. 1988 yılında yapılan iki araştırmaya göre toplam düşüklerin sayısı yüz canlı doğuma karşılık elliye yaklaşmaktadır (HLPS, 1989, ZET, 1989). Buna göre toplam düşük sayısı tahmini 750-780 bine ulaşabilir. v) Sahip olduğundan başka çocuk istemeyenlerin (hiç çocuğu olmayan ve tek çocuklu aileler dışarda bırakılırsa) oranı son derece yüksektir.

Burada üzerinde durulması gereken nokta, hükümetlerin sağlık alanında ve sosyal devlet anlayışında halka ne derece öncülük yapabildikleridir. Biraz önceki aile planlaması alıntısını anımsayalım. Buna göre ailelere uygun ve etkin aile planlaması tekniklerinin sunulamadığı tüm açıklığı ile kendini gösteriyor. Başka bir anlatımla aileler bu teknikleri kullanmak istiyorlar, hatta kullanma oranları yükseliyor. Ne var ki başarı oranları düşük. Bu durumda etkili yol olarak gördükleri düşük yoluna başvurmaktan çekinmiyorlar. Gerçi bu tür bir örüntü 1950'li yıllarda Japonya'da, 1968-73 döneminde İngiltere'de yaşanmıştır (Beechey-Whitelegg, 1986). Ancak bunun uzun dönem sürmediği açık. Kamunun etkin aile planlaması tekniklerini yaygınlaştırmak için şimdiye değin halkın gerisinde kaldığı, araştırma sonuçlarının bulgusu. Eğer kamu bu hizmet açığını orta dönemde kapatamazsa Türkiye'de orta dönemde düşük olgusunun ivmesi hız kazanacaktır.

Türkiye'de ölümlerin yetişkin ve bebek olmak üzere, sosyal ve ekonomik yapımıza ters düşen ikili bir örüntüsü var. Beş yaşındaki yaşama umudunun erkek ve kadın nüfus için gelişmiş ülke düzeyine ulaştığı ülkemizde, dikkati çeken nokta bebek ve çocuk ölümlülüğünün benzer sosyo-ekonomik düzeydeki ülkelere göre yüksekliğidir (World Bank, 1987). Bebek ölümlerinin zaman içinde azalmasına karşın, ülkemizin gelişmişlik düzeyine göre sahip olması gereken ölümlülük düzeyinin üzerindedir. Nüfus araştırmalarından yapılan tahminlere baktığımızda 1972-77 için binde 134, 1979-82 için binde 95 ve 1985-87 için binde 78 olduğunu görürüz (HIPS, 1988 ve 1989). Bebek ölümlülüğünde kır-kent farklılığı önemini hâlâ korumaktadır. Öte yandan bölgesel farklılık kapanmamakta ve bir kattan fazla olan doğu-batı farklılığı sürmektedir.

Beşinci Plan dönemi başlangıç ve sonu için kabul edilen tahminler kanımca düşüktür. Çünkü nüfus sayımlarından dolaylı tekniklerle yapılan tahminler, Ha-

cettepe Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün bulgularından daha yüksektir. Bu durumda Beşinci Plan dönemi sonu için verilen binde 65.3'lük bebek ölüm hızına Türkiye'nin ancak Altıncı Plan dönemi sonunda ulaşabileceğini tahmin ediyorum. Nedeni açık. Sağlık hizmetlerinin geciktirilmesi ya da zamanında verilememesi sonuçta giderilemez kayıplar ortaya çıkarır. Ülkemizde olduğu gibi çocuk sağlığı hizmetlerini süreklilikten öteye kampanya ile yürütmek, dahası bunun bir değer ve işbilirlik haline getirilmesi bebek ölümlerini bu düzeyin altına indiremez. Öte yandan bugün Türkiye'nin sahip olduğu hız düzeyinde aile ve anne davranışları bebek ölüm hızını düşüren bir başka faktör. Doğurgan kuşağa giren anne adaylarının yüzde yirmisinin cahil olduğu bir toplumda bağımsız değişkenlerin etkisi gözardı edilemez. Ailelerin yıllar itibariyle ulusal gelirden aldıkları payın azalması, beslenme-çocuk ölümlülüğü arasındaki ilişkiden ötürü etkinliğini Altıncı Plan döneminde de sürdürecektir.

Anne ve çocuk sağlığının iyileştirilmesi ve çocuk ölümlerinin azaltılması, ancak yaygın-yeterli bir sağlık hizmeti ile olasıdır. 1980 sonrası dönemde bebek ve çocuklar için genel sağlık hizmetlerine baktığımızda;

— Son canlı doğumunu ebe-hemşire ve doktor gözetiminde yapanların oranı % 62'dir. Bilindiği gibi sağlık hizmetlerinden yararlanma ve hijyen kurallarına uyma bebek ölümlerini azaltır. Son canlı doğumunu sağlık personeli gözetiminde yapmayan kadınların bebek ölüm hızları risk faktörü diğerlerine göre .37 daha fazladır (HIPS, 1988).

— Ölmeden önce hekim hizmetinden yararlanma, sosyal devlette temel haklar arasındadır. Ülkemizde yetişkinlere göre, bebeklerin bu haktan daha az yararlandığı görülmektedir. Türkiye genelinde ölen bebeklerin ancak % 58'i hekim hizmetinden yararlanmıştır. Hekim hizmetinden yararlanma konusundaki bu oranlar bizleri aile ve toplum olarak düşündürmelidir. Bebeklerin doğum ve ölüm sırasında sağlık hizmetinden yararlanmaları ile ilgili kaynaklardan yaptığım alıntılar arasında büyük bir terslik olduğu açıktır.

Ülkemizde halk sağlığı programlarının maliyeti ve güçlükleri fazla değildir. Ancak 1980 sonrası yönetimlerinin sağlık hizmeti ve programlarına ayırdıkları pay yıllar itibarı ile düşmüş, giderek sağlık anlayışı değişmiştir. Gelişmiş ülkelerde sağlık hizmetlerinin ve tedavilerin pahalı oluşu, bunların bizim ülkemizde de pahalı olması gibi bir görüşe neden olmuştur. Unutulan nokta ise kalkınma çabalarının bu tür bir hizmet anlayışından insan faktörü açısından büyük kayıplar vereceğidir.

Bu bölümde değineceğim son nokta, doğurganlığın düşmesine bağlı olarak nüfusun yaş yapısının değişeceği ve 0-14 yaş grubunun oranının düşeceğine ilişkin alıntıdır. 0-14 yaş grubunun Beşinci Plan dönemi sonunda % 35.5 olacağı savunulan orana ulaşılamadığı ve buna Altıncı Plan dönemi içinde 1991 yılında ulaşılacağı yine plancılar tarafından tahmin edilmektedir (Kocaman, 1989).

B= Olası Nüfus Politikaları Üzerine Görüşler: Yüksek doğurganlıktan ötürü

nüfusumuz sürekli olarak genç nüfus yapısını koruyor. Genç nüfus yapısının kalkınmayı ekonomik ve demografik açıdan etkilediği bilinen doğrulardan. Yüksek doğurganlık-düşük gelir ilişkisinden hareketle, ülkemizde aile tasarrufları yetersiz düzeyde kalmıştır. Tasarruf-yatırım eşitliği gözönünde tutulunca, üretimi artıracak yatırımlara kaynak bulunamamaktadır.

Aile büyüklüğümüze göre, genç nüfusun zorunlu tüketim harcamaları günümüzde ailelerin gelirlerinin çok üstüne çıkmıştır. Toplumumuzda gelir dağılımındaki eşitsizliğe paralel olarak ücretli-maaşlı kesimde ikinci bir iş yapmadan bu tüketimi karşılayabilen ailelerin yüzdesi çok düşüktür. Türkiye'nin girdiği bu kısır döngü, nüfusun sektörel dağılımı ile adeta bir girdap görünümü almaktadır. Çünkü tarımda çalışan nüfusun, gelirden aldığı pay verilere göre sürekli düşmüştür. Nüfusun tarımda tam istihdamdan uzak olduğunu anımsayalım. Bu durumda tarımdan sanayi yatırımlarına pay aktarılmadığı açıktır. Sanayi kesiminde ise eğitilmiş insangücü eksikliği bir gerçektir. Buna göre nüfusun büyük çoğunluğu hizmetler ve verimliliği çok düşük olan marjinal sektörde toplanmaktadır.

Nüfusumuzun genç ve sektörel dağılımının tarım, hizmetler ve marjinal sektör ağırlıklı oluşu kalkınma için önemli bir engel oluşturmuştur. Yüksek doğurganlığın ilave emek arzı 1985 yılında dönüm noktasına ulaşmıştır. Bundan sonraki devrelerde bu yükün ağırlaşacağını ve Türkiye için iyi ekonomik dönem olarak gösterilen 1965-71 dönemine göre 1990'da 7 milyon, 2000 yılında ise 22 milyona varan ek bağımlılık yükü getireceği değişik projeksiyon çalışmalarının sonucudur. Ben bunun kanıtı olarak konut yatırımlarına ayrılan payı göstermek istiyorum. Hükümetin ele aldığımız dönemde en başarılı alan olarak gösterdiği bu sektörde konut açığı kapatılamamıştır. Öte yandan yatırımların yapısında önemli değişmeler olmuş ve bu değişme konut ağırlıklı olarak ek emek arzından ötürü ikibinli yıllara değin sürecektir. Yetersiz olan aile ve toplum tasarruflarının, konut ve ülkemizin konumu gereği ikinci konut yatırımlarına ayrılması, kalkınma sorunlarımızı ağırlaştıran bir faktördür.

Bu genel çerçeve içinde nüfus politikası neleri içermelidir?

— Gecekondu kesiminde yaşayan nüfusa götürülecek sağlık hizmeti belirlenmeli ve bunun kent sağlık hizmetleri ile bütünleştirilmesi çalışmalarına başlanmalıdır.

— Gecekonduda yaşayan doğurgan çağdaki kadınların, doğurganlıkları kalkış noktasındaki doğurganlıktan pek farklı değil. Yapılan çalışmalar bu kadınların doğurganlık konusundaki değerlerinin değişmeye açık olduğunu gösteriyor. Kırsal alanda yaşarken ulaşamama, eleman yetersizliği v.b. nedenlerle hizmet götürülemeyen bu hedef nüfusa ana-çocuk sağlığı ve aile planlaması (AÇS-AP) hizmetleri etkin biçimde sunulmalıdır.

— Nüfusumuzun yaş yapısının genç olması, AÇS-AP hizmetleri eğitiminin bunlara yöneltilmesini de zorunlu kılıyor. Toplumdaki hızlı değişmeye koşut olarak gençlerin bu konuda eğitilmeleri gereği açıktır. Batının yakalandığı ve ya-

şadığı "genç anne" deneyimini hızlı değişme süreci içindeki kentlerimizde yaşamamızın yollarından biri budur. Aile terbiyemiz, örf ve adetlerimiz kızlarımızın "genç anne" olmalarını önler değerlendirmesinin arkasına sığınmanın hiçbir yararı yoktur.

— Küçük aileyi benimsemiş ve bunu gerçekleştirmek isteyen ailelere, etkin AÇS-AP hizmetleri halk sağlığı programları içinde sunulmalıdır. Kamunun, AÇS-AP hizmetleri sunumunda, halkın istemlerinin önüne geçmesi hedef alınmalıdır.

— AP hizmetlerinden yararlanan evli çiftlerin kullandıkları/kullanabilecekleri tekniğe göre riski azaltacak yaygın TV eğitimi verilmelidir. Benzer şekilde AÇS hizmetlerine gereksinimi olanlar için de aynı yoldan eğitim verilmelidir.

— Annenin tükenmesi sendromunun yoğun biçimde yaşandığı İÇ-DOĞU-GÜNEYDOĞU Anadolu bölgelerinde çok çocuklu aileden az çocuklu aileye geçişi hızlandıracak etkin programlar artık sürekli hizmet haline getirilmelidir. Kamunun yukarıdaki uygulamalar için, mütevazi sayılabilecek sağlık kaynağı anlayışından uzaklaşması gerekir.

Türkiye'de AÇS-AP hizmetlerine olan istem arttıkça bebek ve çocuk ölümlerinde büyük düşmeler görülecektir. Bebek ve çocuk ölümlerinin düşmesinin önemi yanısıra, doğurganlığı azaltıcı yönde dolaylı etkisi nedeni ile ailelerin özlemlerini gerçekleştirmeye yardımcı olacaktır.

— Belirtilen AÇS-AP hizmetlerinin örgütlenmesi ve yürütülmesinde, öncülük tartışmasız kamunundur. Ancak bu alanda çalışacak gönüllü kuruluşların ve kişilerin desteklenmesi gerekir.

— Şimdi de sağlık konusunda dolaylı etkisi bulunan eğitim üzerinde durmak istiyorum. Çok çocuklu ve bebek ölümlerinin yüksek olduğu ailelerde anne eğitimsizliği, gelir düşüklüğü ve konutta hane halkı kolaylıklarına en alt düzeyde sahiplik yaygındır. Çok çocukluluk ve yoksulluk ilişkisinden ötürü, kısa dönemde kız çocuğunun emeğinden yararlanmak isteyen ve kız çocuklarını eğitimden uzaklaştıran ailelere, kamu ceza ya da yaptırım yerine özendirici önlemler getirmelidir.

— Kırda ve kentte sosyal ve ekonomik konumu değişen aileler çocuklarını temel eğitim eşiğinden öteye eğitmek istemektedirler. Sosyal tabakalaşma ve değerler açısından ailelerin, özellikle çocukları için istedikleri eğitimin düzeyi iyi saptanmalı ve bu kamu hizmeti geniş ölçekli bir eğitim programı biçiminde sunulmalıdır. Hizmetin, kişi, aile ve toplum açısından kısa ve orta dönemdeki sosyal getirisi büyük olacaktır.

— Türkiye'nin dönüm noktasını yaşadığı sorunlardan biri istihdam konusudur. Çalışmak isteyen herkese iş olanağı yaratmak ve onurlu biçimde yaşamını sürdürmesini sağlamak sosyal devlet ilkesidir. Hızlı nüfus artışı gerekçesi ile sorunu çözümsüzlüğe itmek ya da Kalkınma Planlarında olduğu gibi sorunu hızlı nüfus artışı ve ekonomik büyümenin bir fonksiyonu olarak ele almak bizi amaçtan uzaklaştırır. Böylesi yaklaşım orta dönemde işsizlik sorununu çözüm-

leyemez, hakça gelir dağılımı ve sosyal haklar gibi amaçları gerçekleştiremez. Ülkemizde eldeki veriler çerçevesinde yapılan nüfus projeksiyonlarının bulgularını biraz önce belirttim. Onurlu bir genç kuşakla yaşamak istiyorsak, hükümetler istihdam sorununu gerçek boyutları içinde ele almalı ve işsizlik sorununun çözümlenmesine öncelik vermelidir. Sorunun çözümünün güç olduğunu belirtmeye gerek yok, ama hayatının en dinamik döneminde ailelerine ve toplumuna karşı onur savaşımı veren, her an patlamaya hazır kuşağın çektiklerini sosyal planlama gözardı etmemelidir.

— Göç ve Kentleşme: Sosyal yapıdaki değişim ve demografik geçişle birlikte tüm gelişmekte olan ülkelerde olduğu gibi ülkemizde de hızlı bir iç göç olayı yaşanmaktadır. Batının daha düşük nüfus artış hızı ile uzun yıllar içinde çözümlediği göç olayını biz daha yüksek bir nüfus artışı ile 40-50 yıl içinde çözmek zorundayız. Olayı kendiliğinden çözüme bıraktığımızda kentlerde yaşadığımız sorunları kendimiz biliyoruz. Üretim olgusu açısından olaya baktığımızda, nüfusu belli büyüklüğü aşan kentlerde her türlü mal ve hizmetin maliyeti artmaktadır. Bu konuda planda yer alan politikaların ikili biçimde yürütülmesinde yarar var.

— Büyük kentlerde yansıma gücü düşük olan vergilerin artırılması ve bu konuda ödün verilmemesi gerekir.

— Yatırımların küçük ve orta büyüklükteki yerleşmelere kaydırılması için yer seçim çalışması ve örgütlenmesi hemen yapılmalıdır. Bu yerleşimlerde kısa ve orta dönemde gelir vergilerinde üretim faktörleri lehine düzenlemeler yapılmalıdır.

— Türkiye'de geniş kapsamlı bir nüfus politikasının başarı şansı politikacı ve bürokratların konuyu önemsemeleri ve benimsemelerine bağlıdır. Konunun sözkonusu kişilere çarpıcı biçimde anlatılmasında büyük yarar görmekteyim.

KAYNAKÇA

Devlet Planlama Teşkilâtı (1980): **Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 1980-1984**, Ankara

Devlet Planlama Teşkilâtı (1985): **Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1985-1989**, Ankara

Hacettepe University Institute of Topulation Studies (1989): **1989 Turkish Population and Healt Survey**, Ankara

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (1988): **Türkiye'de Bebek Ölümleri. Temel Etkenler**, Ankara

Koćaman, Tuncer (1989): **Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı Nüfus tahminleri**, DPT yayını, Ankara

Population and Develepment Reviev (1984)

— One child family in Sichuan (5 no. 2 Jun 1979)

— China's future population growth (6 no. 2 Jun 1980)

— Rationale for population control (5 no. 3 Sep 1979)

— Targets for fertility reduction (5 no. 4 Dec 1979)

adlı makalelere bakılabilir. The Population Council, New York.

Resmî Gazete (1983) Hükümet Programı 19.12.1983 tarih ve 17621 no, Ankara

Resmî Gazete (1987) Hükümet Programı 31.12.1987 tarih ve 19081 no. Ankara

Tuncer, Baran (1974): "Türkiye için bir nüfus politikası üzerine düşünce ve öneriler", Ekonomik ve Sosyal Etüdler Konferans Heyeti, Dünya'da ve Türkiye'de Nüfus Sorunları Semineri, 11-13 Kasım, İstanbul

United Nations (1972): Report of the ad hoc Consultative Croup of Exparts on Populations Policy, 23 May 1972. Cenevre

World Bank (1987): World Development Report, 1987. New York

ZET (1989): The Baseline Survey for Population Comunications, İstanbul

Çizelge 1: Yerleşim Yerlerinin Bölgelere Göre 1980-1985 Dönemindeki Nüfusları ve Artış Hızları (Yüzde Olarak)

Bölgeler	Yerleşim Yerleri Kent Merkezleri	Kentsel yerler	Köy ve ka.
Ege-Marmara	1980 nüf. 7134926	1841639	4486176
	1985 nüf. 8739537	2209446	4766478
	Artış hızı r. 4.14051	3.70884	1.21952
Akdeniz	1980 nüf. 1612398	1231530	2928690
	1985 nüf. 2125963	1470517	3140572
	Artış hızı r. 5.68581	3.61079	1.40680
İç Anadolu	1980 nüf. 3550165	1817878	5635585
	1985 nüf. 4250081	2205237	5773326
	Artış hızı r. 3.62942	3.93890	0.48412
Karadeniz	1980 nüf. 626177	815208	3763568
	1989 nüf. 776351	966282	3794262
	Artış hızı r. 4.39320	3.45872	0.16258
Doğu ve Güneydoğu Anadolu	1980 nüf. 1823230	1540167	5929620
	1985 nüf. 2241535	1880809	6324063
	Artış hız r. 4.21754	4.07715	1.29637
TÜRKİYE	1980 nüf. 14746896	7246422	22743639
	1985 nüf. 18133467	8732290	23798701
	Artış hızı r. 4.21271	3.80085	0.91104

Çizelge 2: Yerleşim Yerlerindeki Nüfusa Göre Gini Oranı (1980)

Yerleşim yeri nüfus büyüklüğü	Yerleşim yeri sayısı	Nüfus (000)	ORAN Yer	ORAN Nüfus	YIĞMALI ORAN Yer	YIĞMALI ORAN Nüfus	X;Y;+1	X;+1Y;
	1	2	3	4	5	6	7	8
500000 +	4	2635	.0001	.0589	.0001	.0589	—	—
100000-500000	41	8407	.0011	.1879	.0012	.2468	.0006	.0004
50001-100000	46	3231	.0013	.0722	.0025	.3190	.0015	.0010
25001-50000	82	2938	.0022	.0657	.0047	.3847	.0022	.0019
20001-25000	34	758	.0009	.0169	.0056	.4016	.0029	.0024
15001-20000	58	993	.0016	.0222	.0072	.4238	.0044	.0033
10001-15000	114	1369	.0031	.0306	0.103	.4544	.0082	.0051
5001-10000	228	1980	.0078	.0443	.0181	.4987	.0287	.0107
2001-5000	1448	4104	.0394	.0917	.0575	.5904	.0987	.0408
1001-2000	4032	5378	.1096	.1202	.1671	.7106	.3172	.1455
501-1000	10281	7178	.2794	.1605	.4465	.8711	.8711	.4465
500-20365	5766	.5535	.1289	1.0000	1.0000	1.3355	.6576	
						GİNİ ORANI.6779		

Çizelge 3: Yerleşim Yerlerindeki Nüfusa Göre Gini Oranı (1985)

Yerleşim yeri nüfus büyüklüğü	Yerleşim yeri sayısı	Nüfus (000)	ORAN Yer	ORAN Nüfus	YIĞMALI ORAN Yer	YIĞMALI ORAN Nüfus	X;Y;+1	X;+1Y;
	1	2	3	4	5	6	7	8
500000+	8	5899	.0002	.1164	.0002	.1164	.0002	.0001
100001-500	45	10889	.0012	.2149	.0014	.3313	.0009	.0001
50001-100	46	3051	.0012	.0602	.0026	.3915	.0018	.0012
25001-50000	78	2719	.0021	.537	.0047	.4452	.0025	.0022
20001-25000	32	712	.0009	.0141	.0056	.4593	.0034	.0027
15001-20000	68	1169	.0019	.0231	.0075	.4824	.0052	.0038
10001-15000	122	1450	.0033	.0286	.0108	.5110	.0102	.0060
5001-10000	333	2267	.0091	.0448	.0199	.5558	.0340	.0128
2001-5000	1512	4402	.0413	.0869	.0613	.6427	.1109	.0459
1001-2000	4085	5471	.1114	.1080	.1726	.7507	.3357	.1536
501-1000	10067	7061	.2746	.1393	.4472	.8900	.8900	.4472
500-	20271	5573	.5328	.1100	1.0000	1.0000	1.3948	.6756
						GİNİ ORANI	.7192	

Çizelge: 4: Kentlerin Sıra ve Büyüklükleri (1980-1985)

Kentin adı	Sıra	Nüfusu 1980	Nüfusu 1985	Beklenenden uzaklaşma 1980	Beklenenden uzaklaşma 1985
İstanbul	1	2772703	5475982	—	—
Ankara	2	1877755	2235035	491401	-502956
İzmir	3	757854	1489772	-166382	-335555
Adana	4	574515	777554	-118662	-591442
Bursa	5	445113	612510	-109429	-482686
Gaziantep	6	374290	478635	-87828	-434029
Konya	7	329139	439181	-66962	-343102
Kayseri	8	281320	373937	-26758	-310561
Eskişehir	9	309431	366765	-37158	-241677
Mersin	10	216308	314350	-35756	-233248
D.Bakır	11	235617	305940	-41654	-191877
Antalya	12	173501	261114	19461	-195218
Erzurum	13	190241	246053	-7810	-175176
Malatya	14	179074	243138	-5773	-148004
Samsun	15	198749	240676	-32310	-124389
İzmit	16	190423	233338	-22862	-108911
K.Maraş	17	178557	210371	5263	-111746
Kırıkkale	18	178401	208018	15301	-96203
Sivas	19	172864	198553	26932	-89657
Urfa	20	147488	194969	8853	-78830
Elazığ	21	142983	182296	10949	-78465
Denizli	22	135373	169130	9341	-79778
Adapazarı	23	130977	152291	10424	-85795
İskenderun	24	124824	152096	9295	-76070
Balıkesir	25	124051	149989	13143	-69050

Çizelge 5: İllerin 1980-1985 arasındaki gelir ve nüfus artış payları

İlin adı	Gelir	Nüfus	İlin adı	Gelir	Nüfus
Adana	.319	.162	Kayseri	.238	.110
Adıyaman	.150	.172	Kırklareli	.517	.048
Afyon	.222	.117	Kırşehir	.189	.081
Ağrı	.086	.144	Kocaeli	.493	.244
Amasya	.014	.050	Konya	.145	.132
Ankara	.245	.158	Kütahya	.270	.093
Antalya	.187	.190	Malatya	.615	.096
Artvin	.031	— -.012	Manisa	.351	.115
Aydın	.361	.139	K.Maraş	.080	.139
Balıkesir	.159	.070	Mardin	.252	.154
Bilecik	.397	.095	Muğla	.421	.110
Bingöl	-.003	.056	Muş	.108	.123
Bitlis	.080	.166	Nevşehir	.584	.082
Bolu	.076	.070	Niğde	.073	.094
Burdur	.255	.055	Ordu	.013	.070
Bursa	.440	.153	Rize	.159	.036
Çanakkale	.179	.065	Sakarya	.005	.112
Çankırı	-.041	.016	Samsun	.156	.100
Çorum	.204	.052	Siirt	.120	.173
Denizli	.242	.106	Sinop	.123	.013
Diyarbakır	.335	.201	Sivas	.119	.030
Edirne	.275	.072	Tekirdağ	.287	.116
Elazığ	.150	.097	Tokat	.130	.087
Erzincan	.112	.063	Trabzon	.180	.075
Erzurum	.091	.067	Tunceli	.104	-.038
Eskişehir	.167	.098	Şanlıurfa	.742	.319
Gaziantep	.225	.195	Uşak	.278	.097
Giresun	.108	.046	Van	.053	.167
Gümüşhane	.252	.031	Yozgat	.188	.081
Hakkari	0.83	.174	Zonguldak	.124	.094
Hatay	.055	.170	TÜRKİYE	.103	.132
Isparta	.313	.093			
İçel	.037	.225			
İstanbul	.429	.232			
İzmir	.283	.172			
Kars	.299	.032			
Kastamonu	.018	.000			

Kaynak: Gelir için, Özötün, E. Türkiye Gayri Safi Yurt İçi Hasılasının Yıllar İtibariyle Dağılımı, İstanbul Sanayi Odası, 1988, İstanbul

Türkiye'de Bebek ve Çocuk Ölümlerinde Risk Faktörü Olarak Anne Eğitiminin Rolü*

*Belma T.Akşit***

GİRİŞ

Türkiye, hızlı kentleşme ve sanayileşmesi ile ve bunlara bağlı olarak özellikle sahip olduğu ekonomik göstergeler açısından, gelişmekte olan ülkeler arasında oldukça üst sıralarda yeralmaktadır. Buna rağmen, sağlık alanında, özellikle de ana/çocuk sağlığı yönünden beklenen ve dilenen düzeylere erişilememiştir. 1945 yılında binde 274 olan bebek ölüm hızı, 1960 yılında 199'a, 1986 yılında ise 79'a düşmüştür (Shorter 1982, UNICEF 1988). Toplam doğurganlık hızı ise, 1945-50 yılları arasında 6.85 iken 1960-65 yıllarında 6.10'a, 1986'da ise 3.70'e düşmüştür (Shorter 1982 ve UNICEF 1988). 1988'de gerçekleştirilen Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması sonuçlarına göre bebek ölüm hızı, 1986 yılına kıyasla biraz daha düşerek binde 77.7 olarak belirlenmiştir (HÜNEE 1989). Bu yıllar içinde, nüfusun yarısından fazlası kentlere göç etmiş, erkek okuma yazma oranı yüzde 86'ya, kadın okuma yazma oranı ise yüzde 62'ye ulaşmış ve kişi başına düşen milli gelir ise bin doların biraz üstünde değişiklik göstermiştir. Kişi başına düşen milli gelirleri Türkiye'den çok daha düşük olan pek çok ülkede bebek ölüm hızı bu denli yüksek değildir. Buna en güzel örneği, Türkiye'nin yarısı kadar bebek ölüm hızı ve Türkiye'nin üçte ikisi kadar kişi başına düşen milli geliri ile Sri Lanka vermektedir (UNICEF 1988).

Buradaki amaç, dünyada ve Türkiye'de son yıllarda, bebek ve çocuk ölümleri konusunda yapılan araştırmaları ve geliştirilen teorileri, önemli bir belirleyici olarak ortaya çıkan anne eğitimi ve buna bağlı olarak farklı çocuk bakımına ağırlık verilerek, kısaca özetlemek ve Türkiye'de yapılması gerektiği düşünülen araştırma önerilerini sunmaktır.

---

* II. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulan bildiri. Sosyal Bilimler Derneği ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, 31 Mayıs-2 Haziran 1989, ODTÜ, Ankara.

** Hacettepe Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı.

ANNE EĞİTİMİ, FARKLI DEĞER VERME VE BEBEK/ÇOCUK ÖLÜMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ KONUSUNDA DÜNYADA YAPILAN ARAŞTIRMALAR

A. Genel olarak:

Son on yıl öncesine kadar, bebek ve çocuk ölümleri, kır/kent yaşamı, anne/baba eğitimi, anne/baba işi, gelir, etnik grup farklılığı, sağlık hizmetlerinden yararlanma ve bunlara benzer faktörlerle ilişkilendirilip, açıklanmağa çalışılmıştır (Preston 1985). Fakat 1970'lerin sonlarına doğru anne eğitiminin bebek ve çocuk ölümlerine etkisi üzerine yapılan araştırmalar ve tartışmalar (Caldwell 1979, Mosley ve Chen 1984, Ware 1984, Cleland ve van Ginneken 1987) çocuklara farklı değer verilmesi, farklı bakım, farklı besleme ve dolayısıyla bu çocukların farklı yaşama ve ölme şansları hakkında soruları akla getirmiştir. Eğitim görmüş anneler, modern gebeliği önleyici yöntem kullanan kişilerin açık aile oluşturma stratejilerini benimseyebilirler (Levine 1987). Bu da, çok çocuklu olma, adolesan dönemi doğumları ve bunların sonucu olarak da bebek/çocuk ve anne ölümlerinin azaltılmasına yardımcı olacağı açık olan 20-35 yaşlar arasında çocuk sahibi olmayı planlamayı gündeme getirir (Trussell ve Pebley 1984). Üçüncü dünya ülkelerinde, sosyo-ekonomik ve kültürel gelişme ve modernleşme ile birlikte annenin eğitim düzeyinin yükselmesi, otonomi ve etkinliğinin artması ailenin oluşumunu, cins ve büyüklük kompozisyonunu önemli ölçüde etkilemektedir (Caldwell ve Caldwell 1987, Das Gupta 1987, Levine 1987, Trussell 1988).

Özellikle üçüncü dünya ülkelerinde ailelerin büyüklük ve cinsiyet kompozisyonları, bilinçli veya bilinçsiz, çocuklara verilen farklı değerlerin sonucu olarak belirlenmektedir. Çünkü, farklı değerlendirme; farklı bakım, beslenme ve gebeliklere, bebek/çocuklara farklı muamele demektir (Schrimsaw 1978, Simmons ve diğerleri 1982). Ayrıca, aile planlaması uygulamalarının artması da dilenen aile büyüklüğü ve kompozisyonunu planlamada ve buna ulaşmak için, zamanlama ve gebelik/doğum sayılarını belirlemede önemli rol oynamaktadır (Omran ve Standley 1981, Winikof 1983, Trussel ve Pebley 1984). Bu tür sebep-sonuç ilişkilerinin içine, bazı bilim adamları tarafından da, anne eğitimi, doğumlar arası süre, anne sütü ile besleme, çocuk sayısı ve bebek/çocuk ölümleri arasındaki ilişkiler de eklenerek incelenmiştir (Palloni ve Trienda 1986, Majumder 1988). Öte yandan Bongaarts (1987) annelerin artan eğitim düzeyi ve sosyo-kültürel modernleşmenin, anne sütü verme süresini ve doğumlar arası süreyi kısaltarak bebek/çocuk ölümlerini artırdığını, bunun da ancak fazla doğum sayısını ve adolesan dönemdeki doğumları azaltarak düşürülebileceğini söylemektedir. Gebeliği önleyici yöntem kullanmanın olumsuz sonuçları ve kontraseptif prevalans, modern aile planlaması yöntemleri ile birlikte gelen kontraseptif kullanmada başarısızlık, özellikle erkek çocuğun tercih edildiği kültürel değerler içinde, ailelerin büyüklük ve cins kompozisyonunu tam olarak kontrol edememektedir. Bu koşullar altında, ikinci ve/veya daha sonra doğan kız çocuklar ve belki de daha sonra doğan erkek çocukların farklı bakım ve muamele görmeleri, eğitim görmüş annelerin etkinliklerini bu yöne kanalize etmeleri için bir strateji

olmaktadır. Böylece, çocukların farklı değerlendirilmesi çerçevesinde incelendiğinde, bebek/çocuk ölümlerini azaltmak kadar, bebek/çocuk ölümlerini artırmakta da etkili olabilmektedir (D'Souza ve Chen 1980, Das Gupta 1987, Levine 1987).

B. Anne eğitimi, çocuğun istenip/istenmemesi ve kontraseptif kullanımı.

Anne eğitimi ile bebek/çocuk ölümleri arasındaki muhtemel ilişkileri Caldwell 1979'da değişik bir şekilde ortaya koymuştur. Şöyle ki, aile planlaması yöntemlerinin kullanımı, çocuk ölümlerinin azalmasına etki edecek şekilde aile ilişkileri içinde köklü değişikliklere neden olur. Madem ki anne eğitimi, modern aile planlaması yöntemlerinin kullanımlarının benimsenmesine yardım ederek bebek/çocuk ölümlerinin azalmasına neden oluyor, öyleyse, aile planlaması yöntemlerinin kullanılması/kullanılmaması ile bebek/çocuk ölümleri arasındaki ilişki çok yüzeysel olabilir. Caldwell'in Nijerya verilerini kullanarak yaptığı hesaplamalarda beklenilenden farklı olarak, bazı hücrelerde çocuk ölümü, kontraseptif uygulandığında düşükken, bazı hücrelerde tam tersi sonuçlar çıkmıştır (s.149).

Bir başka yaklaşım da, aile planlaması yöntemlerinin doğum aralıklarını artırmak ve doğum sayısını azaltmak, dolayısı ile de istenmeyen çocuk sayısını ve çocuk ölümlerini azaltmak için kullanılıp kullanılmadığı şeklinde olmaktadır (Scrimshaw 1978, Winikof 1983, Ware 1984). Birbirine çok yakın aralıklarla doğan çocuklar arasındaki rekabet, geniş ailelerde bakım ve kaynakların farklı dağılımı, anne yaşı fazla olan kadınların doğurdukları çok çocuk sayısı aile planlaması yöntemlerinin kullanıldığı toplumlarda bebek/çocuk ölümlerinin azalmasına da etki ederek, ciddi şekilde düşmektedir (Trussell ve Pebley 1984, Hobcraft ve diğerleri 1984 ve 1985).

Bu yaklaşım, Bongaarts'ın (1987) aile planlamasının bebek/çocuk ölümlerindeki gerçek etkisini sorgulaması ile başka bir boyut kazanmıştır. Bongaarts bebeklerde görülen fazla ölüm olaylarını, dört risk grubunda ifade etmiştir: Adolesan anne, ilk doğum, fazla doğum ve kısa doğum aralığı. Daha sonra Bongaarts fazla bebek ölümlerini değişik kontraseptif kullanım aşamalarında olan toplumlar için hesaplamıştır. Adolesan dönemdeki anne veya fazla doğum kategorisindeki ölümlerdeki azalmaya rağmen: artan eğitim düzeyi ile birlikte anne sütü verme süresinin kısalması ve doğumdan sonra ilişkide bulunmamanın başarısız şekilde kullanılmasına bağlı olarak kısa aralıklı doğumların ve ilk doğumların artması düşünüldüğünde, kontrasepsiyon kullanımının toplam etkisi bebek ölümlerinde artışla sonuçlanmaktadır.

Trussell (1988), Bongaarts'ın aile planlamasının etkileri tartışılırken ilk doğumların bebek ölümlerini artırdığı şeklindeki yaklaşımına katılmamaktadır. Çünkü, aile planlamasının amaçları, annenin istemediği gebeliklerden, fazla doğumlardan ve sık aralıklı gebeliklerden korunmasını sağlamaktır. Yoksa, aile planlaması ile ilk doğumlar atlanamaz. Dahası, eğitimli annelerin batı modellerini hemen benimseyerek, anne sütünü vermeyi azaltmaları, aile planlamasının suçu olarak kabul edilemez. Sonuç olarak Trussell, aile planlamasının, çocuk doğurmak için uygun ara bırakmayı planlayan ve fazla sayıda doğum yapmak iste-

meyen anneler arasında çocuk yaşamını artıracağını söylemektedir.

Potter (1988a) Bongaarts'ın aile planlamasının, doğum aralarını uzatması bakımından, bebek ölümleri üzerine sorgulanması gereken etkisini kabul etmektedir. Bununla birlikte, Potter aile planlamasının etkili olacağı beklenen; doğum kohortlarının değişen sosyal kompozisyonları, riskli gebeliklerden kaçınma ve farklı bakımda azalma, ebeveynlerin istedikleri çocuğa sahip olmaları sonucu çocuğa şevkat gösterilmesi ve değer verilmesi gibi konulara ağırlık vermiştir. Potter'a göre, aile planlaması programları sadece evhalkının değer örüntüsünde değil, aynı zamanda geleneksel ailenin temelinde de önemli değişikliklere neden olur.

C. Cinsiyete göre farklı değerlendirmeler.

Çocukların cinsiyeti de bu tartışmalar içinde ayrı bir önem taşımaktadır. Daha az istenen ve daha az değer verilen çocuğun ölme riski daha fazladır ve bu çocukların ebeveynlerinin dilemedikleri cinsten oldukları düşünülmektedir. Scrimshaw (1978) Ekvator'daki çalışmasında, birinci çocuklarda kız/erkek oranında beklenmeyen bir durum tesbit etmiştir (68 oğlana karşılık, 32 kız). Scrimshaw'ın antropolojik çalışması göstermiştir ki, kadınlar ölen ilk kız çocuklarını unutarak, ilk oğlan çocuklarını söylüyorlar. Bu durum, Scrimshaw'ı şöyle bir sonuca ulaştırıyor: ideal ailenin cins kompozisyonu ve onun sonucu olarak cins tercihi; dilenen cinste doğan çocuğun olumlu açıdan farklı bakımı, emzirilmesi ve farklı muamele görmesi, öte yandan istenmeyen cinste doğan çocuğun ise, ihmal edilmesi sonucunu doğuruyor. Ayrıca, Scrimshaw, sosyo-kültürel malnutrisyon, olağanüstü ihmal ve var olan sağlık hizmetlerinin kullanılmamasına ek olarak bebeklerin öldürülmesi **(Infanticide)**, özellikle kız çocukların öldürülmesinden de söz ediyor.

D'Souza ve Chen (1980), Müslümanların çoğunlukta olduğu Bangaldeş'de yaptıkları bir araştırmada, neo-natal dönemden sonra kız bebek/çocuk ölümlerinin 3 yaş civarında en yüksek düzeye ulaştığını ortaya koymuşlardır. Hindistan'da (Uttar Pradesh) yapılan bir başka çalışmada da kız çocuklar aleyhine benzer sonuçlar bulunmuştur (Simmons ve diğerleri, 1982). Bu çalışmada araştırıcılar, çok değişkenli modellerine hanehalkı ve kişisel düzeydeki değişkenleri katmışlar ve sadece aile büyüklüğü amaçlarını değil, Coombs (1976) skalasını da kullanarak, aile kompozisyonu amaçlarını da dikkate alarak teorik çerçevelerini geliştirmişlerdir. Her ne kadar, ideal aile büyüklüğü ve oğlanların genellikle tercih edilmesi anlamını taşıyan cins kompozisyonu önemli belirleyiciler olarak ortaya çıkmışsa da, burada ulaşılan sonuçlar, ailedeki kaynakların erkek çocuk lehine kullanıldığı yolundaki hipotezi desteklemektedir. Bir çocuğun yaşama şansı, hanehalkının istediği aile cins kompozisyonu ve büyüklüğü dikkate alınarak incelenmelidir. Dahası, Simmons ve arkadaşlarının çalışmaları, anne eğitimi analize katıldığında, genel olarak bebek/çocuk ölümlerini azaltıcı etki gösterdiğini ortaya koymaktadır. Bu durum özellikle kız bebekler için çok belirgindir.

Özellikle annelerin, artan eğitim düzeyi ile küçük aile normunun benimsenmesi ve aile planlaması uygulamaları ile ev halkı içindeki cinsler arasında bir dengelenme olacağı ve cins farklılığının ortadan kalkacağını düşünmek çok da yanlış olmayabilir. Fakat, son yıllarda Das Gupta (1987) ve Levine (1987) yaptıkları çalışmalarla farklı sonuçlar ortaya koymuşlardır. Das Gupta Hindistan'da yaptığı çalışmasında, erkeğin ve özellikle kadının eğitim düzeyindeki yükselme ile üç çocuklu küçük aile normunun benimsendiğini göstermiştir. Muhtemelen bu aile büyüklüğü, aile planlaması yöntemlerinin kullanılması ile sağlanmıştır. Fakat henüz anneleri eğitimli olan bebek/çocuk ölümlerinde cinsiyet farklılığı devam etmektedir. Öyle görünüyor ki, eğitimli anne küçük ailesini iki oğlan bir kızla oluşturmağa çalışmaktadır. Aile planlaması yöntemleri aile büyüklüğünü planlamakta yardımcı olmakla birlikte, cinsiyet kompozisyonu açısından etkili olamamaktadır. Bunun için farklı besleme, bakım, giydirme, muamele gibi açık olmayan yöntemlere başvurulmaktadır. Belki de, bu kız çocuklarındaki fazla ölüm, planlanmadan yapılan bu tür davranışların, farklı değer verme ve farklı kaynak tahsis etmenin sonucudur. Das Gupta'ya göre, çocuk öldürme **(infanticide)**, çocuğu ihmal etme ve hatta son yıllarda, cinsiyetini belirledikten sonra düşürme **(feticide)** de denenmektedir. Sonuç olarak, artan kitle eğitimi, ekonomik gelişme, modern tıbbın yayılması ve aile planlaması yöntemlerinin geniş şekilde uygulanması; henüz ataerkil kültür ve ideolojinin kuvvetinin ve hanehalkı düzeyinde erkek çocuk tercihin azalmasına eşlik etmemektedir.

D. Aile bireylerinin farklı değerlendirilmesi ve çocuk yaşamı.

Levine (1987) ise Das Gupta'dan daha ileriye giderek, sadece çocukların cinslerine göre farklı muamele görmediğini, aile içindeki bireylerin haneye yaptıkları katkı ve akrabalık ilişkilerine göre değerlendirildikleri görüşünü ortaya atmıştır. Çocukların yaşamı çerçevesi içinde Levine, sadece cinsler değil, çocukların ailede kaçıncı çocuk oldukları, anne/baba arasındaki ilişkinin dengede olması ve çocuğun yasal olup olmamasının da önemli olabileceğini vurgulamıştır.

Ayrıca Levine, farklı bakım, besin, medikal hizmetler, zaman ve annenin enerjisinin dağıtımı açısından, ekonomik gelişmenin düzeyi ve kaynakların kullanılabilir olmasının çok önemli olduğunu düşünmektedir. Meselâ, çok kocalılığın yaygın olduğu kültürlerde, erkek çocuklara farklı bakım ve kızları ihmal etmenin yoğunlaştığını söylemektedir.

Bütün bu tartışmalar, olayın ahlâki, dini ve kültürel boyutlarını gündeme getirmektedir. Doğurganlığın azalması ve değişmesi hakkındaki çalışmalarında bu boyutlar, Caldwell (1980) ve Simons (1986) tarafından ortaya konmuştur. Mutlakiyetçi ve toplumcu değer oryantasyonundan kişiselci ve rölativist değer oryantasyonuna kayma, aile kurulması ve büyüklüğü stratejilerinde önemli sonuçlar yaratmakta ve doğurganlığı yenilenme düzeyinin de altına çekmektedir (Simons 1986). Bu kaymanın kitle eğitiminin başlaması, yaygınlaşması ve her sınıftan çocuk için evrensel bir istek olarak ortaya çıkması ile açıklanabileceği söylenmiştir (Caldwell 1980). Caldwell, hanehalkında nesiller arasındaki servet akım yönünün değiştiğini, çocuğun okula gitmesiyle ona yapılan masrafla-

rın arttığını, çocukların iş gücüne katkılarının kalmadığını ve batı orta sınıf değerlerinin benimsenilmeğe başlandığını ve bunların hepsinin tarihsel, kültürel ve sosyo-ekonomik bütünlük içindeki zincirleme ilişkiyi açıklayabileceğini söylemektedir. Elbette ki, bu bebek/çocuk ölümlerini açıklamak üzere modele başka faktörleri de katmak mümkündür. Hatta, ailede nesiller ve cinsler arası bilgi, değer, hürmet akımındaki değişmeler çok daha önemlidir. Kitle iletişiminin ve kitle eğitiminin yaygınlaşması ile çocuk-merkezli çekirdek aile yapısı pek çok ailenin ideali olmak durumundadır. Ailenin kuruluşunda bu idealin benimsenmesi ve günlük yaşam tarzı; geniş ailelerin yapısını bozmakta, yaşlılara daha az ilgi gösterilmesi, hatta daha az değer verilmesi (bilgi, statü, karar verme sürecindeki rol kavramları içinde) ve ailelerin sosyal hareketliliğini, çocukların okuyacakları okulları, ilerde ne olacaklarına varıncaya kadar bir planlama ile birlikte gitmektedir. Sonuç olarak bu yaşam tarzı içinde aile planlaması uygulamalarıyla, azalmış sayıdaki çocuklar dikkat, beslenme, bakım, giyim, öğretim, eğlence gibi yönlerden ailenin odak noktası olmak durumundadırlar. Bununla beraber, bu ideal hemen ve tam olarak ortaya çıkmamakta, ataerkil ve erkek çocuk tercih edilen ideolojiler sonucu fazla sayıda olan kız çocukların ihmali ve ölümleri ile birlikte bulunmaktadır (D'Souza ve Chen 1980, Das Gupta 1987, Levine 1987). Ayrıca, aile planlaması yöntemlerinin, batı orta sınıf değerlerine açık olan, eğitimli yeni nesil anneler tarafından uygulanması; bazı bilim adamları tarafından da tartışıldığı gibi aile planlaması amaçlarını bozarak, kısa doğum aralıkları şeklinde sonuç vermiştir. Çünkü anneler, anne sütü vermek yerine, çocuklarını hemen biberonla beslemeğe başlamışlardır (Bongaarts 1987, 1988; Trussel 1988; Potter 1988a, b). Ara verme ve cinsi/sayıyı kontrol etmedeki başarısızlıklar da yine çocuklara farklı değer verme, onlara ya fazla ya da az yatırım yapma, farklı bakım ve sonuç olarak da farklı bebek/çocuk yaşamına sebep olmaktadır.

Hanehalkı yapılarındaki bu tür değişmelerin sonucu olarak ortaya çıkan zamanlama ve hızlardaki çeşitlenmeleri yaşanılan toplumun sanayileşme, kentleşme, dünya pazarlarına girme derecesi, kitle eğitimi ve kitle iletişiminde aldığı yol gibi faktörlerden bağımsız olarak düşünülemez. Bir başka çok önemli nokta da, batının modern ve laik güçleri ile daha önceden beri var olan dini güçlerin nerede dengelendiğidir.

ANNE EĞİTİMİ, FARKLI DEĞER VERME VE BEBEK/ÇOCUK ÖLÜMLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ KONUSUNDA TÜRKİYE'DE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Daha önce de Akşit ve Akşit (1989) tarafından belirtildiği gibi, anne eğitimi, aile yapısı ve dinamikleri ile bebek/çocuk ölümleri arasındaki ilişki çok geniş anlamda incelenmemiştir. Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etüdleri Enstitüsü'nden bazı araştırıcılar bebek ölümleri hakkında bazı analizler yayınlamışlardır (Akadlı ve Tunçbilek 1987, Tunçbilek 1988). Fakat, bu konularda çocuk ölümleri ile ilgili fazla bir çalışma ve kaynak bulunmamaktadır.

Burada ilgili gördüğüm diğer çalışmalara geçmeden önce, Sağlık Bakanlığı

ile Hacettepe Üniversitesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı'nın ortaklaşa sağlık hizmeti sunmakta oldukları Etimesgut ve Çubuk Araştırma ve Eğitim Bölgeleri'nde bebek/çocuk ölümlerinin mediko-sosyal nedenlerine yönelik olarak toplanan verilerin analizlerini kısaca sunmak istiyorum:

Ankara civarında, toplam olarak 280 yerleşim birimine hizmet veren bu bölgelerde, büyük çoğunluk kır nüfusunu oluşturmaktadır. Bu toplumlara temel sağlık ve aile planlaması hizmetleri sağlık ocakları ve her iki bölgede de bulunan bölge hastaneleri tarafından verilmektedir. Bu hizmetler Etimesgut'ta 1965 ve Çubuk'ta da 1975 yıllarında başlatılmıştır. Modern kontraseptif yöntemlerin kullanım oranı Etimesgut'ta 1967'de % 19 iken, 1983'de % 42'ye yükselmiştir. Aynı oran Çubuk için 1977'de % 8, 1988'de % 48'dir. Toplam doğurganlık hızlarındaki azalmalar da şu şekilde özetlenebilir: Etimesgut'da 1967'de 4.9, 1983'de 2.6; Çubuk'da 1977'de 4.6, 1983'de 3.1 (Benli ve diğerleri 1985, Öztürk 1985). Öte yandan, Etimesgut'da 1967 yılında binde 142 ve 590 olan bebek ve 5 yaş altındaki çocuk ölüm hızları da, 1983'de binde 47 ve 260'a; Çubuk'da aynı hızlar 1977'de 118 ve 450 değerlerini almaktayken, 1983'de 60 ve 277'ye düşmüştür.

Tezcan tarafından bebek ölümlerinin sosyo-ekonomik ve bio-medikal nedenleri Etimesgut'ta araştırılmıştır (1985). 1970-74 yılları arasındaki dönemdeki hemen hemen tüm bebek ölümleri dikkate alınarak, 5-yıllık kohort ölüm hızları hesap edilmiş ve anne/babanın yaşları, gebelik sırası, çocuğun cinsiyeti, bir önceki bebek ölümü, doğumun yapıldığı yer, oturulan yer, sağlık ocağına uzaklık, babanın mesleği gibi faktörlerle ilişkilendirilmiştir. Bu periyod için averaj kohort bebek ölüm hızı binde 94.4'tür. Bebek ölümlerinde, sıklık derecesine göre sendikal ölüm nedenleri pnömoni, gastroenteritler, düşük doğum ağırlığı ve diğer enfeksiyon hastalıklardır. Öte yandan, ölümlerin sosyo-ekonomik nedenleri kontrollü sosyolojik ve derin antropolojik yöntemlerle incelenmediği halde bile "ihmal", "ilgisizlik", "kadercilik", hastaneye gitmede gecikme ve ulaşımda güçlük olarak saptanmıştır.

Etimesgut ve Çubuk Bölgeleri'nde 1978-1982 yılları arasında, Türkiye'de anne ve çocuk sağlığında risk stratejilerini saptamak üzere "High Risk" projesi yürütülmüştür. Bu projede kullanılan "Gebe Tesbit Formu"nda, önceki gebeliklere ilişkin sorulara ayrıca bu gebeliğin istenip/istenmediği ve bu gebelik öncesinde herhangi bir kontraseptif yöntem kullanılıp/kullanılmadığı sorulmuştur. Bu verilerden yararlanılarak, bebek/çocuklardaki malnutrisyonun sosyal ve diğer belirleyicileri anlaşılmağa çalışılmıştır (Akşit T. 1983). Bu çalışmada bulunan sonuç, gebelik sırasında çocuğun istenip/istenmemesinin; sırasıyla anne eğitimi, çocuk sayısı ve sosyo-ekonomik statüden sonra gelen en önemli değişken olarak ortaya çıkmasıdır.

Yanı aynı proje verileri kullanılarak; anne eğitimi, kontraseptif kullanımı, gebeliğin istenip/istenmemesi ile bebek/çocuk ölümleri arasındaki ilişkiler incelendiğinde oldukça şaşırtıcı ve bir anlamda da kafa karıştırıcı sonuçlar çıkmaktadır:

Annenin eğitimi:	İlkokul mezunu (685)		İlkokul mezunu değil (615)	
İstenip/ istenmeme:	İstenmiş	İstenmemiş	İstenmiş	İstenmemiş
Kontraseptif:				
kullanmamış	(427).133	(108).102	(349).128	(124).193
kullanmış	Gereksiz	(150).060	Gereksiz	(150).120

Esasında, bu analiz yapılmadan önce, bebek/çocuk ölümlerinin ilkokul mezunu, bu gebeliği isteyen ve bu nedenle kontraseptif kullanmayan kadınlar arasında en düşük; eğitim görmemiş, bu gebeliği istemeyen ama kontraseptif yöntem de kullanmayan kadınlar arasında en yüksek çıkacağı düşünülmüştür. Beklenildiği gibi, ilkokul eğitimi olmayan, gebe kalmak istemediği halde kontraseptif yöntem de kullanmayan kadınların 5 yaş altı çocuklarında ölüm hızı binde 193 ile en yüksek çıkmıştır. Oysa, ilkokul mezunu, gebe kalmak istemeyen, bu nedenle de aile planlaması yöntemi kullanmasına karşın gebe kalan, yani kontraseptif kullanırken başarısız olan kadınların çocuklarında ölüm hızı binde 0.60 ile en düşük değeri almıştır. İlkokul eğitimi olan, bebeğini istemediği halde herhangi bir yöntem de kullanmayan annelerin çocuklarında ölüm hızı binde 100 civarındadır. İlkokul mezunu olmayan kadınlar arasında, gebeliği istememiş, kontraseptif yöntem kullanmış ama başarısız olmuş kadınların çocuklarında binde 120 olan ölüm hızı; gebeliği istemiş ve bir yöntem kullanmamış kadınların çocuklarında binde 128'dir. Öte yandan, gebeliği isteyen, korunmayan, ilkokul mezunu annelerin çocuklarını kaybetmesi, binde 133 gibi azımsanmayacak bir hızla karşımıza çıkmaktadır.

Bu analize çocuk sayısı, gebelikler arası süre, emzirme süresi, çocukların cinsiyeti gibi daha pek çok değişkeni de dahil etmek mümkündür. Bununla beraber, sadece 1300 kadına ait tamamlanmış ve güvenilir veriler olduğu düşünülecek olursa, böyle bir incelemede daha geniş veri kaynağının kullanılması gerektiği açıktır. Her şeye rağmen, bu sınırlı analiz bile bize, Türkiye'de aile fertleri ve çocukların farklı değerlendirmelerinde, anne eğitiminin çok önemli fark yarattığını ortaya koymuştur. Anne eğitimi ile birlikte, aile planlaması yöntemlerinin benimsenmesi de aile dinamiğine etki ederek, ikisi birlikte çocuk bakımında köklü bir gelişmeye zemin hazırlamaktadırlar. Böyle bir geniş çaplı sörvey tipi bir araştırma, olayın psikolojik, sosyal ve antropolojik boyutlarının derinlemesine incelendiği çalışmalarla desteklenmelidir.

Türkiye'yi temsil edecek büyüklükteki çalışmasında Kağıtçıbaşı (1982), erkek çocuğun tercih edildiği geleneksel ataerkil aile yapısının eşitlikçi modern çekirdek aileye dönüşmesi ile birlikte, ekonomik gelişme ve özellikle eğitimle, çocuğun ekonomik değerinin azaldığını, öte yandan psikolojik değerinin arttığını ortaya koymuştur. Çocuğa verilen değerdeki bu değişiklik, Kağıtçıbaşı tarafından, aile planlaması yöntemlerinin geniş çapta benimsenmesi ve sonuç

olarak, doğurganlığın düşmesi ile açıklanmaktadır.

Mevcut olan kaynaklara göre Türkiye'de, bebek ölümlerinde cinsiyet farklılığı görülmemektedir (Tezcan 1985, Tunçbilek 1988). Daha önceki bölümlerde belirtildiği gibi, Türkiye bu bakımdan özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinden farklılık göstermektedir. Bütün kültürler için orijininde erkekler aleyhine olan yüksek ölüm hızı, birinci yaştan sonra, az gelişmiş ülkelerde kız çocuklar aleyhine değişmektedir. Türkiye'de kız çocuk ayırımının olmaması biraz problemli görünmektedir. Şöyle ki, Hacettepe Üniversitesi, Nüfus Etüdleri Enstitüsü tarafından yapılan 1983 Doğurganlık Araştırması verilerine göre ölüm farklılıkları incelendiğinde; neo-natal dönemde 1.66 olan cinsiyet oranı, post neo-natal dönemde 1.26'ya düşmektedir. Öte yandan ilk bütün bir yıl için bu oran 1.42'dir. Yani 100 kız ölümüne karşılık 142 oğlan ölümü düşmektedir. Bu oran kır/kent olarak incelendiğinde ise, kır için 1.61, kent için 1.04 bulunmaktadır (Tunçbilek 1988). Bu durumu oğlanlara karşı ayırım şeklinde yorumlamak yerine, özellikle kırda kızlara ait bilgilerin doğru olarak hatırlanmadığı ve kayıtlarının tam olarak yapılmadığı düşünülerek, yine kızlara karşı ayırım biçiminde değerlendirmek daha doğru olacaktır. Bir başka çalışmada da, bebeklerin ve çocukların cinsiyetleri ile beslenme durumları arasında, erkek çocukların lehine, zayıf fakat istatistiksel açıdan önemli bir ilişki tesbit edilmiştir (Akşit 1983). Çocuklar arası ayırım yapmayan sağlık personeli tarafından, düzenli ve uygun aralıklarla izleme ile kontrol edildiğinde, erkek çocukların lehine olan bu durum ortadan kalkmaktadır. Öte yandan, Nüfus Etüdleri Enstitüsü tarafından 1988 yılında yapılan Nüfus ve Sağlık Araştırması sonuçlarına göre çocuk isteyen kadınlar arasında, erkek çocuk dileyen kadınların yüzdesi çok yüksek çıkmaktadır (Erkek isteyen % 38.8, kız isteyen % 29.2 ve bir tercihi olmayan % 32.0).

Sonuç olarak, bu anılan çalışmalar temel alınarak, bebek/çocuk ölümlerinde etkili olan, olabilecek olan tüm faktörler hesaba katılarak, bebeklerin ve çocukların yaşamlarını daha iyi hale getirmek için Türk kültürünü ve bu kültür içindeki değişmeleri incelemek gerekmektedir. Bugüne kadar yapılan sörvey tipi Bilgi-Tutum-Davranış araştırmaları, kişilerin tutum ve davranışlarının tam olarak anlaşılmasına fazlaca yardımcı olamamıştır. Bu tip sörveyler, derinlemesine antropolojik çalışmalarla mutlaka desteklenmelidir. Burada zaman kullanımı analizleri, antropolojik katılımcı gözlemlerle birlikte değerlendirilmeli (Szalai ve diğerleri 1972, Folch-Lyon ve Trost 1981) ve aile bireylerinin farklı değerlendirilmeleri, tüm değer ve kaynakların farklı dağılmaları ve dolayısı ile nesiller arası (Mangen ve diğerleri 1988) ve aile içi kuvvet yapısı ve ailenin dinamiği ve bu dinamik içinde kadının statüsü (Akşit T. 1989) ortaya çıkarılmalıdır.

KAYNAKLAR

Akadlı, B. ve Tunçbilek, E. (1987) An evaluation on the relation between birth spacing and breast-feeding on infant mortality in Turkey. **Turkish Journal of Population Studies**, 9:27-38.

Akşit, B.T. (1983) Kırsal Alanda Malnutrisyon Prevalansı ve Etkileyen Faktörler. Basılmamış Doktora Tezi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Akşit, B.T. (1989) Akut Solunum Yolu Enfeksiyonları: Sivas ve Van İllerinde Yapılan Grup Görüşmeleri. Akut Solunum Yolu Çalışma Grubu'na sunulan bildiri. UNICEF/Hacettepe Üniversitesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı/Türkiye Pediatri Derneği, 18-29 Mart 1989, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

Akşit, B.T. ve Akşit, B. (1989) Sociocultural determinants of infant and child mortality in Turkey, **Social Science and Medicine**, 28(6):571-576.

Benli, D.; Erdal, R. ve Bulut, A. (1985) **Etimesgut Sağlık Bölgesi 1980-84 Yılları Çalışmalarının Değerlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı, no.29.

Bongaarts, J. (1987) Does family planning reduce infant mortality rates?, **Population and Development Review**, 14:188-190.

Caldwell, J.C. (1979) Education as a factor in infant mortality decline, **Population Studies**, 33:385-413.

Caldwell, J.C. (1980) Mass education as a determinant of the timing of fertility decline. **Population and Development Review**, 6:225-255.

Caldwell J.C. and Caldwell, P. (1987) the cultural context of high fartility in sub-Saharan Africa, **Population and Development Review**, 13(3):409-437.

Cleland, J. ve van Ginneken, J. (1987) The effects of maternal schooling on childhood mortality. Paper presented at the Conference on Health Interventions and Mortality Change in Developing Countries. The University of Sheffield, 9-11 September.

Das Gupta, M. (1987) Selective discrimination against famale children in India, **Population and Development Review**, 13(1):77-100.

D'Souza, S. ve Chen, L.C. (1980) Sex differentials in mortality in rural Bangladesh, **Population and Development Review**, 6:257-270.

Hacettepe University, Institute of Population Studies (HIPS) (1989) **1988 Turkish Population and Health Survey**, April 1989, Ankara.

Hobcraft, J.N.; McDonald, J.W. ve Rutstein, S.O. (1984) Socio economic factors in infant and child mortality: a cross national comparison, **Population Studies**, 38:193-223.

Hobcraft, J.N.; McDonald, J.W. ve Rutstein, S.O. (1985) Demographic determinants of infant and early child mortality: A comparative analysis, **Population Studies**, 39:363-385.

Kağıtçıbaşı, Ç. (1982) Sex roles, value of children and fertility, **Sex Roles, Family and Community** (Ed. Ç.Kağıtçıbaşı) Indiana University of Turkish Studies, no.3, 151-180.

Levine, N.E. (1987) Differential child care in three Tibetian communities: Beyond son preference, **Population and Development Review**, 13:281-304.

Majumder, A.K. (1988) Maternal factors and infant/child mortality in Bangladesh, **Journal of Biosocial Science**, 20:89-98.

Mangen, D.J.; Bangston, V.L. ve Landry, Jr.P.H. (Der.) (1988) **Measurement of Intergenerational Relations**, Sage Publications, Inc., California.

Mosley W.H. ve Chen, L.C. (1984) An analytical framework for the study of child survivalin developing countries, **Population and Development Review**, 10 (Supplement): 25-45.

Omran, A.R. ve Standley, C.C. (Der.) (1981) **Further Studies on Family Formation Patterns and Health**, Geneva, WHO.

Öztürk, Y. (1985) **Çubuk Sağlık, Eğitim ve Araştırma Bölgesi 1977-83 Yılları Çalışmalarının Değerlendirilmesi**, Hacettepe Üniversitesi, Halk Sağlığı Ana Bilim Dalı, no.28.

Palloni, A. ve Tienda, M. (1986) The effects of breast feeding and pace of child bearing on mortality at early ages, **Demography**, 23:31-52.

Potter, J.A. (1988a) Does family planning reduce infant mortality? **Population and Development Review**, 14(1):179-187.

Potter, J.A. (1988b) Birth spacing and child survival: A cautionary note regarding the evidence from WFS, **Population Studies**, 42.

Preston, S.H. (1985) Mortality in childhood: lessons from (WFS. In **Reproductive Change in Developing Countries** (Ed. Cleland, J. ve Hobcraft, J.), sayfa.253-272. Oxford University Press.

Scrimshaw, S.M. (1978) Infant mortality and behavior in the regulation of family size, **Population and Development Review**, 4(3):383-403.

Simmons, G.B., Smucker, C., Bernstein, S. ve Jensen, E. (1982) Post-neonatal mortality in rural India: Implications of an economic model, **Demography**, 19:371-389.

Simons, J. (1986) Moral dimensions of fertility variation. Paper presented at the XI. Congress of Sociology. New Delhi, 18-22 August, 1986.

Shorter, F.C. and Macura, M. (1982) **Trends in Fertility and Mortality in Turkey, 1935-1975.** National Academy Press, Washington, D.C.

Szalai, A. ve diğerleri. (1972) **The Use of Time: Daily Activities of Urban and Suburban Population in Twelve Countries.** Mouton.

Tezcan, S. (1985) Medico social causes and preventability of infant deaths in Etimesgut Health District, **Turkish Journal of Population Studies**, 7:43-59.

Trussell, J. ve Pebley, A.R. (1984) The potential impact of changes in fertility on infant, child, and maternal mortality, **Studies in Family Planning**, 15(6):267-280.

Trussell, J. (1988) Does family planning reduce infant mortality? An exchange, **Population and Development Review** 14(1):171-178.

Tunçbilek, E. (Der). (1988) **Infant Mortality in Turkey: Basic Factors**, Institute of Population Studies, Hacettepe University.

UNICEF, (1988) **The Status of World's Children 1988**. Oxford University Press.

Ware, H. (1984) Effects of maternal education, women's roles and child care on child mortality, **Population and Development Review**, 10(Sup):191-214.

Winikof, B. (1983) The effects of birth spacing on child and maternal health, **Studies in Family Planning**, 14:231-245.

Türk Edebiyatında Yunan İmajı: Yakup Kadri Karaosmanoğlu

Herkül Millas

Neden sonra yeryüzüne bir Nigarı tavrı çıktı.
Artık Kanuni hep düşüncelidir. Doğan burunlu,
seyrek dişlidir. Resimdeki gibidir...
Bir şey giyse açık mavidir. Elini kaldırsa,
otursa resimdeki gibi oturur.
İLHAN BERK

Bu çalışmada, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun öykü, roman, oyun ve anı kitaplarında "Yunan"ı (veya da "Rum"u) nasıl algıladığını göstermeye çalışacağım.

Tarihsel, ideolojik ya da kişisel nedenler yüzünden edebiyatçının yarattığı "komşu imajı" eğer gerçekçi değilse, konu edebiyatın estetik sınırlarını asıp başka bir boyut da kazandırmakdır. Edebiyat, bir iletişim ve kanı/yargı/Değer/inanç oluşturma aracı olarak, toplumbilimsel ve politik bir içerik de edinmektedir. Amacım, Yakup Kadri'nin yapıtını sanatsal açıdan değil, "komşu ulus imajı" yaratma açısından ele almaktır.

Böyle bir çalışmaya herhangi tanınmış bir edebiyatçıyla başlanabilirdi. Y. Kadri'yi seçmem şu nedenler ve düşüncelerle oldu.

1) Öykü roman ve oyunları 1909 ile 1956 yılları arasında yazılmış olup Türk Yunan ilişkilerinin en canlı yıllarını kapsamaktadırlar. Anı kitapları 1968 yıllarına dek varmaktadırlar. Olaylar ise bir tek yörede değil, yazarın hareketli yaşamını izleyerek farklı yerlerde -İstanbul, İzmir, Orta Anadolu, Amsterdam gibi- geçmektedir. Y. Kadri'nin Türk edebiyatındaki yeri ise belirgindir.

2) Yazar, marjinal bir edebiyatçı olmayıp, Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin idareci kadrosuyla organik bir ilişki içindedir.

Mustafa Kemal ve İsmet İnönü ile kişisel dostluğu yıllarca sürmüş, milletvekili (1921-1934) ve elçi ve büyük elçi olarak (1934-1951) görev almıştır. 27 Mayıs'tan sonra Kurucu Meclis üyeliğine seçilmiştir. 1961'de yeniden Manisa milletvekili olmuş ve 1957'de Ulus gazetesinin başyazarlığını üstlenmişti. Yakup Kadri "devlet"e en yakın olan Türk edebiyatçılarından biri olmuştur.

YÖNTEM

Kişisel, seçmeli ve olasılı peşin yargılı değerlendirmelerden kaçınmak için,

bu çalışmada "birkaç tip" ya da "önemli yazı parçaları" seçilmemiştir. Yazarın bütün öykü (iki tane), roman (dokuz), oyun (bir) ve anı (beş) kitaplarında beliren -toplam on yedi cilt- "Yunan/Rum" değinmelerinin bütünü alınıp değerlendirilmiştir. Hatta "Yunan/Rum" sözcüğünün kullanılmadığı ama "yerli Hıristiyanlar" ya da "bakkal Kosti" dendiği durumlarda da -sözü edilenin "Yunan/Rum" olduğu belli olduğunda- bu değinmeler de göz önüne alınmıştır.

Yakup Kadri'nin incelenmiş olan ve burada anılan kitapları İletişim Yayınları'ndandır. Bu kitapları baskıya Atilla Özkırımlı hazırlamıştır. Aşağıda dökümü verilen kitapların genellikle son baskıları kullanılmıştır; birinci tarih, kullanılan kitabın baskı yılıdır, parantez içindeki tarih ise kitabın birinci baskısını göstermektedir. Kimi öykü ve oyunlar, gösterilen tarihlerden çok önceleri yazılmıştır. Bu yazıda bu kitaplardan alıntılar (BS 46) biçiminde gösterilmiştir: büyük harf ya da harfler kitabı; sayı ise sayfayı belirtmektedir.

ÖYKÜ KİTAPLARI:

1-**Bir Serencam** (BS). 1983- (1914); 1910-1917 yılları öyküleri.
2-**Millî Savaş Hikâyeleri** (MSH), 1988- (1947); 1920-1922 öyküleri.

ROMANLAR:

3- **Kiralık Konak** (KK), 1989 - (1922):
4- **Nur Baba** (NB), 1987 - (1922)
5- **Hüküm Gecesi** (HG), 1987 - (1927)
6- **Sodom Ve Gomore** (SVG), 1984 - (1928)
7- **Yaban** (Y), 1989 - (1932)
8- **Ankara** (AN), 1987 - (1934)
9- **Bir Sürgün** (BSÜ), 1987 - (1938)
10- **Panorama** (P), 1987 - (1953-1954)
11- **Hep O Şarkı** (HOŞ), 1987 - (1956)

ANI KİTAPLARI

12- **Zorakî Diplomat** (ZD), 1984 - (1955)
13- **Anamın Kitabı** (AK), 1986 - (1957)
14- **Vatan Yolunda** (ÖY), 1986 - (1957)
15- **Politikada 45 Yıl** (PKY), 1984 - (1968)
16- **Atatürk** (AT), 1983 - (1946)

OYUNLARI:

17- **Tiyatro Eserleri** (TE), 1983; 1909-1934 yıllarında yazılmışlardı:

ANTİK YUNAN

Yakup Kadri, Antik Yunan'a çok sık değinmektedir. Mitoloji'den, Eski Yunan

tarihinden ve sanatından alıntılar kitaplarında çoktur. Ancak Y. Kadri Antik Yunan'ı bugünkü Yunanlı'yla ilişkili görmemektedir. **"Müze, Firavun'ların lahitleri, eski Yunan'ın ve eski Roma'nın taşları; müze, Asur, Keldan; müze Balbet; müze, Babil viraneleridir. Hani, nerede bunların sahipleri"** (AT 91).

Cevdet Kudret'in de yazdığı gibi, "1913 sıralarında eski Yunan ve Latin şairlerini (Homeros, Euripides, Vegilius, Horatius, vb.) okuyup seven Y. Kadri, yine o sıralarda Paris'ten yeni dönmüş ve etkisi altında kaldığı 'Parnasse' şairlerinin aracılığıyla Eski Yunan ve Latin edebiyat ve uygarlığına yönelmiş olan Yahya Kemal'le birlikte, "Peyam-ı Edebi" dergisinde "Türk düşünce Rönesansı'nın Avrupa Rönesansı gibi Yunan ve Latin temelleri üzerine kurulması gerektiği görüntüsünü ileriye sürmüş, buna 'Akdeniz medeniyeti' ve 'Nev-Yunanilik' (Yeni Yunancılık) adını vermiştir."[1]

"Yaban"ı yazana dek Y. Kadri Eski Yunan'ı genel ve ortak dünya kültürünün bir simgesi gibi kullanır. Örneğin, kadın **"Ulis'i adasında hapseden ilahe"** gibidir (BS 197); örnek verilirken **"ne eski Yunan'ın mermerlerinde, ne Yahuda'nın hakim meselelerinde, ne de Dante'nin Cehenneml'nde buna benzer bir timsal görmedim"** (BS 214) denmektedir; bir miralay **"Yunan mitolojisindeki o, yeni yetişmiş bakireleri kovalayan satirlere"** (NB 120) benzetilmektedir; insanlar **"Homerik dansa kapılmış gibiydiler"** (HG 178); bir İngiliz, Captain G.J. Read **"Apollon heykeline"** benzetiliyor, **"Eski Yunanlılar heykellerini boyarlarmış... bu da ... bir mermere benziyor"** (SG 28); erkekler **"Yunan Mitolojisindekl deniz Bacchanale'lnl andıran"** bir grup gibiydiler. Herkül ise gücüyle ve gücünü anımsatan öyküleriyle sık sık karşımıza çıkmaktadır (HG 118, ZD 351, PKY 103, AT 40).

Ancak "Yaban" da, ilk kez yeni ve çarpıcı bir yaklaşım görülmektedir. Türkler Eski Yunanlılar'a benzetilmektedir. Y. Kadri'nin yapıtlarında bu yaklaşıma 1932 yılından önce hiç rastlanmamaktadır; Yaban'dan sonraki yapıtlarında ise bu Türk/Eski Yunan benzetmeleri sürdürülmektedir.

O yıllardaki Türkiye'de oluşan kültürel yoğrulmalara bakıldığında Y. Kadri'nin bu yeni yaklaşımı anlam kazanmaktadır. 1928 yılında "Türk Tarih Tezi" başlatılmakta, Atatürk, Afet İnan'a "Sen çalış!" direktifini o yıl vermekte[2] ve 1930'da Türk Tarihi Tetkik Encümeni kurulmaktadır. 1931'de "Türk Tarihinin Ana Hatları" basılmaktadır ve aynı yıl okullarda yeni ders kitapları okutulmaya başlanmaktadır.[3] Y. Kadri "yeni tezi" ve Antik Yunanlıları artık şöyle algılamaktadır: **"Milli Şef'in bir gün gelip de Türk tarihini ırkl bakımdan tetkik ettirmeye ve menşeimizin prehistoire'a kadar dayanan en uzak kaynaklarına kadar gitmeye lüzum görüşü ispat eder ki, bu Türk Rönesansı hadisesine bundan daha çok derin ve daha çok ilmi bir izah bulmak lazımdır... Yeraltından çıkan birçok eski şehirlerin kitabeleri bize hep onun** (Türk'ün) **dilly-le hitap ettiği gibi, ilk cilalı taş ve işlenmiş maden parçaları üzerinde de onun dehasının izlerini okuyoruz. Bunların bazısı kırk, bazısı elli asır evveline aittir ve hemen hepsi "Yunan Mucizesi' denilen ve bugünkü kültürün yegane kaynağı addolunan Akdeniz medeniyetine tekaddum etmişler-**

dir. Kaldı ki, 'Türk Tarih Kurumu'nun arkeolojl ve etnografi alanındaki tetkiklerine göre, bu medeniyet dahi, kaynağı itibarıyla Türk dehasının damgasını yaşamaktadır.'' (AT 93-94).

Yeni tarih tezi, Antik Yunan uygarlığına "Türk" damgasını vurduktan sonra, Y. Kadri'de, resmî tezi izleyerek Türk halkını Eski Yunanlılar'a benzetmiştir. "Yaban" da şunları okuyoruz: köylü Türk kadınları **"eski Yunanlılar devrinde yas tutan kadınlar gibi, yere çömelip başlarını örtüyorlar"** (Y 54); **"Bu 'yaban' lafı beni önce çok kızdırdı. Fakat, sonra anladım ki, Anadolu'lular, Anadolu köylüleri tıpkı eski Yunanlıların kendilerinden başkalarına "barbar" lakabını vermesi gibi her yabancıya yaban diyorlar"** (Y 55); düğünlerde rakseden köylü kadınlar **"Yunan taşlarında gördüğü ritmik pozlar derecesinde bir etki yapıyor"** (Y 112); ve nihayet Şerif Çavuş bir **"Odise kahramanı"** sayılmakta, kendisi **"Ulis"**e, karısı ise **"Penelope"**ye benzetilmektedir (Y 164).

Başka yapıtlarında da örnekler sergilenebilir: Yıldız (kızın adı) **"Yunan fresklerindeki Hermafrodita bedenlerinin tam örneğidir"** (AN 196); yoksul kız çocuğunun **"yırtık pırtık kol ve bacaklarında ise eski Yunan Efeblerinin zarifliği, ahengi ve çalımı vardı."** (P 188); **Eski Yunanlılar, Menfa'lar yüzünden olacak -pınar başları tekin değildir derlerdi. Ninemin de buna yakın bir sözü vardı"** (AK 118); Harbiye Mektebi öğrencileri **"kadim Yunan ordularına en yiğit askerleri yetiştiren eski Isparta'nın haşin delikanlılarını"** andırmaktadır (AT 106); Anadolu'nun kendisi de eski Yunan'ı anımsatmaktadır: "Kadim yunan şairlerinin kutsallaştırdığı 'Pan'ın kafasını hatırlatan... (Merinos) **koçları** (bile), **bir mitolojik ordunun kahramanları gibi yığın halinde yürüdükleri görülürdü"** (AN 207) diye yazmıştır 1934 yılındaki romanında. Kimi zaman "eski insanlar", "eski Yunan" ve "köylülerimiz" belirsiz "kafa biçimleri" benzetmeleri içinde gösterilmektedirler: Hititler'i **"gerek kafalarının biçimi, yüzlerinin çizgileri, gerek kılık kıyafetleriyle bizim Anadolu köylülerine benzetmekten kendimizi alamıyoruz; eski Yunan mermerleri üstünde gördüğümüz Frikyalılar'ın külâhını bile, daha düne kadar, gene köylülerimizin giymekte olduklarını hatırlıyoruz"**. (PKY 129)

Y. Kadri, Mustafa Kemal ile Eski Yunanlılar arasında da benzerlikleri görmektedir: M. Kemal'in başı **"eski Yunan heykeltraşlarına bir genç Tanrı kafası örneği olacak derecede düzgün, ahenkli"** dir. (AN 162): **"O da Prometе gibi Zeus'un elinden 'mutlu odu' çalmadı mı?" O da Promete gibi yeni bir insan örneğine can vermeye kalkışmadı mı?** (P 326); **Hiçbir akşam, sofrasındaki davetlilerin sayısı yirmi, otuz kişiden aşağı düşmezdi. Bu sofra... Sokrat'ın meclislerini andırırdı ve birinde dünyasal zevkler bir Diyonizyak coşkunluk halini alırken öbüründe manevi ve dimağı hazlar ruhlara sonuzluğun ürperişini verirdi... Atatürk'ün sefahetlerinde, Atatürk'ün kötü iptilalarında bile Homerik bir destan rüzgarı vardı. İçki sofrasında elini her kadehine uzatısı Tanrısı Zeus'un altın kuplar içinde kevser şarabı dağıtısını andırırdı... Ne Homeros'un kasideleri, ne Europides'in tragedyaları, ne Anakreon şarkıları bana Diyonizos misterlerinin manasını bu mec-**

lisler kadar açıklıkla anlatamamıştır'' (AT 121-122).

Yakup Kadri'nin ''Antik'' Yunan yaklaşımını özetlersek, yapıtında, a) bir genel kültür anlayışı ile Eski Yunan'dan sık sık alıntılar yaptığını; b) eski Yunan'ı, bugünkü Yunanlılar'dan ayrı bir süreç bir topluluk olarak algıladığını; ve c) 1930'lardan sonra Türkler'i ve Türkiye'yi Antik Yunanlılar'la ilişkili göstermeye başladığını söyleyebiliriz.

Antik ''Yunan''la ilgili bu gerekli açıklamadan sonra, temel konumuza geçip, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kitaplarındaki Yunan imajına bakabiliriz. Bu yazıda ''Yunan'' sözcüğü. Yakup Kadri'nin de yaptığı gibi, ''bugünkü Yunan'' anlamımda kullanılacaktır.

KITAPLARDA ''YUNAN/RUM''

Önce Y. Kadri'nin kitaplarında görülen Yunan/Rum ile ilgili tipler ya da olaylar/yargılar sergilenecektir. Bu dökümden sonra, kadın/erkek, olumlu/olumsuz, roman/anı olarak ve mesleklere, özelliklerine/sıfatlarına, tarihsel dönemlere, vb. göre bir sınıflandırma ve değerlendirme yapılacaktır. Bu amaçla yukarıda verilmiş olan on yedi kitapta geçen bütün Yunan/Rum değinmeleri -ikiyüze yakın- gösterilecektir. Bir tipin (karakterin) bir kaç kez söz konusu olduğu durumlarda -özellikle öykülerde olduğu gibi- o kimse ''bir'' kez sayılmıştır.

BİR SERENCAM (ÖYKÜLER)

Balkan Savaşları'nda önce yazılmış öykülerde ''Rum'', genellikle rahatlayıcı bir atmosfer içinde verilmektedir: Rum mahallesinde **''hayat ve neşe saçan yaygaralarla bir küme Rum çocuğu top oynuyordu''**... Hilmi Efendi'nin **''en büyük zevkl, eğlencesi... Yorgakl'nin gazinosunda mastika içmek ve... Rum mahallelerini dolaşarak kadın yüzü''** görmekti. (BS 69)

''Treni bekleyen... Rum Köylüleri.. oranın havasını pis, bulantı verici bir tütün dumanıyla kirletiyor ve etrafa sükunu bozan bir ses ve hareket kalabalığı yayıyordu'' (BS 70) ama gene şapkalı iki Rum gencini (BS 86, 88); çalan kilise çanlarını (BS 150); deli Mehmet'in, Nikoli ve Kosti adlı bakkalların işlerini gördüğünü (BS 169, 170); meyhaneci Apostol'u (BS 141) görüyoruz. Veli bey ise **''Her geceyl başka bir kadının kolları arasında geçirlyordum. Rum, Frenk Ermenl, hatta** (neden ''hatta'' acaba? H.M.) **Yahudi kadınları. Bunları birer birer tadıyordum.''** (BS 183) demektir.

''Rahmet'' -1917- adlı öyküde hava birden değişmektedir: **''Anavatandan sokulup ayrılan koca bir kıt'a üstünde, yüzlerce Türk köyü yanıyor, yüzlerce minare düşman güllelerine hedef duruyor ve yüzlerce camii kubbeleri inliyordu... Selanik'te Türk beylerinin konaklarında kanla sarhoş köleler hora teplyor ve hanımları saçlarından tutup sokaklara sürüyorlardı.''**

MİLLİ SAVAŞ HİKAYELERİ (ÖYKÜLER)

Bu öyküler 1920-1922 tarihlerinde yayınlanmışlardır. Hepsi Türk/Yunan sa-

vaşıyla (İstiklâl Savaşıyla) ilgilidirler; ve hemen hepsi savaş atmosferini taşımaktadırlar. Yakup Kadri'nin bir notunda şunları okuyoruz: "bu yazılar gerçek vakalara müstenittir... Fakat en, onların bazılarını **kendi arzu ve muhayyileme göre değiştirmek ve canlandırmak zorunda kaldığım için** hepsini birden tamamiyle edebiyata malolmalarını müreccah (yeğ, H.M) buldum" (MSH 129). Yani, yazarın da dediği gibi, bu kitapta Yunan/Rum'un gerçekte nasıl olduğunu değil, Yakup Kadri tarafından nasıl algılandığını okumaktayız. Gerçek ile algılama ilişkisine -anılarla romanlar kıyaslanırken- yeniden değineceğim.

Önce, isim verilerek canlandırılan tiplere bakalım. Bunlar Manisa Mevki Kumandanı Filipos, emir zabiti Vasilakis, lokantacı Pavlo, çavuş Ispiro, ve kapatma Despionu'dur. Bunlar ve öteki, özel isimle belirtilmemiş, tipler kesin ve aşırı bir biçimde olumsuz kimselerdir. Yaptıkları genellikle vahşet ve ihanettir. Özelliklerini, kibir, laubalilik, zorbalık gibi sıfatlar belirlemektedir.

Filipos'un tahrip taburlarına "**her türlü ölümü emretti; öyle ki üç buçuk seneden beri zulüm ve zorbalık işlemekte büyük bir alışkanlık peyda eden vahşi askerleri bile nereden başlıyacaklarına şaşırıyorlar... Yağmalar, tecavüzler, tek tek yaralama ve öldürme vakaları**" başlıyor. Filipos çok kızıyor buna, çünkü onun "**yegane hedefi umumi bir katliyam**"dır. "**Kimine benzin tenekeleri dağıttı... (kimine) Müslüman ahaliyi ateşten kaçırmamağa memur etti**" (MSH 42, 43). Filipos balkonundan yangını seyrederken "**Mutlaka camiler de kurtarılmamalı, camiler, camiler...**" diye bağırmaktadır. (MSH 45, 46). "**Düşman askeri kâh atın üstünde, kâh yaya, bu kitlelerin üzerine saldırıyor, kadın demiyor, ihtiyar demiyor, tüfek dipçikleriyle döğüyor, süngülerini saplıyor, boğuyor, öldürüyor, fakat her kütleden kurtulup kaçacak bir kısım kalıyordu**". Filipos ise emir erine emirler vermekten geri durmaz: "**Vasilaki çabuk, çabuk... ne yaparsanız yapınız; bir tanesini sağ bırakmıyacakınız, bir tanesini'... dedi ve tekrar şımarık bir çocuk tavrıyla** (yangını) **temaşaya daldı**" (MSH 48).

Manisa'da lokanta işleten Rum Pavlo "**öteden beri Türk düşmanıdır. Fakat dükkanına fazla para sarfedenlere karşı hürmetkâr olmasını bilirdi...** (ama şimdi ayrıca) **kibirli ve azametli olmuştu**" (MSH).

Yaşlı Kuşbaz Hüseyin bey çok sevdiği güvercinleriyle yaşamaktadır. Çiftliğe bir gün bir bölük düşman askeri gelir; başlarında çavuş Ispiro vardı. "**Çavuş sırnaşık bir gülüşle sordu: 'tanıyamadınız mı? Ispiro, Ispiro? -Bu adam beş sene evvel Hüseyin beyin yanında altı ay kadar hizmetkârlık etmişti; eli uzunca ve açıkgöz bir delikanlı idi. Gittikçe laubalileşen bir tavırla elini ihtiyar adamın omuzuna kor**" ve "**ikramlar**" ister (MSH 63-65). Erler ihtiyarın yalvarmalarına, "**iri yaş damlalarına**" rağmen "**vahşi ava**" girişirler, güvercinleri öldürürler. Ispiro "**Kendine gel çorbacı o günler geçti**" der. "**Dünkü uşağın ağzından yüzüne bir tükürük gibi fışkıran bu söz... arsız arsız gülüşler... yaramaz bir çocuk neşesine tutulan düşman askeri... gayet fena bir Türkçe ile 'nasıl iyi nişancıyız değil mi?... Günah mı? O sizin dinde** (gibi sözler), **sırnaşık gülüş**" Yunan ordusundaki Rum'un tarifini tamamlamak-

tadır (MSH 65-66).

Rum kadın **"duldu, henüz genç ve güzeldi... tarikli gözleri vardı... güldüğü vakit kızıl dudaklarının arasında beyaz dişleri, insanın etini gıcıklayan acayıp bir parıltı ile parlardı. Beli ince, kalçaları dolgun ve göğsü bir genç kız göğsü gibi yuvarlaktı. Sonra o kadar oynak, o kadar şuh, o kadar cana yakın bir kadındı ki, beş on dakika yanında kalıp da tutulamamak kabil değildir** (MSH 92). Nuri efendi Despino ile (Despina ya da Despinyo olmalı, H.M) ilişki kurar. Yakup Kadri bu ilişkiyi **"gayrimeşru ve gayri millî rabıta"** (MSH 93) diye niteler. **"Her ikisi de aralarındaki ırk düşmanlığını unutmuş gibiydi... Despino Nuri efendinin yüzüne bakarken insanın etini gıcıklayan o şehvetli tebessümü ile daima gülerdi"** Nuri bey ise **"vazifesini hainice ihmal ederek"** anasına artık para göndermez olmuştu.

Despino Yunanlılar için **"inşallah büsbütün kovar çıkarırlar"** demekte, Nuri bey ise **"bu kadın Rum mudur, Türk müdür, hiç bilmiyordu"**. Bir ara ayrıldıklarında kadının **"gözleri yaşla dolar"**; ama öykünün sonunda her şey belli olur! Nuri kapıyı çalar, içerde Rumlar'ın konuşma sesleri geliyordu, kadın soğuk bir eda ile **"Geldiğin yere dön, haydi bakalım, oksi!" diyerek Nuri efendiyi iki eliyle sokağa doğru öyle bir şiddetle itti ki biçare adam az kalsın kaldırımların üzerine yuvarlanacaktı"** (MSH 94-97). Bu öykünün başlığı "Katmerli Bir Hıyanet"tir.

Özel isim taşımayan öteki tipler şöyle: Balıkesirli Rum trende iki Türkle yolculuk etmektedir. **"Herif başını bizim tarafa çevirmeğe lüzum görmemişti... müstehzi"** idi. Sonunda aralarında tartışma çıkar. Hüseyin bey şöyle der: **Sizin milletdaşlarınız çok nankör şeyler.. Siz bir cebinizde Osmanlı tezkeresi, diğer cebinizde Yunan pasaportu her tarafta meyhaneler, kerhaneler, kumarhaneler açacak, bir türlü kayıt ve tekalifte**n (vergiden) **azade istediğiniz gibi yaşıyor, para kazanıyor, her taraftan da kanımızı emiyordunuz. Buraya ordularla silahlanmış olarak gelmiye hacet var mı? Bizi yavaş yavaş, bağlarımızı kemiren filoksera mikropları gibi istila etmiyor muydunuz?"** (MSH 56-60). Kavgada Hüseyin bey ölür, ama iftira sonucu suç Rum'a değil öteki Türk'e yüklenir. Bir de istasyon memuru görüyoruz; Türkler'e karşı **"dişlerini kısarak 'şimdi görürsünüz' "** diyen (MSH 27).

Kitaptaki öteki Yunan/Rum'lar belli bir tip olarak değil, genel bir biçimde - halk, aserler gibi- gösterilmektedirler. Yunan/Rum'un imajını dolaylı olarak oluşturan olaylara kısaca bakalım. Düşman erleri kasabaya **"yangın ve yağma için uğramışlardı... Kasaba düşman askerlerinin ayakları altında kaldı. Her tarafı azgın bir sel gibi kaplayan bu vahşi tazyikin içinde kendini kurtarabilen pek azdı. Bazısı yaralanıp yolun üstünde yuvarlanıyor, bazısı vücudundan kanlar sızarak evine doğru koşuyordu. "Gamuto Turko, gamuto, gamuto!' sesleri arasında kemik çatırdıları ve birbirine çarpan süngüler ve sırta, enseye, kafaya inen dipçiklerin, küt, kütleri"** (MSH 27)

Başka bir öyküde kasabayı ateşe veren düşmanı görüyoruz. Şevki Efendi anlatıyor: **"Kır sakallı ihtiyarı gözümün önünde yere yatırıp bir koyun boğaz-**

lar gibi bağırta bağırta boğazlamadılar mı? Üç yerinden süngüleyip yere serdikleri delikanlının başını ezmediler mi? O kızın anasını bir çuval parçası gibi sürükleye sürükleye alıp gitmediler mi?... Yavrucak vücuduna batan süngüden daha küçüktü; kendisini öldüren adamın yüzüne hayretle bakıyordu'' vb. (MSH 33.35)

Birkaç kez toplu ırza geçme olayları okuyoruz. **''Yavrum, senin gibi kaç tane gördüm; kimi kolunu, kimi bacaklarını, kimi gözlerini, kimi memelerini kaybetmişti; sen de konuşma yeteneğinle idrakini kaybetmişsin''**(MSH 41). **''Kızı, işgal esnasında birçok vahşetlere maruz kaldığı için köyün diğer genç kadınları gibi günlerdenberi bir köşede hasta ve bitap yatıyordu''** (MSH 90). On dört yaşında olan genç, nişanlısının başına geleni anlatıyor: **''Benim gözümün önünde. Köyün öbür kızlarıyla beraber derenin içine sürüklediler. Biz bağırdık... kulak asmadılar''** (MSH 113). **''Osman'ı yanında daha kaç köy kızları ile beş on düşman askeri, önüne katmış götürüyordu. Oğlumun boynuna atılmak istedim. 'Çekil kadın, çekil yoksa süngülerlz' dediler''** (MSH 116). Ve gene vahşet: **''Kırık bacağımı gösterdim, bununla nereye gidebilirm, dedim... 'Silahsız ve yaralı adamı dövmek kolaydır, vurun vurun!' dedim. Daha ziyade döğmeye başladılar. Bir tanesi süngünün ucunu vücudumun ötesine berisine batırıyor ve Türkçe 'Hâlâ da söyleniyor bre domuz Türk! diyordu' ''** (MSH 135).

''Yerli Hıristiyanların gasp, yağma ve cinayet ihtirasını da görüyoruz (MSH 43). Yazar Yunan/Rum'un vahşetini şöyle değerlendirilmektedir: **''Lakin bu vahşi soyguncuları ne altınla, ne gümüşle tatmin etmek kabildi. Parayı aldıktan sonra ırza tecavüz ediyorlardı; ırza tecavüz ettikten sonra kana susuyorlardı. Dünyada şahlanan, azan hayvanilikten daha müthiş ne vardır?... Heyhat, o gün düşman vahşileri yalnız soymuyordu, yalnız öldürmüyordu, bundan daha feci bir şey yapıyordu; kalplerdeki iffet ve ismete tecavüz ediliyordu... Sekiz yaşındaki çocuğun gördüğü şenaat onu mutlaka hayatının sonuna kadar takip edecektir. Ceddinin aksakalını kızıl kana boyayan ellerin hareketini, genç anasiyle yerde boğuşan, vücutların hayvani kasılmalarını asla unutmayacaktır. Bu levha onun hayatında günden güne büyüyen, genişleyen bir leke gibi kalacaktır ve bu leke günün birinde onun varlığını kaplıyacaktır''** (MSH 44-45).

Bu kitapta ''olumlu'' bir tek Yunan ya da Rum yoktur. ''Kötü'' düşmandan başka bir Yunan/Rum tipinin olabileceği ise belirtilmemekte ya da böyle bir olanak sezilmemektedir. Birkaç kez de karşı tarafı olumsuz gösteren -**''Türkçe, Rumca birbirine karışıyordu...dur', 'yürü', 'çıkar', 'çabuk', 'gamuto', 'vire Stelyo', 'elado', 'erhite', 'aman Allahım, al, al', 'ayağını öpeyim canımı bağışla' ''** (MSH 34), **''süngülü gavur ayrıldı... Türkçe 'dur' diye bağırdı''**, **''kızın, yavrum, bize fena adamlar değiliz. Biz müslümanız, Gavur değiliz, anlıyor musun? Biz, Gavur değiliz''** (MSH 35,40), **gece yarısı zavallının üzerine sekiz kişi birden hücum edip uyurken boğazlamışlar''** (MSH 102) gibi -kısa değinmelerle; karşı tarafı belirlemeyen, ''tarafsız'' diyebileceğimiz bir iki nitelemeye rastlıyoruz: **''Rumları emin, sakin ve neşeli görünce kendini on**

sene daha ihtiyarlamış hissediyor'' (çünkü bu savaşın seyrinin kötüye gittiğini gösterirdi). **''Yerli Hıristiyanlar... şehri terkediyordu''**, ve **''Hıristiyanların buradan çıkmaya başladıkları hangi gündü?** gibi (MSH 24, 25, 31).

KİRALIK KONAK (ROMAN)

Bu romanda çok kısa bir biçimde ''hizmetçi Marika'ya'' (KK 50); Büyükada'da'ki Hristos yöresinde işitilen **''Rumca şarkılara''** (KK 91); **''Evin arka odalarından birinde, yarı beline kadar pencereden dışarıya sarkmış bir komşu Rum kızıyla şakalaşan''** Faik beye (KK 120) değinilmektedir.

Beyoğlu gece hayatından bir sahnede, bir barda, işgal kuvvetleri subaylarını, harp zenginlerini görüyoruz: **''Sağdan soldan birçok ecnebi zabitler kadınların bellerinden yakalayarak dans meydanına atıldılar. Bazı Rum ve Ermeni gençler de onları taklit etti''** (KK 235). Hakkı Celis'in yargısına göre bu insanlar **''sızıp uyumak için sarhoş olan birtakım biçarelerdir''.**

NUR BABA (ROMAN), **HEP O ŞARKI** (ROMAN) **VE TİYATRO ESERLERİ**

Bu iki romanda, Yakup Kadri'nin 1921'de tefrika edilen ilk romanlarından biri olan ''Nurbaba'' ile, her halde en usta, en eksiksiz ve en son romanı olan ''Hep O Şarkı''da -Antik Yunan, örneğin (NB 120), dışında- Yunan/Rum değinmeleri yoktur. Her iki roman da çok dar bir insan çevresi içinde gelişmektedir.

1909 ile 1934 yılları arasında yazılan tiyatro oyunlarında Yunan/Rum'a yöneltmeler yoktur. Bu eserlerde sözü geçen ''gavur'' (TE 99), ''Rum diyarı'' (TE 102, 107), ''Urum tekfuru'' (TE 131), ve ''Urum çingenesi'' (TE 119) gibi, terimler, konumuz olan ''Rum'' ile ilişkili değildir.

Yalnız ''Veda'' isimli oyundaki Avrupa'lı Kristin ile yukarıda gördüğümüz Rum bayan Despino arasındaki benzerliğe, yeri gelmişken değineyim. Her kisi de onları seven Türk erkeklerini, paralarını aldıktan sonra, terkederler. ''Biçare'' Nuri Efendi kaldırımda donup kalırken, Ziya intihar eder.

HÜKÜM GECESİ (ROMAN)

1927 yılında yayınlanan bu roman 1910-1913 yıllarını konu edinmiştir. Önce kadın kahramanlara bakalım; bunlar Despina, Katina, Eftalya ve Marika'dır. (Eğer bu isimler size ''hafif kadın'' izlemini veriyorsa nedeni Türk edebiyatında yerleşmiş olan Rum imajı olabilir! -Rumların böyle çağrışımları yoktur).

''Sırrı bey bir parola verir gibi ağzını kapının anahtar deliğine koyup üç defa: Katina, Katina, Katina! diye bağırdı'' Çatal çutul sesli çaçaya **''Cilveli''**yi sorar. Yukarıda gerçekten ''içiliyor, çalgı çalınıp şarkı söyleniyordu... Kadehler geldi, sofrayı yenilemeğe başladı. **'Vire Eftalya, tutuver şunu. Vire Marika kaldır şunu''** (HG 267.268)

''Rum kızı lekesiz, pürüzsüz bir sesle... 'Gel ela, gözlü efendim yanıma!' ''

şarkısını söyler. **"Başka bir tanesi de (Sırrı beyi) neşelendirmek için yanına sokuldu. Bacağını dizinin üstüne koydu. Kolunu boynuna attı. Gıdıklamak istedi"** (HG 269)

"Rum kızı Despina"yı daha yakından tanıyoruz. **"Despina Rum, şivesiyle en koyu Türkçe küfürler"** söyler, **"çıktığı aileden aldığı bazı bayağı halleri", "kabalıkları", "külhanbeyliği"** vardır ama, **"bu kusurlar o taze vücudun güzelliğine tuzla biberli bir çeşni katardı"** (HG 59).

Ahmet Samim'in (sevgilisidir) ölümüne çok üzülür: **"Yeşil gözleri yaşlarla dolmuştu... Bizim Rumca gazetelerde okudum"** der (HG 95). Sonra **"küçük fahişe"** Ahmet Kerim'i odasına götürür (HG 95). Despina'ya göre o gece **"Aya Nikoli geceleri"** idi ve onunla yatmamalıydı. **"Bu gece biz Rumlar... sabaha kadar kilisede dua ederiz"** (HG 96)[4] Despina günlük kokar. **"Bizans diyince Ahmet Kerim'in burnuna günlük, od ağıcı, tarçın karanfil gibi keskin baharat kokularıyla dolu bir hava gelirdi. Ahmet Kerim yarı Asyalı, yarı Yunanlı, yarı Hıristiyan yarı putperist, bu melez ve çökmüş medeniyetin şehvet ve sefaletle dolu hatıralarına herhangi bir tarih kitabından çok böyle bir havada canlandırırdı. Bu hava ise, her yerden çok ortodoks kilisesinde saklıdır** (HG 97).

"Yarı rahibe, yarı fahişe... ölümü aşk, aşkı ölüm kadar cana yakın" gösteren bu kadın tipi, uzun bir tartışmada, ilk kez "Biz Rumlar" diye konuşarak "Yakup Kadri'nin anlayışına göre -Rumlar'ın ideolojik inancını ve uzun süreli amaçlarını ortaya sermektedir. **"Bizim Yunanistan'da böyle bir şey olsaydı"** der bir ara Despina..

"Ne diyorsun Despina! Sen Yunanlı mısın? Sen Osmanlı değil misin?"

"Allah göstermesin! Neden Osmanlı olacağım!"

"Senin nüfus kağıdın yok mu?"

"Var ama, ona ne bakıyorsun? Benim gibi daha birçok Yunanlıların da hamidiye kağıdı var. Ondan ne çıkar. Biz kiliseye gideriz. Siz camiye gidersiniz. Bizim dilimiz Rumcadır. Sizin diliniz Türkçe'dir."

"Fakat sen burada doğdun, burada büyüdün. Anan baban da mutlaka burada büyümüştür."

"Doğru doğru ama, burası neresi? Sen söyle bakalım? Sen istorya okumadın mı, vire? Burası eskiden bizim memleketimizdi. Siz geldiniz, onu elimezden aldınız. Nasıl ki Atina'yı Patras'ı ve bütün Yunanistan'ı almış idiniz; sonradan biz onları geriye aldık. Şimdi de burasını alacağız. Belkim hatta beş seneden, on seneden sonra değil; fakat mutlaka bir gün gelecek alacağız."

Despina Rumlar'ın "planlarını" bir bir anlatır: **"İyi Türklere hiçbir şey yapmayacağız. Fakat kötüleri hep keseceğiz."** Despina "çocukluğundan beri mektepte, kisede, ana ve baba kucağındaki büyük Yunan ideali adına ne öğ-

rendiyse... söylüyordu" Kadın Ahmet Kerim'e, İstanbul Yunanlılarca alındığında Patrikhane papazlarının, melek kılığına girecek olan zangoçların, zengin kibar rumların, nasıl Aya Sofya'ya varıp minarelere gümüş çan asacaklarını, sonra minareleri (bu ayın minareleri) yıkacaklarını uzun uzun coşkuyla anlatır. Ahmet Kerim işi şakaya boğmaya çalışır. Kız bir tekme atarak:

"Vire, maytap etme benimle!' diye haykırdı.

"Bu genç kısrak hareketi Ahmet Kerim'e bir teşvik vuruşu gibi geldi. Yerinden kalkıp güzel düşmanının üzerine yürüdü. Onu sert, çıplak pazılarından yakaladı... Despina'nın direnmesi ölçüsünde Ahmet Kerim'in saldırısı artıyordu. Yavaş yavaş kızın bütün o iri, çevik ve asi vücudunu kollarının arasında kilitledi. İkisi birden didişe didişe yere yuvarlandılar. Despina önce şiddetli ve öfkeli, sonra gittikçe hafif, gittikçe yumuşak ve belirsiz bir sesle: 'olmaz, olmaz, olmaz...' diyordu" (HG 99-101). Ve Ahmet Kerim böylece despina'ya hak ettiği cevabı vermiş gibi olur...!

Ve bir sayfa sonra, Ahmet Kerim, kontrastı, karşıtlığı vurgulayacaktır: **"Beyoğlu'nun havasından kurtulmaya can atıyordu:... sessiz, temiz Türk mahallelerinin ruhu üzerinde acayip ve esrarlı bir çekiciliği vardı. Bu mahallelerde herkes çoktan uyanmıştır. İhtiyar nineler, soğuk su ile abdestlerini alıp namazlarını kılmıştır... Genç kızlar keten veya patiska gecelik entarilerinin içinde yarı çıplak, musluklara yanaşıyorlar ve beyaz kokusuz sabunla şakır şakır yıkanıyorlardı. Ahmet Kerim, ah ne kadar, bu beyaz sabun kokan, beyaz entarili genç kızların, genç Türk kızlarının hasretiyle yanmaktadır"** (HG 102)

Rum kadını ve fahişeler konusunu ele almışken, bu kitapta, Rum erkeklerinin de fahişelere özendiklerini işaret edeyim: **"Demin Beyoğlu**'ndan geçerken kendi gözlerimle gördüm. Bir takım yüzü pudralı boyalı Rum gençleri adeta kaldırım fahişeleri gibi bir yukarı bir aşağı dolaşıp müşteri arıyorlardı" (HG 73).

Gene Rum erkeklerine bakalım. **"İkide bir, 'Benim babam Türkiye, anam Yunanistan' demekle ün salmış bir Serfice mebusu Boşo efendi" var.** Rıza Tevfik'in ve Ali Kemal'in de katıldığı bir toplantıda **"yarım yamalak Türkçe'yle o bilinen cinasını"** tekrarlar; dinleyicilerden bir alkış tufanı kopar (HG 125, 178). Ahmet Kerim durumu yorumlar[5]: **"Benim için tek bir devlet anlayışı vardır: Milli ve milliyetçi devlet. Bundan ötesi hep havadır. Hep laftır. Hürriyet Rıza Tevfik abuk sabuk söylenip dursun diye mi? Hürriyet Boşo Efendi Türk'ün yüzüne tükürsün diye mi?"** (HG 184)

Ahmet Kerim **"Osmanlı devletini teşkil eden çeşitli unsurlara** (verilen) **dini ve milli müsamahalar"** ile ilgili olarak şöyle düşünmektedir: **"Unsurların anlaşıp birleşmesi, bir politika işi olmaktan çok bir kültür ve terbiye meselesiydi. Halbuki, her cemaatin kendisine mahsus harsi, dini imtiyazları, bütün Osmanlı tebeasına Türk kültürünü ve Türk dilini cebren kabul ettirmeğe kar'i bir mani teşkil ediyordu"** (HG 126) Bu son cümle, 1927 yılındaki, ilk baskıdandır. 1966'daki baskıdaki "cebir" yok edilerek şöyle olmuştur:

"...mahsus imtiyazları, bunları tek bir kültür ve dil içinde birleştirmeye imkan vermemişti".

İlk baskı arasında. Türk-Yunan ilişkileri konusunda bir "yumuşama" eğilimi gösteren başka değişiklikler de görülmektedir. Örneğin, **"gazetenin sahibi Kozmidi adında bir Rumdu. Hem patrikhane ile sıkı münasebeti olan Rumlardan biridir. Lakin, bu Kozmidi Efendi aynı zamanda bir Osmanlı mebusu idi. Yani, devletin bütün işlerinde reyi olan, devletin bütün sırları kendisine açık bulunan istediği vakit millet kürsüsünde bütün millet namına söz söyleyen...** (HG 60). İkinci baskıda "patrikhane"li cümle çıkarılmıştır.

Rum kız"lı bir cümle de çıkarılmıştır. Ahmet Kerim bir Rum mahallesinde bir odada kiralamıştır. **"Oturduğu evin kapısında ağzı bir dilim karpuzu somurken, gözleri önünden geçen bir Rum kızının kalçalarına hayvanca bir nazarla daldığını görenler, artık Ahmet Kerim'i tanıyamıyorlardı"** (HG 310); bu cümle de sonraki baskılarda kitaptan çıkarılmıştır. Ahmet Kerim'in daha sonra bu **"Rum mahallelerinde çapkınlığa çıktığını"** görüyoruz (HG 313).

Mesleklerden, birahanesi olan Nikoli'yi (HG 58, 117) ve Yani'yi (HG 311), **"Bahçekapı'daki şu ünlü Rum poğaçacı"** yı (HG 80), görüyoruz. Yargısız kısa değinmelerdir bunlar. Rıza Tevfik'in, İzmir'de Türkçe anlamıyan "bir alay Rum'a" nutuk attığını (HG 146); Prens Sebahattin'i bayram ederek karşılayan Rum cemaatlerini (HG 161); Yunanlıların Alasonya'dan bir saldırıya başladıkları haberini (HG 198); Ahmet Kerim'in **"kaba ve sirret Balkanlılar'ı"** düşündüğünü (HG 208); İstanbul Bulgar'ın eline düşer endişesi ile Rum gazetelerinin **"bizim gazetelerle birlikte Türk ordusunun birtakım asılsız başarılarından"** bahsettiklerini (HG 210); ve Rumca bir adın ona **"doyulmaz sahne oyunu"** duygusu aşıladığını (HG 232) kısaca ve yargısız/yorumsuz okuyoruz.

Bir de vahşet paragrafı: **"Batı ve Doğu Trakya'dan yorgun asker yığınlarına karışarak İstanbul'a dökülen muhacir aileler aklın almayacağı vahşetlerden söz açıyorlardı. Bunların yanında, köy yakmak, kızların ırzına geçmek ve küçük çocukların karınlarına süngü saplamak gibi -her vakit işitilen barbarlıklar- hiç kalıyor; insana bir gülyabani masalı dinliyor vehmi geliyordu** (HG 209).

SODOM VE GOMORE (ROMAN)

İlk kez 1928 yılında yayınlanan bu roman Osmanlı Devleti'nin çöküşüyle Cumhuriyet'e geçiş dönemindeki İstanbul'u anlatır. Yakup Kadri bu yapıtında konumuza fazla yer vermemekle birlikte, İstiklal Savaşı'na katılmış olan "olumlu" karakter Cemil Kami'nin duygularını ve Yunan/Rum'u nasıl algılandığını açık bir biçimde göstermektedir.

"Yalnız Rumlarla, yabancı askerlerle karşılaşmaktır ki onu hatıra gelmeyecek derecede rahatsız ediyordu. İki seneden beri Türkten başka hiçbir insan yüzü görmeğe, Türkçeden başka hiçbir dil işitmemeğe alışmış göz-

leri, kulakları, yabancı yüzlerin, yabancı sözlerin önünde adeta hislerinin selametini kaybediyor, bulunduğu yeri başka bir küreden inmiş bir mahluk gibi yadırgıyordu. Hele kah onların bizi, kah bizim onları boğazlamağa alıştığımız Yunanlılarla aynı cinsten onlara karşı adeta fizik bir tiksinmeyle bir çeşit beden refleksiyle irkilip kalıyordu. Kahvenin garsonu yarım yamalak Türkçesiyle kendi masalarına yaklaşınca adeta harp sahasının herhangi bir yerinde birdenbire bir düşman neferiyle karşılamış gibi doğruldu. Tetik bir vaziyet aldı. Lakin, ilk iki üç kadehten sonra... o gerginliğini kaybetti. Hususiyle yüreğindeki zafer inancı onu huysuz olmaktan koruyor, her isyan duygusuna karşılık bir intikam ümidi ona 'zavallı insanlar, yakında başınıza neler gelecek göreceksiniz!' dedirtiyordu'' (SVG 321).

Bunun dışındaki Yunan/Rum değinmeleri kısa ve yorumsuzdur: Bir eğlencede Rumlarla birlikte her milletten kadınları (SVG 27); eğlenceye çıkmış Rum mağaza çıraklarını (SVG 61); Lloyd George siyasetinin "İzmir'i kanlı bir et parçası gibi Yunanlılar'ın önüne" attığını (SVG 41); Yunan ordularının başarısızlığı ile Türk yanlısı olmağa başlıyan İngilizler'i (SVG 300); İngiltere'nin dört seneden beri en mükemmel harp malzemesiyle donatılan Yunan ordusunun altı günde hırdavat yığını haline sokulduğunu (SVG 336), ve İngilizler'in "yorucu bir bekleyişten" kurtulduklarını (SVG 340); ve nihayet "Rum piratlarıyla el ele" vererek zengin olmuş İtilaf zabitlerini (SVG 333) okuyoruz.

YABAN (ROMAN)

İstiklal Savaşı süresinde bir Anadolu köyünü anlatan bu roman 1932 yılında yayınlanmıştır. Atatürk-Venizelos yakınlaşması bu yıllarda gündemdedir.[6]

"Yaban"da Yunan/Rum konusunda temelde farklı bir yaklaşım görülmemekle birlikte bir "yumuşama" sezilebilir. (Değerlendirmeler aşağıda verilecektir.) Ama ilginç olan, ilk kez Yunan'ın "Ermeni" ile ilişkili görülmesidir. Kitabın sonuna doğru Yunan askerleri köyü ateşe vermekte, evleri soymakta, kadınlara sarkıntılık etmektedirler.

— "Hele şuna bak. Kız ne örtünüp duruyorsun öyle?"

Bir başka gavur, bu sözlerle Emine'ye yaklaşıyor...

— "Aç suratını, Aç bakayım." Bu adam Ermeni şivesiyle konuyordu" (Y 213).

Bu şaşırtıcı Yunan/Ermeni kırmasını, Yahudilikle de beraber bir daha görüyoruz:

— Vire, İstaso, Vire Palikari... vesaire gibi sesler

Bu koyu Türk köyünde, Anadolu'nun bu hiç açılmamış kuytu. Issız köşesinde, birdenbire bu Pire limanı şamataları!...

Birden bir Türkçe ses:

— Bu köyde kimse yok mu, be yahu?

Fakat, bu böyle bir Türkçe ki bana Galata'yı hatırlatıyor. Doğrudan doğruya Rum şivesiyle söylenmiş bir Türkçe diyemem. Bu bağıran belki bir Ermeni, belki bir Yahudidir. Türkçenin böyle söylenmesinde, böyle büzülüp didiklenmesinde ne hazin bir şey var! Sanki, haşin ve patavatsız bir el vücudumuzu hırpalıyor; vücudumuzun en hassas, en nazik yerlerine yerlerine kadar sokulup oraya tırnaklarını geçiriyor zannedilir (Y 185).

Bu denli iç içe Yunan/Rum/Ermeni/Yahudi "işbirliğini" yalnız bu romanda görüyoruz. Açıklaması, belki de 1930 yıllarında Avrupa'da doğmakta olan azınlık aleyhtarı ideolojide yatmaktadır. [7]

Vahşet sahneleri burada da vardır: "**Prens Andrea ordusundan bahsediliyor. Güya, düşmanın istila ettiği sahalarda en çok mezalim yapan bunun kumandasındaki kuvvetlermiş**" (Y 144); küçük çoban dövülerek öldürülür (Y, 223-231) yıkım, kundaklama, soygun ve özellikle toplu ırza tecavüzler anlatılmaktadır:

"**Bu gece, düşman askerleri, gündüzün peyledikleri güzel kızların ve genç kadınların hep üstünden geçeceklerdir. Yaptıkları fecaatlar artık bununla tamam olacaktır. Zira hiçbir katliam bunsuz yapılmamıştır.**" (Y 223). "**Şimdi, etrafınıza evleri yaktığımız eczalardan dökeceğiz ve onu ateşleyeceğiz. Hepiniz cayır cayır yanacaksınız. Lakin hepiniz birden ölenizi istemeyiz. Hele güzel, genç kadınları mutlaka kurtarmak isteriz. Bunlardan arzu eden kalabalığın içinden ayrılsın çıksın**" (Y 225). Gece karanlığı bastırırken, köpün ortasında birbirine sokulmuş köylülerin içinden kadınlar teker teker sürüklenip alınmakta, sonra erkekli kadınlı köylüler, dehşet içinde, uzaklardan işitilen çığlıkları dinlemektedirler.

Yunan/Rum birçok kez yorumsuz ve yargısız, yani "tarafsız" bir biçimde görülmektedir: (Y 45, 46, 117, 157, 220, 118, 199, 214). Rumca ile, böylesine rahatsızlık veren bu dille -savaşılmakta olan düşmanın dilleriyle- ilişkili olan bir karabasanla "Yaban"ı terkedelim: "**Bazı, uykumun içinde, birtakım Rumca sesler işitilerek sıçrıyorum. Kularlarım uğuldayarak pencereye koşuyorum. Şakaklarım terden sırsıklam, başımı dışarı uzatıyorum... Bir başka gece, daha kokunç bir rüyadan sıçrıyorum. Etrafımda, uzun bıyıklı, uzun püsküllü Efzunlar bir çember çevirmiş, beni yargılıyorlar**" (Y 150).

ANKARA (ROMAN)

. 1934'de yayınlanan bu yapıt 1922, 1926 ve (gelecekteki) 1943 Ankarasını konu edinmiştir. Yunan/Rum rastlantısal olarak karşımıza çıkmaktadır; ve kötüleyici bir yargı da izlemiyor bu değinmeleri: Sıradan insanlar "yaban" sözcüğünü kullanılır, kadın "Yunan'ı" kasdediyorlar sanır, oysa "bizim yaban" der kocası (H 37); "Biz Yunana yesir olduk" şarkısını duyar Selma hanım (AN 62); bir Karadeniz dansı da "Rumeli'nin sitolarına" benzetiliyor (AN 190). İki de özel ikim okuyorz: terzi kaligurusi (Kalivrusi olacak) ve kadın terzisi Fegara (Fengara ola-

cak) (AN 105).

BİR SÜRGÜN (ROMAN)

1905 yıllarında Paris'te Hikmet'in başından geçen olayları anlatan roman 1937'de yayınlandı. Hikmet Paris'e varmadan, İzmir'de "kordonda Kosti'nin kahvesinde" oturur (BSÜ 19); ve Pire limanına uğrar, alışveriş yapır (Rumca rahatsız edici değildir) (BSÜ 34-39). Vapurda ukala bir papaz vardır ama onu protestan papaza benzetmek herhalde doğrudur. (BSÜ 46-48). İlginçtir, Paris'e giden trende "hangi millettensiniz?" diye sorulduğunda, bu yabancı ortamda şaşırıp, sıkılıp "Ben İstanbullu bir Rum'um" der (BSÜ 55).

Sarraf Teodoraki'nin İstanbul'da yaptıklarını babasının gönderdiği bir mektuptan öğreniyoruz. "**Emirgan'daki yalımızı ipotek etmek suretiyle sarraf Todoraki'den aldığımız beş yüz liralık borcun vadesi çoktan gelip geçmiş bulunduğundan ve faiz mürekkep hesapıyla üstüste yığılmış olduğundan son zamanlarda herif bizi tazkiye başladı" Yaşlı adam anlaşmak ister. Todoraki "yalı zaten benimdir" der. Mahkeme Türkler'i borçlu çıkarır. "Maazallah sarrafı merkum bizi hapis ile de tehdit edebilir"** Yaşlı hanımefendi "mücevherlerini namus belası için" satar; aile ekonomik olarak çöker (BSÜ 274-275).

PANORAMA (ROMAN)

Türkiye'nin 1934-1935 yıllarını sergileyen iki ciltlik roman ilk kez 1949 ile 1952'de gazetede tefrika edilmişti. Yunan/Rum konusunda bir özelliği bir konudaki sesizliğidir. O yılların en önemli toplumsal olaylarını ele alan bu roman Varlık vergisine hiç değinmemektedir.[8]

İkinci bir özellik, ilk kez bir Rum'un, kısacık ve soyut bir biçimde de olsa, olumlu bir kimse olarak, ve toplumun öteki kesimleriyle bir çelişki içinde olmadan gösterilmesidir: Atatürk'ün cenazesinde "**yüzbinlerce kalp tek bir kalp gibi de vuruyordu... burada artık ne Fuat, ne Turgut, ne Ali... ne Yorgi, ne de Ayşe... vardı**" (P 349). Bir tek sözcüklede olsa Rum, ilk kez dışlanmadan, toplumun bir doğal bir üyesi gibi gösterilmiştir.

Birkaç belirsiz ve yorumsuz değinmelere rastlıyoruz: çarşıda Rumca sesler (P 349). Bir tek sözcükle de olsa Rum, ilk kez dışlanmadan, toplumun bir doğal bir üyesi gibi gösterilmiştir.

Birkaç belirsiz ve yorumsuz değinmelere rastlıyoruz: çarşıda Rumca sesler (P 84); Yunanistan'la ilgili bir örnek (P 379); Yunan ordusu ile ilgili bir haber (P 419); ve bir "zengin Yunan armatör" (P 421). Bir de kime yöneltildiği pek belli olmayan dolaylı yermeler yer almakta: milli zenginlik "**bu memleketle hiçbir manevi bağlantısı olmayan bir sürü yabancı unsurların elindeydi**" (P 116) ve "**Hıristiyan ve Greko-latin kültürün mahsulü şu Avrupa uygarlığı.. yerini... ahlaktan mahrum.. bir dünyaya bırakmaktaydı**" (P 385).

Bir de pek dürüst olmayan, açık göz "mübadillerden Yanyalı Fazlı Bey"

var; "halkı her yandan istediği gibi kasıp kavurur olmuştu" (P 66). Sevilmez bu göçmen. "Yerlilerli hiçbir dostuk ya da ahbaplık ettiği görülmemiştir. Hizmetinde bulunanlar, hep kendi hemşerileridir; çiftliğini Türkçe bilmez bir sürü arnavutla doldurmuştur. Kendisi de hâlâ adamakıllı Türkçe konuşmasını öğrenememiştir. Evinde ailesiyle hep Rumca konuşurmuş. Malumuallileri, bu lisan halk arasında işgal zamanına dair birçok acı hatıralar uyandırır. Bundan başka, her Rumelili gibi Fazıl beyde, gayet zeki, kurnaz bir iş adamıdır... sayılı zenginlerimizden biridir. Bu da göze batıyor" (P 71). Fazıl bey, eskiden Rumların, kilise kayıtlarına dayanarak elde etmek istedikleri kimi meraları ele geçirmeye çalışır (P 76, 266). Fazıl bey, işbirliğiyle, diliyle, zenginliğiyle olumsuz bir tip olarak sergilenmektedir.

ZORAKİ DİPLOMAT (ANI)

Yakup Kadri burada 1934-1954 yıllarındaki elçilik günlerini anlatmaktadır. 1955 yılında yayınlanmış olan bu kitapta konumuzla ilgili iki tarihi yargı ile karşılaşıyoruz. **"Bir vakitler dış politikamızı ellerine teslim ettiğimiz Fener Rumları bile bu yolda** (Osmanlı İmparatorluğunu içinden çökertmek için yapılan sabotaj ve hainlik yolunda) **bize, Arnavut dindaşlarımız kadar kötülük etmemişlerdir. Zira, onların çoğu, bizden ziyade bir yabancı devletin hizmetinde idiler"** (ZD 94). İkinci yargı da söyle: **"Eğer, Tepedelenli Ali Paşa yardım etmeseydi. Yunanlılar istiklallerine kavuşamazdı"** (ZD 95).

Birkaç önemsiz kısa değininmeye rastlıyoruz (ZD 112, 136, 194, 234, 274, 330, 333); bir biraz sempatiyle (ZD 235), ötekisi sitemli (ZD 267) olabiliyor. Kemal beyin **"bir Rum karısının evinde, Ahmet Haşim'le pansiyon"** kaldığını (ZD 83) görüyoruz. **"Varlık Vergisi kanunun türkiye'deki yerleşik bazı İsviçre firmaları üzerindeki baskısı"** sonucunda İsviçre Hariciye Umumi Katibi'nin çok kızdığını ve **"Elçi bey, bu öyle bir kanun ki, misli hiçbir yerde görülmemiştir"** dediğini okuyoruz (ZD 310, 311). Kanunun Türkiye'deki etkileri üzerinde somut bir yargıya rastlanmıyor.

Bu yıllarda Yakup Kadri ve karısı, La Haye'de, Yunan elçisi M. Polihronyadis ve karısı ile tanışırlar; savaşın birçok zorluğunu birlikte geçirirler, tatlı ve acı anıları paylaşırlar; (ZD 218-221, 246, 247). Bir bombardımandan sonra yazar **"hamd olsun ki, ne dostlarımız ne biz bir musibete uğramadık"** diyecektir (ZD 249).

ANAMIN KİTABI (ANI)

1957 yılında yayınlanan ve çocukluk yıllarını anlatan bu kitapta, yazarın bize olumlu, değerli ve yararlı bir Rum tanıttığını görüyoruz; bu adam aile doktorudur: **"Bu doktor Yani'nin bizim eve ilk gelişi değildi"** denmektedir, **"daima nazik ve terbiyeli** (olan), **kır bıyıklı Rum"** (AK 92) Yakup Kadri'nin o eski yıllarından anımsadığı tek (ve olumlu) Rum'dur.

Yunanlılar'dan kalma acı anılara değiniliyor: **"Yunanlıların topraklarımız-**

dan çekilip giderken bir taş yığını halinde bıraktıkları bu camiyle bu mezarlık...'' denmektedir (AK 89). ''Gavur'' sözü üç kez kullanılmıştır. Bu kez ''Hıristiyan'' anlamında, **''köyde... gavurlar oturur''** (AK 47); ve iki kez de aşağılayıcı anlamda: **''şu gavura bak!''** (AK 43), ''bektaşilik Manisa halkınca katillikten, hırsızlıktan, gavurluktan daha kötü birşey telakki'' edilmektedir (AK 148).

VATAN YOLUNDA (ANI)

1958'de yayınlanan bu **''Millî Mücadele Hatıraları''**nda, Yakup Kadri Yunan/Rum'un en çarpıcı vahşetini sergilemekte ve ona karşı da gene en sert yorumları yöneltmektedir. Önce tüyler ürpertici barbarlıklara bakalım.

''Son muharebeler esnasında düşmanın yaktığı şehirleri köyleri hesaba katmıyorum. Geçenlerde, bir ecnebi gazete muhabli bütün harabeleri dolaştı, kömür olmuş kereste yığınlarına karışan insan kemiklerini ve memelerinden ağaçlara çivilenmiş kadın cesetlerini hep gördü. Bu kadın muhabir bu kadar fecayi önünde az daha aklını kaybediyormuş. Yarın öbür gün bizim gideceğimis Gordes bu fecialar itibarıyla ne Bilecik'te, ne Söğüt'ten, ne Simav'dan daha aşağıdadır. Bahusus ki, düşman bu kasabayı sırf ruhunun vahşi heveslerini tatmin için yakmıştır. Zira burası ne bir sevkulceyş noktası, ne bir taaruz güzergahı idi; ne de bir ricat esnasında, bir askeri zaruret neticesinde yakıldı'' (VY 154).

Yazar harp-meydanını dolaşır; yerlerde at leşleri ve düşman ölüler vardır. **''Ayağımı çelen bir kaskı sopamın ucuyla dürtüp yuvarlıyorum ve durup biraz da bunu giyen adamdan (Yunandan) kalan şeylere bakıyorum. Bir an için merhamete meyleden kalbim birdenbire büyük bir nefretle doluyor ve bu nefret aynı süratle büyük bir öfkeye inkilap ediyor. Düşünüyorum ki, bu kadar var bundan bir iki sene, belki birkaç ay evvel akdeniz'in öte yakasındaki kıyıların bir noktasında, sakin ve kaygısız bir şehirde bu kabruk Anadolu ovalarının hele bu karadağın mavcudiyetinden habersiz, takdirin kendisine bahsettiği ömrü yaşayan bir genç adamdı. Ne gibi fena bir salik, ne gibi sefil bir hırs onun yerinden yurdundan etti? denizlerden, dağlardan aşırdı ta buralara kadar getirdi? Buralarda işi neydi? Hangi Tanrı adına can verdi? Şu haliyle anlatmak istediği kanlı macera hangi hak yolunda idi, hangi maksada dayanıyordu? Eğer bu faciada kendi şuur ve iradesine rağmen rol aldı ise biraz ötede etrafa aynı kokuları yayarak, aynı renklerle aynı şekillerden çürüyen şu hayvan leşlerinden; eğer kendi iradesine uyarak geldiyse kapı eşiklerinde vurulan mal ve can düşmanı mahluklardan farkı nedir?''** (CVY 184,185).

Halit Paşa'nın **''çiftliği hem işgal bölgesindeydi hem de köylülerin çoğunluğun Rumlar teşkil ediyordu. Lakin, Halit Paşa bir baba gibi muamele ettiği, kıtlık yıllarında kendi anbarlarının zahiresiyle beslediği, kızlarının çeyizini, düğün masraflarını kendi kesesinden ödediği, harap evlerini kendi vasıtalarıyla tamir ettiğidiği bu köy halkının kendisine karşı bir kötülükte bulunacağını havsalasına sığdıramıyacak kadar civanmert ve altın yürek-**

liydl... Fakat üçüncü günsabaha karşı bir Yunan bölüğü çlftllk binasını sarmıştır. (Halit Paşa silahına sarılır, dövüşür) Birkaç gün sonra, bu kahramanın kesik kafası bir kargının ucuna takılarak bir palikaryanın elinde Manisa sokaklarında dolaştırılmıştı'' (VY 44,45)

''İnsafsız düşman ağır toplarıyla istiklal ateşi içinde yanan bu küçük kasabayı bombalarken yer gök inliyordu. Kundaktaki yavrular, hamileler ve hastalar sedyelerle tepelerin arkasına taşınmıştı (VY 110). ''Davarımızı alıp kestiler. Hayvanlarımız süngülediler. Tarlalarımızdaki sararmış ekinlerden tut da kuyudaki kışlık tohumlarımıza kadar bütün ürünlerimizi söktüler. Yüklenemediklerini ateşe verdiler. Derken sıra karıya kızana geldi. Ne zlynet altınlarını, ne ırzlarını namuslarını bıraktılar. Karşı koyanları, teslim olmayanları döğdüler, yaraladılar, kuzu çevirir gibi ateşte kavurdular. Bizim köyden Ahmed'in gelini sizlere ömür böyle kavrularak öldü''(CY 187)

Yargılara gelince: **''Yenilen Yunan ordusudur. O orduyu hiçbir zaman kendimize musavi bir hasım olarak telakki etmedik ve daha yirmi sene evvel onu kendi yurdunda gene böyle önümüze katıp sürdüğümüz zamanları henüz hatırdan çıkarmadık. Binaenaleyh, tekrar ediyorum ki, Yunanlıları yenmek bizim için bir iftihar sayılmaz''** (VY 86). **''İşte, bir İkinci İnönü Muharebesi daha kazanılmıştı. Beyoğlu Caddesinde, Yunan Konsolosluğu binasının mavili beyazlı ipek bayrağı şimdi ellmizln tersiyle itip geçiyorduk''** (VY 96).

Ortodoks Kilisesi ile görüşler de şöyle: Türk askeri İzmir'e girmiştir hâlâ tehlikeli bir durum vardır; **''birer silah ve bomba deposu haline getirilmiş olan Ortodoks kiliselerindeki infilaklar birbirini takip''** edre, **''her kilise bir kale ve bütün evler birer siper vazifesi görüyor** (VY 196, 1979).

Süleyman Nafiz'in ise şöyle konuşup halkı coşturduğunu görüyoruz: **'' 'Ceddi emcedlnlz Fatih Sultan Mehmet'in büyük hatırası var. Ortodoks kilisesini hak ile yeksan (yok) edecekti, etmedi. Bugün bizler bu hatanın cezasını çekmekteyiz'. Mecid Efendi kendini tutamadı: 'Onun ahfad ve evkadı bu hatırayı tamir edecektir' diye haykırdı''** (VY 63).

Kısa değinmelere de rast geliniyor. Bunların bir bölümü ''tarafsız'' yorumlardır. Bir bölümü ise Yunan/Rum'u yeren, ''olumsuz'' gösteren kısa olaylar ya da değerlendirmelerdir.[9] İzmir yanerken Rumlar'ın kendi soydaşlarına ''denaet''le, yani alçaklıkla davrandıklarını görüyoruz: **''Kabuslu bir rüya içinde yürüyen semnabuller''** gibi Rumlar rıhtıma doğru gidiyorlar. **''Rumca bir takım konuşmalar, yalvarmayı, ağlamayı andıran sesler. Sonra birkaç boğuk kadın, çocuk çığlığı. Yanımızdaki subaylar akıl almaz bir cesaretle ile kaka bu düşman kalabalığının içine daldılar ve gözden kaybolup gittiler...** (Bu kalabalığın) **çobansız kalmış bir sürüden farkı yok...** (VY 199.200). **Rum kayıkçılar peşin para almaksızın kimseyi bindirmlyorlarmış... Subaylarımızdan biri söyleniyor: 'Bu ne denaet, azizim! Onlar da Rum bunlar da Rum. Bir insan ne kadar kalbsiz olmalı ki böyle bir felaket anında milletdaşlarına yardımdan çekinsin''** (VY 201).

Bir de "**vatandaş**" Rum var; söyle: **Bir gün istasyona atılan bu bombalardan biri...bir şimendifer memurun ölümüne de sebep oldu**" (VY 174). Yakup Kadri bu noktada bir dipnotu koyarak şöyle der "**Bu memur Haydarpaşa-Bağdat şimendifer kumpanyasının hizmetinde çalışacak Rum vatandaşlarımızdan biriydi**"

POLİTİKADA 45 YIL (ANI)

Bu anılar 1968'de yayınlanmışlardır ve konumuz açısından fazla önemli değildir. Dört kısa "tarafsız" değinme (PKY 23, 33, 36, 37) ile uç "olumsuz" değinme - **yüreklerimizi burkan Yunan vahşeti; Rum kundakçıları tarafından baştan başa bakılıp yıkılmış Manisa'nın kulleri içinde; Yunanlıların ani bir baskınla yakıp yıktıkları Gordes kasabası**, gibi (PKY 22, 38, 48) dışında fazla birşey yoktur.

Daha önce de gösterildiği bir Varlık Vergisi konusu açıldığında, kitapta Türkiye'deki gelişmelere yer verilmekle birlikte, yorum özenleçaınılmaktadır. "**Gerçi, rahmetli Saraçoğlu, çok geçmeden bir tedbir almıştı, ama, bunun adı 'Varlık Vergisi Kanunu' idi. İtiraf ederim ki, ruhu itibarıyla ben bu kanunun aleyhinde değilimdir. Lakin, tatbik şeklini ne medeni, ne hukuki, ne de insani bulmuşumdur**" (PKY 186) diyecek, ama söylediklerini açıklamaya yeltenmeden İsviçre şirketlerinin sorunlarıyla ilişkin konulara geçecektir.

ATATÜRK (ANI-MONOGRAFİ)

1946'da yayınlanmış ama 1938'de kaleme alınmıştır. Bu kitap genel bir Hıristiyan ve Batı korkusu ve kuşkusu seziliyor: "**Hakikaten bizim düştüğümüz halden herkes için için memnundu. Türkler, akibet, Avrupa topraklarından dışarıya atılmışlardı. Yarın, öbür gün, Asya'nın içlerine doğru sürüleceklerdi. Bu aşağı yukarı yüz elli yıldan beri, bütün medeniyet (aynı Hıristiyanlık) müdafii politikacıların, fikir ve ilim adamlarının, şair ve sanatkarların yegane gayesi, yegane tezi, yegane hülyası değil miydi?**" (P 24); ve "**Galip devletler yalnız osmanlı İmparatorluğunu taksimle kalmıyorlar; Türk milletini mahvetmek ve Türk ismini dünya haritasında silmek istiyorlardı**' (AT 69) denmektedir.

Bu dolaylı yakınmalardan başka, beş kez "tarafsız" değinmelere (AT 53, 96, 139, 161, 162) ve "**şu anda, babamın mezarı düşman ayakları altında çiğnenirken benim milli şerefim, benim insani gururum bu yabancı şehrin içinde türlü türlü tahrikler, tezyifler ve tecavüzlerle hıparlanıyordu**" (AT 31) biçiminde bir "olumsuz" olaya rastgeliyoruz.

Yunan/Rum ile ilgili bu taramaya **yabancı unsurlarla**" ilgili ilginç bir gözlem ile son vereyim. Yakup Kadri, her nedense, azınlıklardan ve milletlerden söz ederken, Yahudiler'e değindiğinde "hatta" diye sözcük kullanmaktadır. Yabancıların Türkler'le ilgili söylediklerini aktarırken, ünlü Osmanlıların, haksız olarak, "Türk" olmadıklarını iddia ettiklerini anımsatmaktadır. "**Bunların kimi Ma-**

car, kimi Boşnak, kimi Arnavut, kimi Rum'dan Ermeni'den, hatta Yahudi'den dönmedir'' (AT 96) der. Bu ilgiç ayırmayı ikinci kez görüyoruz. (BS 183).[10]

ÖZET VE SINIFLANDIRMA

Yakup Kadri Karaosamoğlu'nun kitaplarında gördüğümüz Yunan/Rum tipleri, ve bunlarla ilgili olayları ve yargıları sınıflandırıp özetleyerek, yazarın Yunan/Rum dünyasına yaklaşmaya çalışalım.

Önce bayanlar...Yakup Kadri'nin roman ve öykülerinde beş bayanı ismen tanıyoruz. Despino, Despine, Eftalya, Marika ve Katina - besi de fahişe. İsimlerini tanımadığımız dört tane bayan daha var: biri fahişe, biri hizmetçi, biri "yarı beline kadar pencereden dışarıya sarkıp Faik beyle konuşan kız", biri de "Ahmet Kerim'in kalçalarına hayvanca baktığı Rum kızıdır". Bir de Rum olduğu belirtilmemiş olan terzi Fengara'nın adını duyuyoruz.

Rum mahalleleri de ilgi çekicidir. Üç kez bu mahallelerden söz açıldığında (BS 69, HG 310, HG 313) karı kız, "kadın yüzü görmek", ya da "çapkınlığa çıkmak" içindir.

Anı kitaplarında ise, genç Türk'leri misafir eden bir pansiyoncu Rum bayan görüyoruz (ZD 83). (Ben günahını almam!) Bir de Yunan elçisinin hanımı var ki, kusurlarına rağmen - biraz telaşlı ve karkartır - çok sempatik bir kimsedir (ZD 246). Bütün Yunan/Rum bayanlar bunlardır. Yani bir tek evli kadın görüyoruz, o da ana kitaplarında.

Roman ve öykü kitaplarındaki asker ve subayarın dışındaki erkeklerin mesleklerine bakarsak, kadınlara kıyasla, daha geniş bir meslek çeşitliliği görüyoruz. Meyhane, lokanta, ve birahane işletenler yedi kişi: Yorgaki, Apostol, Pavlo, Nikoli, Kosti vb.: bir de garson var. İki bakkal, mağaza çırakları, bir gazeteci, bir milletvekili, bir sarraf ve bir armatör. Anılarda ise bir doktor -yazarın aile doktoronu- bir diplomat ve bir terzi görüyoruz. Mesleklerle ilgili, yazarın bir öfkelenmesini de görmüştük: **"Siz, bir cebinizde Osmanlı nufus tezkeresi, diğer cemenizde Yunan pasaportu her türlü kayıt ve tekalifden azade istediğiniz gibi yaşıyor; para kazanıyor, her tarafta meyhaneler, kerhaneler, kumarhaneler açarak; bir taraftan da kanımızı emiyordunuz"** (MSH 59).

Bütün erkek ve kadınları, olayları ve yargıları geniş, genel ve oldukça belirsiz üç kategoriye ayıralım: birinci gruba "olumlu", "sevimli", "iyi" kimseleri, olayları ve yargıları; üçüncü guruba "olumsuz", "sevimsiz", "kötü"leri; bu iki guruba girmeyenleri, yani "belirsizleri", "tarfsızları"da ikinci guruba kaydedelim. Aşağıdaki tablo bu sınıflamayı vermektedir.

	Roman/Öykü												
Yıllar	Karakterler						Olay/yargı			TOPLAM			
	Kadın			erkek									
	a	b	c	a	b	c	a	b	c	a	b	c	c.b
1919 a dek	0	1	1	1	4	1	0	5	0	1	10	2	0.2
1919-1930	0	0	8	0	1	13	0	11	39	0	12	60	5.0
1930 +	0	1	0	1	1	4	0	19	8	1	21	12	0.6
Toplam	0	2	9	2	6	18	0	35	47	2	43	74	1.8
	Anı												
1938 +	1	1	0	3	0	0	0	34	30	3	35	30	0.8
TOPLAM	1	3	9	5	6	18	0	69	77	6	78	104	3.0

a: "Olumlu" b: "tarafsız" c: Olumsuz

Bu tablonun, bu tür mekanik değerlendirmelerin tutarsızlıklarının tehlikesine rağmen, gene de, dikkatimizi belli yönlere doğru çeken ilgiç kimi ip uçlarını sergilediğini söyleyebiliriz. Tabloyu kısaca okumaya çalışalım:

Genel olarak 1919' dan önce yazılmış olan yapıtlarda -ki bunlar fazla değildir ve bu yüzden sonucumuz da güvenli sayılmamalıdır- "olumsuz" değerlendirmeler azdır. 1919'dan önceki "toplam"a bakarsak "olumlu", on "tarafsız" ve iki "olumsuz" değerlendirmeye görüyoruz; olumsuz/tarafsız kesiri ancak 0.2'dir. 1919-1930 yıllarında c/b kesiri 5.0' e fırlamaktadır. 1930'dan sonra gene 0.6 ya düşmektedir. 1938'den sonra kaleme alınan anılarda ise toplam ortalama yakındır.

Bu genel gözlemlerden başka şunları da söyleyebiliriz: 1) bütün (altı tanedir) "olumlu" tipler 1919-1930 süresinin dışında yazılmış olan yapıtlarda görülmektedirler; 2) anılarda "olumsuz" olaylar/yargılar görülmekle birlikte, "olumsuz" kimseler -ne kadın ne de erkek- görmemekteyiz. c) 1919-1930 süresinde c/b kesiri "bir"in çok üstünde olmakla birlikte, bütün öteki sürelerde "bir"in altındadır; ortalama ise 2.9'dur. d) olumlu/ olumsuz (a/c) oranı çok düşüktür: roman ve öykülerde 3/74 (% 4), ortalama olarak 6/104 (%6), anılarda ise göreli olarak daha yüksektir 3/30 (% 10).

Bu dökümün değerlendirilmesine geçmeden önce çok önemli iki noktaya değineyim. Birincisi, "olumlu", "olumsuz" ve "tarafsız" derken bunu nesnel bir biçimde yapmadığım, ama Yakup Kadri'nin öznel, kişisel yargılarına göre yaptığımdır. "Yunanlıların yakında hücuma gececeklerini duyduk" haberi, hoş bir haber olmamakla birlikte, "tarafsız"dır; çünkü Yunan burada kötülenmiyor ya da kin ile karşılanmıyor. Ama "Yunan güruhu hücuma geçecek" deniliyorsa bu "olumsuz" bir Yunan davranışı olarak sınıflandırılmıştır. Kararsızlık durumlarında "tarafsız" yeğlenmiştir.

İkinci nokta ise, sayıların kullanılan sözlerin ağırlığını göz önüne almadıklarıdır. Sayfalar boyunca anlatılan korkunç olaylar, kimi zaman bütün bir öykü, vahşet ve kesin yargılar, "bir" gibi yoksul bir numara ile -örneğin, bir fahişenin bir kurnazlığıyla birlikte- aynı ağırlığı taşımaktadır. Oysa **"Memelerinden ağaçlara çivilenmiş kadın"**larla ilgili **"Düşman bunu sırf ruhunun vahşi heveslerini tatmin için yaptı"** (VY 154) gibi bir yargının ağırlığı bazen bir yazarın tüm yapıtlarını niteleyebilecek bir önem taşır; ve bu, tablodaki sayılardan hemen belli olmamaktadır.

Olumsuz Yunan/Rum ile ilişkili olarak kullanılmış olan bazı sıfatlar, isimler ve fiiller ise şöyledir: pis, bulantı açıkgöz, düşman, arsız, sırnaşık, müstehzi, nankör, kanımızı emen, gavur, barbar, tiksindirici, kurnaz, alçak, kalbsiz, soysuz, hınzır, eli uzunca, ırk düşmanı; dünkü uşak, dünkü köleler, herif, vahşet, ihanet, zulüm, yağma, ırza tecavüz, dövme, soygun, boğma, boğazlama, süngüleme, başını ezme, ırza geçme, meme kesme, memelerden çivileme, öldürme, umumi katliyam, mikroplar, gasp, cinayet ihtirası, kana susama, hayvanilik. Türk'ün yüzüne tükürme, köy yakma, kudaklama, sarkıntılık etme, mezalim, sabotaj, hainlik, vahşi heves, nefret, kin, sefil hırs, hayvan leşi, mal düşmanı, vb.

DEĞERLENDİRME

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun kitaplarında canlanan Yunan/Rum tipi genel olarak olumsuz bir karakterdir. Kadınlar genellikle cinsel (seksüel) yanları abartılarak gösterilmektedir. Erkekler ise (ama kadınlarda da görülmektedir bu özellikler) Türk ve Türkiye düşmanı ve gaddar olarak resmedilmektedirler. Ayrıca yukarıda da gösterildiği gibi başka bir sürü "kusurları" vardır bu Yunan/Rum tiplerinin (sömürücüdürler, nankördürler, haindirler vb.)

Türkler'in karakterleri ve özellikleri ile ilgili bir tartışmada Yakup Kadri bir karhamanına şunları söyletir: **Şahsi müşahadelerinizi bütün ir millete yaymayınız: İstanbul'da tanıdığınız bazı tipler bütün Türkler demek değildir... Her milletin içinde soysuzlar çıkabilir. Siz şimdi tutup da bunlardan Türk Milletinin ırkı karakterini mi keşfe kalkışacaksınız!"** (SVG 339). Ama yazar bu doğru bir temkinli tutumu, karşı millet içinin kullanılmıştır.

Bir tek "iyi" Yunan askeri ya da Yunan subayı görmüyoruz. Bizi iyiliği ile duygulandıran, bizi heyecanlandıran, bize gelecek ile ilgili bir umut ışığı veren bir Yunan/Rum yoktur bütün bu kitaplarda. Yunan/Rum'un belki de başka türlü olabileceğini - bugün olmazsa da hiç olmazsa uzak gelecekte- gösterilen hiç bir ip ucu yoktur Yakup Kadri'nin yapıtında. tersine, yazar olayları, toplumsal ve tarihi boyutlarından ilişkisiz kılarak ve "vahşi ruhların" bir hırsı gibi göstererek, "Yunanlı komşu" açısından, geleceği de, karanlık göstermiştir.

Özellikle Yunan/Rum, "Türk" ile kıyaslanınca durum daha da çarpıcı oluşmaktadır. Bu olumsuz Yunan/Rum'a karşın "Tür", bir tek kez bile "düşman" tarafa karşı kötü davramamakta, zora, baskıya ve vahşete kaçmamaktadır. Oku-

yucu da oluşan imaj kesin ve kuşkusuzdur: Yunan/Rum, "Türk"e kıyasla daha da olumsuzdur.

"Olumlu/olumsuz" Yunan/Rum tiplerine bir kez daha dikkatle bakalım Roman ve öykülerde iki olumlu tip görüyoruz: içki sunan meyhaneci Yorgaki (bir yan cümle ile belirtilmektedir), ve Atatürk'ün matemini tutanlar sayılırken "**Ali, Ayşe, Yorgi**" diyiye ancak bir tek kez adını duyduğumuz biri. "olumsuzlar", kadınlı erkekli, bu aynı yapıtlarda 27 tip; ve her biri genellikle sayfalar boyu, uzun uzun anlatılmakdadır.

Anı kitaplarında ilginç bir fark görüyoruz. Olumsuz tip hiç yok (olumsuz yargı ve olaylar olmakla birlikte). Olumlu tipler olarak da, uzun uzun anlatılan Yunan elçisini ve karısını; aile doktorunu ve bombardımanda ölen memuru okuyoruz. Yani roman ve öykü ile anılarda karşılaştığımız tipleri "olumlu/olumsuz" diye kıyaslarsak şunu görüyoruz: Roman ve öykülerde 2/27; Anı'larda 4/0.

Herhalde yazar, roman ve öykülerinde "**vakaları kendi arzu ve muhayyilesine göre değiştirip canlandırırken**"(MSH 120), Yunan'ı ve Rum'u, daha önceden benimsemiş olduğu belli bir Yunan/Rum imajına göre düşünmüş ve yapıtlarında da bu biçimde canlandırılmıştır. Oysa anılarını belli ber imaja göre değil -yani okuyuculara da beklendiği gibi değil- gerçek, somut kimselerden esinlenerek yazmıştır. Sonuç olarak, yazar bilincinde olmadan, farklı iki Yunan tipi çizmiştir: anılarda olumlu insanlar dört tane, olumsuzlar hiç yokken; roman ve öykülerde 2 renksiz oluplu tipe karşılık 27 tane olumsuz tip yaratmıştır.

Yakup Kadri roman ve öykülerini yalnız genel Yunan/Rum imajının etkisinde yazmamıştır; ayrıca, ve doğal olarak, zamanın Türk-Yunan ilişkilerinin gelişmelerinde de etkilenmiştir. Yukarıdaki tablonun da ortaya koyduğu gibi. balkan Savaşları'ndan önce kaleme alınmış gençlik yılları öykülerini kıyasla 1919-1930 yılları öykü ve romanlarında çok yüksek olumsuz/tarafsız oranı görüyoruz. Savaşın dumanı dağıldıktan sonra ve hele Atatürk-Venizelos yakınlaşmasından sonra, Yakup Kadri'nin de göreli olarak "yumuşadığını" sezmekteyiz.

Yakup Kadri'de Yunan'ı Rum'dan ayrı ele alıp sınıflandırmak olanaksızdır. Yunanlılar, Yunanca değil "**Rumca**" konuşturulmuşlardır; Rumlar "Yunanlılıklarını" hem ilan etmişler hem de "kanıtlamışlardır". Yakup Kadri Yunan'ı Rum'la eş anlamlı kullanmıştır. Bir kez gördüğümüz "Rum vatandaş" sözü bile, sonradan eklenmiş bir dip nottadır.

Yakup Kadri'de egemen olan Yunan/Rum imajı yazarın içinde yasadışı toplumda, yazardan önce ve ondan bağımsız olarak vardı. Bu imaj, komşu uluslarla, Hıristiyan dünya ile, Türk kimliği ile ve dünya olaylarından ve ideolojilerinden etkilenerek oluşmuştur. Bu imaj, ideolojik yaklaşımlarla ve seçmelerle doğrudan ilişkilidir. Yakup Kadri'nin ideolojik açıdan incelenmesi konumuzun dışında kalmaktadır; ama bu çalışma kuşkusuz yazarın ideolojik yanına da ışık tutar.

SONUÇ

Piar Araştırma Limited şirketi tarafından 15/10-5/11/1989 tarihlerinde yapı-

lan geniş kapsamlı bir kamu oyu yoklaması, türkiye'de yaşıyan Türkler'in ancak onda birinin bir Yunanlı ile tanıştığını ortaya çıkarmıştır. "Yunan"nın karakteri, özellikleri huyları ve eğilimleri ile çeşitli sorulara ise "bilmiyorum" diyenler ancak % 20 dolaylarındadır. Akla kaçınılmaz olarak bir soru gelmektedir: karşılaşmadıkları ve tanımadıkları "Yunan" ile ilgili yargılarını bu insanlar nasıl edinmişlerdir? Kuşkusuz eğitimden, yani okul kitaplarından, iletişim araçlarından ve yaygın olan ve ağızdan ağıza dolaşan genel yargılardan.

Edebiyatın da bir "bilgi" yargı oluşturma gücü vardır. Edebiyatın komşu ulus imajı yaratma işlemi ve elde edilen sonuç, yazarın dünya görüşü ile ve ideolojisiyle ilişkilidir; ve kimi zaman ileriye sürüldüğü gibi edebiyat ve konuda her zaman yapıcı olmamaktadır. Karısı ulusu kimi edebiyatcılar, ve Yakup Kadri bunlardan biridir, çok olumsuz tanıtmışlardır.

İletişim araçlarının tutumu ve eğitim politikası zamanla değişebilir ve daha gerçekçi ve yapıcı bir yaklaşım edinilebilir. Ama bugüne kadar yazılmış olan edebiyat artık değişemez. Edebiyat yapıtları zamanla silinip yok olabilirler, yani unutulabilirler, ama edebiyat tarihine geçmiş olan kitaplar artık değişemezler. Yunan/Rum, Yakup Kadri'de artık hep "**resimdeki gibidir**" ve öyle kalacaktır. Ama okuyucular, okuduklarının bilincinde olabilirler.

---

[1] Cevdet Kudret, Türk Edebiyatında Hikaye ve roman, 2. baskı, cilt II, s. 134-135. (NB 240 de)

[2] Afet İnan, "Atatürk ve Tarih Tezi", Belleten, cilt III. 1 Nisan 1939, sayı 10, s. 243-246.

[3] Semavi Eyice, "Türk Tarihinin Ana Hatları", Belleten, Cilt XXXII, No. 128, Ekim 1968

[4] Ortodokslar'ın böyle bir geceleri yoktur. Yakup Kadri Batı'da geçerli olan Saint Nicholas'ı (Santa Claus) ve Noel gecesini, Rumlar'a da mal ederek, böyle algılamıştır.

[5] Ahmet Kerim romanın en "olumlu" karakteridir. Rauf Mutluay'a göre, "kitabın anahtar cümlesi Ziya Gökalp'in şu sözleridir: 'Ahmet Kerim için çok teşekkür ederim. Bu genç günün birinde bize lazım olacaktır. Türkçülük cereyanının gönüllü hadimlerden biridir' ". (Yeni Ufuklar, Eylül 1966, s. 172; HG 353 de).

[6] Venizelos, Ekim 1930'da Ankara'yı ziyaret eder ve 30 Ekim'de dostluk anlaşması imzalanır. 9 Mayıs 1933'de Ankara'da -ortak savunma planları da kapsayan- ikinci bir anlaşma imzalanır.

[7] Yakup Kadri'nin "azınlıklar"la ilgili görüşleri ilginç olup başka bir araştırma konusu olabilir.

[8] Y. Kadri bu konuya, 1968'de yayınlayacağı "Politikada 45 Yıl" adlı anılarında kısaca değinecek, itirazının ne olduğunu belirtmeden verginin "tatbiki şeklini ne medeni, ne hukuki, ne de insani bulmuşumdur" diyecektir (PKY 187).

[9] "Tarafsız" değinmeler: (VY 41, 54, 81, 85, 86, 88, 91, 92, 114, 115, 153, 155, 166, 203, 204), "olumsuz"lar ise: (VY 19, 20, 33, 34, 50, 85, 144, 150).

[10] "Her geceyi başka bir kadının kolları arasında geçiriyordum. Rum, Frenk, Ermeni, hatta Yahudi kadınları..."

Füsun Üstel

Turgut Tarhanlı'nın **Toplum ve Bilim**'in 50. sayısında yayınlanan ve aynı derginin 46/47. sayısındaki yazımdan kalkarak kaleme aldığı "İnsan Hakları: Standartlaşma-Rölativizm Tartışması Üzerine Bazı Düşünceler" başlığını taşıyan yazısına cevap hakkımı kullanmak istiyorum.

1. **Toplum ve Bilim**'in 46/47. sayısında yer alan yazım, son yıllarda siyaset bilimciler arasında süregelen bir tartışmayı gündeme getirme kaygısı taşıyan bir "derleme" niteliğindedir. Dolayısıyla Tarhanlı'nın bana atfederek karşı çıktığı görüşler, bir "yanlış" okumadan olduğu kadar, siyaset bilimci ve hukukçunun izlediği literatürün farklılığından da kaynaklanmaktadır. Tarhanlı'nın uluslararası hukuk metinlerinden hareketle oluşturduğu kendi "derleme"sinde üzerinde durduğu **Gelişme Hakkı Konusunda Bildiri** ise, insan hakları tartışmalarındaki "standartlaşma-rölativizm" ikilemini (özünde siyasal bir tercihten kaynaklanması nedeniyle) ortadan kaldıracak nitelikte olmayıp, normatif bir çerçeve oluşturma çabasının ürünüdür ve bu niteliğiyle önümüzdeki yıllarda siyaset bilimciler tarafından "gelişme hakkı"nın içeriği ve belirlenmesiyle ilgili daha derin ve çok yönlü tartışmalara yol açacaktır.

2. Tarhanlı, yazısının ikinci bölümünü bir dipnot eksikliğine ayırmıştır. Dipnot atlanması önemli bir hatadır, belirli bir uslup içinde olması koşuluyla mutlaka yansıtılması gerekir ve böyle bir hata için özür dilenir. Ancak Tarhanlı, yazıya sadece göz gezdirildiğinde kolayca anlaşılabilecek bir "düşme"yi titizlik ile önyargı arasındaki o kalın çizgiyi tutturamayacak bir "suç"a dönüştürmüş ve bu arada yazısının dengesini altüst ederek "dipnot olayı"nı bir bölüm haline getirmiş, ilk bakışta müthiş bir görsel efekt uyandıran, "ilginç" çağrışımları olan alıntılama tekniğiyle (yayına hazırlanan bir yazının başına yazarın kendisinden başlayarak herhangi bir aşamada böyle bir şey gelebileceği olasılığını tümüyle gözardı ederek), söz konusu "suç"u tekrar tekrar vurgulayarak **Toplum ve Bilim** okurlarına duyurmuştur. **Toplum ve Bilim** sorumluları ise, aynı sayıda çıkabilecek bir cevap hakkı için yazara zamanında haber vermeyip düzensiz yayınlanan derginin bir sonraki sayısına kadar uzanan belirsiz sürede yazarın yersiz bir suçlama altında kalmasına yol açmışlardır.

İLETİŞİ

Türkiye'nin Kapitalist Gelişiminde Ulusal Kimliğe Karşı Dinci Kimlik*

*Haldun Gülalp***

Günümüzde yaşanan önemli tarihsel dönüşümlerden biri, siyasi bir akım olarak dinciliğin yükselişidir. Kendini dünya çapında gösteren bu eğilim özellikle İslam ülkelerinde dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır. Kapitalizm öncesi dönemlere ait bir ideoloji olarak bilinen dinin Orta Doğu ülkelerinde yeniden canlanması, genellikle Batı karşıtı bir eğilimin ve anti-emperyalist yönelimlerinin ifadesi görünümünü taşımaktadır. Bu durum çoğunlukla Hıristiyan ve Müslüman uygarlıklar arasındaki geleneksel çatışmanın yenilenmesi olarak açıklanmaktadır. Ne var ki bu kestirmeci görüş dinî canlanışın tarihsel olarak neden günümüzde yer aldığını açıklayamadığı gibi, dinî ajitasyonun salt Müslüman Orta Doğu ülkeleri ile sınırlı olmayıp epeyce evrensel bir olgu olduğunu da gözardı etmektedir.

Türkiye'nin 1980 sonrası deneyimi bu basit görüşü yadsıyan bir örnektir: Türkiye bu dönemde Batı yanlısı ekonomik liberalizmi İslamcı meşrulaştırma ile birleştirmeyi denedi. Türkiye'nin 1980 dönüşümü gerek ekonomik gerekse siyasi açıdan örneğin Latin Amerika ülkelerinde daha önceden yer alan deneyimleri yakından andırmaktaydı. Fakat Türkiye'de bu siyasi ve ekonomik dönüşüme denk düşen ideolojik dönüşüm İslamcılığın canlanışı ile ifade buldu. Bu ilk bakışta biraz garip gibi görünmektedir: İktidardaki güçler, misyonlarını, Türkiye'yi gerek ekonomik gerekse siyasi açıdan "çağdaşlaştırma" ("çağ atlatma") olarak ilan etmişlerdir; oysa Cumhuriyet Türkiye'sinin Kemalist geleneğinde İslamcılık "gerici" bir ideoloji olarak bilinmektedir.

Gerçekte, bu gariplik gibi gözüken şey evrensel eğilimlerin yerel bir yansıması olarak anlaşılabilir. Dinî uyanış Üçüncü Dünya'da yaygın olarak yaşanan bir bunalıma, yani ulusal-devlet projesinin bunalımına karşı gelişen bir tepkidir.

---

* Kasım 1988'de Los Angeles'ta toplanan ABD "Middle East Studies Association"ın yıllık olağan kongresinde sunulan tebliğinden biraz değiştirerek Türkçeleştirilmiştir.

** Hamilton College, Sosyoloji Bölümü öğretim üyesi.

Türkiye bağlamında da İslam bu bunalıma somut bir ideolojik yanıt önermektedir. Türkiye'de ulusal-devlet projesi Kemalizm ile özdeşleştiği için, İslamın siyasi ve ideolojik canlanışı, geleneksel olarak ulusalcılık, devletçilik ve laiklik öğeleri ile tanımlanan Kemalizmin yadsınması ve tersyüz edilmesi ile belirlenmiştir.

Türkiye'de 1970'lerin sonlarında yer alan bunalım, öncelikle, ithal-ikameci sınaileşme stratejisinin bunalımı idi. Üçüncü Dünya ülkelerinin çoğunda bu yüzyılın büyük bir bölümü için geçerli olan bu model, ekonomik gelişme sürecinde ulusal devletlerin aktif bir biçimde rol almasına dayanıyordu. Korumacılık yoluyla içe dönük sınaileşmeye özgün "kalkınmacılık" ve "ulusalcılık" rollerini üstlenen ulusal-devletler, böylece "ilerici" bir görünüm aldılar. Bu gelişmeci devletler çoğunlukla popülist ve geliri yeniden bölüştürücü politikalar izlediler. Fakat ithal-ikameci model ilk başlardaki hızlı büyüme yeteneğini zaman içinde yitirince, kökten bir yeniden yapılanma zorunluğu oldu. Bu yeniden yapılanmanın belli başlı öğeleri şunlardı: Gelir ve serveti toplumun küçük bir kesitinde yoğunlaştıran bir sermaye birikim stratejisi; otoriter ve dışlayıcı bir siyasal model; ve halkın refahını gözeten bir devlet inancından piyasa mekanizmasının üstünlüğü inancına doğru bir ideolojik kayış. Böylece, devletin müdahaleciliği ve korumacılığı ilkelerinin yerini serbest rekabet ilkesi aldı. Devlet politikası olarak ulusalcılığın ve devletçiliğin bunalımı, ulusal-devletçi gelişmeciliğin popüler ideolojide çökmesi anlamına da geldi. Evrensel planda bu durum, Üçüncü Dünya'da bir dönemin sona erdiğini kısmen ifade ediyordu.

Üçüncü Dünya'nın ortaya çıkışının, yani ulusal-devlet projesinin yirminci yüzyılda dünyanın azgelişmiş bölgelerine yayılmasının temelinde yatan önemli bir ideolojik dayanak, ulusal bağımsızlık içinde ekonomik gelişme idi. Gelişmecilik, azgelişmiş ülkelerin çoğunda 1930'ların Büyük Bunalımı sırasında dünya ekonomisinden göreli kopukluk içinde başladı ve savaş sonrası dönemde de, ancak bu kez dünya ekonomisi ile yeniden bütünleşmiş olarak, sürdü. Türkiye özelinde bu deneyim Kemalist Devrim'i izleyerek yaşandığı için, ulusalcı-devletçi gelişmecilik Kemalizm ile özdeşleşiyordu. Fakat Kemalizmin bir ulusal-devlet projesi olarak ortaya çıkışını daha iyi değerlendirmek için, bu projenin Osmanlı dönemindeki kökenlerine bakmak gerekir.

Osmanlı iktidar yapısında meşrulaştırıcı ideoloji İslam idi. Devletin hukuki yapısı tümüyle İslamcı esaslara dayalı olmadığı halde, İmparatorluğun siyasi ve toplumsal kimliği İslam'a bağlı idi. Dinî meşrulaştırma tabii ki Osmanlı İmparatorluğuna özgü bir şey değil, kapitalizm öncesi iktidar yapılarının ortak bir özelliği idi. Modern kapitalist devlete geçiş ise her zaman bir laikleşme içeriyordu. Modern devlet belirli bir coğrafi alan üzerinde iktidara sahip tek ve merkezî bir kurum olarak ortaya çıktı ve bu alan içerisinde yaşayan halkı "ulus"a dönüştürdü. Dolayısıyla "ulus" önceden var olan bir birim değil, merkezileşen devletin halkı kendi etrafında birleştirmesi ve böylece dışarıdan farklılaştırması yoluyla ortaya çıkan bir olgu idi. Böylece modern devlet dinî değil, ulusal bir kimlik kazandı ve bu kimlik devletin meşrulaştırıcı ideolojisi de oldu. Çünkü ulusun yaratılması ulusal egemenlik kavramını da, yani iktidarın temelinin öbür dünyadan bu dünyaya alınmasını da içeriyordu.

Kapitalist öncesi Osmanlı devletinden modern Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş de bu evrensel yolu izledi. Osmanlı devletinin dönüşümü ondokuzuncu yüzyılda batı kapitalizminin ekonomik, siyasi ve ideolojik etkileri ile başladı. Kapitalizmin dışarıdan ülkeye girişi devlette bir "modernleşme" sürecini başlattı. Osmanlı devleti patrimonyal bir imparatorluktan rasyonel-bürokratik bir devlet biçimine dönüşmeye başladı. Bir yandan Avrupa'da kurulu olan devletler-arası düzenin baskıları, öte yandan ekonomik periferileşmenin imparatorluğun parçalanmasını teşvik eden etkileri, merkezî yönetimi toplum için birleştirici bir ideoloji bulma çabasına itti. Bu tür bir ideoloji için ilk aday, doğal olarak, İslam idi. Örneğin Genç Osmanlılar, Osmanlı devletinin modernleşmesini, kapitalizm-öncesi gelenek içerisinde toplumu bütünleştirci unsur olan İslam'ın ilkeleri ile meşrulaştırmaya çalıştılar. Fakat yine doğal olarak bu çaba bir çelişki barındırıyordu: Kapitalizme geçiş kapitalizm-öncesi bir ideoloji ile meşrulaştırılmazdı. Nitekim İslam, "modernleştirici" kesimin değil, muhalefetin ideolojik silahı haline geldi. Modernlik yanlısı elitin yabancılaştırdığı ve toplumda ve devlette yer alan dönüşümleri dışarıdan zorla getirilen batı kaynaklı etkiler olarak yorumlayan halkın ideolojik söylemi haline geldi. Açıktır ki bu basit bir yorum meselesi değildi: Osmanlıların modernleştirici reformlarına yönelik muhalefet, ekonomik konumları sarsılan kır ve taşra kentli büyük tüccarlar, esnaf ve sanatkarlardan oluşan bir sınıf temeline sahipti.

Çelişkinin giderilmesi yeni meşrulaştırma biçimlerinin bulunmasını gerektiriyordu. Bu çerçevede bir ilk ulusal kimlik girişimi olarak, dinî ve etnik çeşitliliğe karşın birliği ifade eden "Osmanlıcılık" kavramının geliştirilmesi çabası yer aldı. Fakat bu da sorunsuz bir kavram değildi. Emperyalizmin etkisi ile dinî ve etnik gruplar arasındaki farklılaşma yoğunlaşmaktaydı: Batı Avrupalılar ticaret ve iş ilişkileri için gayri-müslimlerle ortaklığı yeğliyorlardı. Emperyalizmin etkisi yoluyla gelişen Osmanlı kapitalizmi, yeni emperyalizmin etkisi nedeniyle bölünmüşlüğü artan bir toplumda, ulusal bütünlük türü bir ideoloji ile meşrulaştırılmazdı. Bu toplumsal gruplar arasındaki maddi çıkar çelişkileri, devletler-arası düzendeki konumu zaten zayıf olan Osmanlı devletinin bütünleştirici çabalarından daha güçlü çıktı. Jön Türk'lerin ortaya attığı ırkçı çözüm, Osmanlıcılığın yararsız olduğunun anlaşılmasını izledi; Kemalist Devrim diye bilinen dönüşüm ise bu yeni bir kimlik arama sürecini bir sonuca bağladı. Modren bir ulusal devletin kuruluşu, ulusal bir kimliğin bulunmasına bağlı idi. Kemalist çözüm Jön Türk'lerin önerisinden radikal bir biçimde farklı idi: Ulusal kimlik ırkçı ya da etnik bir tanıma değil, kararlı bir şekilde coğrafi bir tanıma dayandırıldı. Türk ulusunun varlığı ortak bir ırk, dil veya başka verili özelliklere göre değil, belirli bir coğrafi sınır içinde yaşama kıstasına göre belirlendi.

Fakat Kemalist Devrim'in kendisine özgü bir yanı, anti-emparyalist duyguya da sahip çıkması idi. Uzun bir zamana yayılan Osmanlı modernleşmesinin sonuç noktasını oluşturduğu halde, Cumhuriyet rejimi kendini Osmanlı geçmişinden temelli bir kopuş olarak meşrulaştırmayı hedefledi. Daha önceki anti-Batıcı ve anti-emperyalist eğilimin İslamcı içeriği bastırılarak yerine ulusçuluk kondu. Ulusçuluk Kemalizmin şu paradoksal iddiasını haklı kılmaya da yaradı: Ba-

tı'ya karşı kendini batılılaşmna yoluyla korumak. Günümüzdeki ideolojik projenin, yani "batıcı modernleşme" ile "geleneksel İslamcılık"ı birleştirme çabasının paradoksu da tam burada yatar. Bu çaba Kemalist paradoksun tam bir yansıması görünümündedir. İslamcılığın anti-emperyalizm ile birleştirilmesi daha tutarlı olabilecekken, devletçi-ulusçu gelişmecilik projesinin bunalımına tepki, Kemalist ideolojinin topyekün yadsınması biçimini almış, böylece anti-emperyalizm, ulusçuluk ve devletçilik bir paket halinde yadsınarak bunların herbirinin zıddı yeni bir olası sentezin unsurları halini almıştır.

İdeolojideki bu tersyüz oluşun tarihsel kökenlerini anlamak için, Kemalist projeyi, evrensel bir model olan Üçüncü Dünya'daki devletçi-ulusçu gelişmeciliğin bir parçası olarak değerlendirmek gerekir. 1930'lar Büyük Bunalımı'nın Üçüncü Dünya'nın büyük bir bölümü için zorunlu olarak ithal-ikamecilik biçimini alan bir gelişme dönemi olduğu yukarıda belirtilmişti. Üstelik bu deneyim Türkiye özelinde, o günün koşullarında özel sermaye birikiminin yetersizliği nedeniyle, devlet eliyle sınaileşme biçiminde idi. Gelişme sürecinin bu iki zarureti, yani içe dönük sınaileşme ve devlet eliyle sermaye birikimi, Kemalist rejimin egemen ideolojisince birer fazilete çevrildi. Büyük Bunalım sona erdiğinde kapitalist dünya ekonomisi, Üçüncü Dünya ülkelerinin ekonomik ve toplumsal yapılarında yer almış olan bu temelli değişime uyum göstermek ve bunları yeniden kendi ağına almanın yollarını bulmak zorunda kalmıştı. Dolayısıyla savaş sonrası dönemde gelişmiş ülke kaynaklı üretici sermayesinin dünya çapında dolaşımı ön plana çıktı. Bu yapı Üçüncü Dünya'da sınaileşmenin sürmesine izin veriyordu ama ortaya yeni bir uluslararası işbölümü çıkmıştı. İşte gelişmeci projenin çelişkisi de burada yatıyordu. Ulusçu (anti-emperyalist) olma iddiasını sürdürdüğü halde dünya ekonomisine tümüyle katılıyordu -üstelik, sınaileşmenin sürmesi sözkonusu uluslar arası işbölümünde yer almaya bağlı kalıyordu.

Diğer bir deyişle, bu savaş-sonrası gelişme modelinin kaçınılmaz bunalımı gelmeden önce bile, projenin vaad ettiği ile yerine getirebileceği arasında bir çelişki vardı. Fakat bu durum, bunalım sonucunda modelin devletçilik yönünün çökmesi ile iyice belirgin hale geldi. Devlet artık halkın sadakatini bekleyemezdi, çünkü serbest piyasa mekanizmasının üstünlüğü iddiasına açıkça teslim olmuştu. Halkın devletçi ve ulusçu inançlarının, yani devletin gerekeni yapacağına ve ulusal kalkınma davasının korunacağına olan inancın çökmesi, doğrudan doğruya laik (yani, dünyevî) meşrulaştırmayı zayıflattı. Piyasaya dönük rekabetçi bireycilik, böylece, İslamcılığın ideolojik gücü ile meşrulaştırılmaya başlandı.

İlk bakışta bireycilik ile İslamcılığın pek bir arada yer almayacağı düşünülebilir -fakat dikkat edilirse bu bileşkenin belirli bir sınıf temeli olduğu görülecektir. Serbest piyasanın faziletleri konusunda yeniden canlanan inanç ile İslam arasında zorunlu bir zıtlık yoktur; gerçekte, İslam baştan beri kent temelli ve ticarete hiç de aykırı olmayan bir din olmuştur. Yine, Osmanlı modernleşmesi sırasında İslamcı muhalefetin sınıf temeli küçük burjuvazi idi. 1960'lar ve 1970'lerin hızlı sınaileşme sürecinde de yok olma tehdidi altındaki küçük işa-

damının tepkisi "gericilik" görünümü aldı. Tipik olarak köktenci eğilimler barındırın bu tür bir tepki, oldukça militan biçimlere bile bürünmeye adaydı. Oysa 1980'lerde piyasaya dönük bireycilik ve kişisel girişimcilik ilerlemenin unsurları olarak tanımlanmaya başlayınca, aynı toplumsal temel "ilerici" bir görünüm aldı. Bu yolla "İslamcılık" ile "çağ atlama", köşeyi dönme felsefesinin etrafında yeni bir sentezin ögeleri haline gelebildi.

Sonuç olarak, dinin dünya çapında yeniden siyasi bir önem kazanması, özünde, Batı'daki "refah devleti"nin ve Üçüncü Dünya'daki "gelişmeci devlet"in bunalımına bağlanabilir. Her iki devlet modelinde de "ulus" bir çıkarlar birliğini, "devlet" de onun temsilciliğini ifade eder. Devlet ulusun birliğinden ve halkın refahından sorumlu olan kurumdur. Fakat bu model ideolojik olarak çöküp de yerini rekabetçi bireycilik aldığında, laiklik de yerini öbür-dünyacılığa bırakır. Bu ideolojik sığınak, serbest piyasa mekanizmasının insanı ezici baskısını hafifletmeye de yarar.

BELGE

Mustafa Celâleddin Beyin *Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme* Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler*

İlhan Tekeli-Selim İlkin

I- GİRİŞ

Bugün tanıtmaya çalışacağımız 15 sayfalık risale, Beşinci Ordu Miralaylarından Mustafa Celâleddin Bey tarafından yazılmış Maarif Nezareti'nin verdiği izinle Tercüman-ı Ahval Matbaası'nda 10 adet basılmıştır.[1] Risale üzerinde yayın tarihi belirtilmemiştir. Metinde toplumdaki değişik aktörler arasında politikacının ayrı bir kategori olarak sayılmasından ve ele alınan konunun işlenişinden risalenin 1908 ile 1914 yılları arasında bir tarihte yazıldığını kestirebiliriz.

Bu küçük risalenin tanıtılması bize üç nedenle önemli görünüyor. Bunlardan **birincisi** son yıllarda değişik tarihçilerce yayınlanan Osmanlı bürokratlarının bulundukları yöreler üzerine hazırladıkları kalkınma layihalarına[2] bir yenisinin eklenmesidir. Genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap nüfusunun bulunduğu bölgeleri için hazırlanan bu layihalar Osmanlı bürokrasisinin yönetim pratiği içinde bulundukları yerlerin gelişmesine nasıl baktıklarını göstermesi bakımından ilginçtir. **Ikincisi** bu risalenin Irak eyaletinin kalkınmasında özellikle sulama sorunları üzerinde durmasından kaynaklanmaktadır. Bu özelliği ile de Osmanlı İmparatorluğu'nun Sir W.Willcocks'a yaptırdığı Mezopotamya sulama projesinin[3] toplumsal sonuçlarının değerlendirilebilmesine yardımcı olacak bir kaynak niteliğini kazanmaktadır. **Üçüncüsü** ise Osmanlı bürokrasisinin kalkınma sorununa toplumun değişik kesimlerine etkilerini göze alarak yaklaşması bakımından bir yeni aşamaya ulaşmasını işaret etmesinden doğmaktadır. Böylece bize Osmanlı İmparatorluğu'nda imar anlayışının gelişimini çözümlemek olanağını vermektedir. Temelde bu yönüyle bu yazının konusu olmaktadır.

II. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA İMAR KAVRAMININ GELİŞİMİ

Günümüz Türkçesinde imar kavramının kapsamı daralmıştır. Daha çok insanların yaşadıkları fiziki çevrenin kalitelerinin geliştirilmesini anlatmak için kul-

* Yazarlar, bu makaleye konu olan risaleyi bulmalarında yardımcı olan Dr. Hidayet Nuhoğlu'na candan teşükkür ederler.

lanılmaktadır. Kentlerin imar planlarından söz edildiğinde olduğu gibi. İmar kavramının bu kapsamla sınırlandırılması "kalkınma" kelimesinin ortaya çıkarak dile iyice yerleşmesiyle olmuştur. Dilde iki kelime arasında bir işbölümü ortaya çıkmıştır. Kalkınma daha çok sosyo-ekonomik gelişmeleri imar ise fiziki çevrenin gelişmesini anlatmak için kullanılmaya başlamıştır. Oysa kalkınma kelimesi ortaya çıkmadan önce imar bugün İngilizcede kullanılan "development" kelimesinin tam karşılığı olarak bir yörenin ekonomik, sosyal ve fiziki gelişmesini ifade eden bir kapsam içinde kullanılıyordu. Bu yazıda bundan sonra imar kelimesi hep bu geniş kapsamı içinde kullanılacaktır.

Bir devlette bir yörenin ya da bölgenin imarından söz edildiğinde ne anlaşıldığının ve bu anlayışın zaman içinde nâsıl değiştiğinin çözümlenmesi o devletin niteliğini ve zaman içinde değişimini kavramak için çok yararlı bir deneme olabilir. Bu kavramın içeriğinin zaman içinde değişimini üç farklı boyutta incelemek düşünülebilir. Bunlardan birincisi bir yerin imar edilmiş olmasının göstergelerinin ne olarak tanımlandığıdır. İkincisi bir yerin imar edilmiş olmasında devlete ve orada yaşayanlara düşen işlevlerin neler olduğudur. Başka bir deyişle bir yerin imar edilmesinin kûlfetleri ve nimetlerinin nasıl dağıtılmasının düşünüldüğüdür. Üçüncüsü ise bir yerin imarı için devletin hangi araçlardan ya da mekanizmalardan yararlandığıdır. Bu soruların yanıtları toplumların gelişmesine paralel olarak devlet-birey ilişkisinin, teknolojinin ve üretim biçimlerinin değişmesiyle yeni biçimler kazanacaktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda bu soruların yanıtlarının burada daha ayrıntılı olarak sunacağımız Mustafa Celâleddin Bey'in risalesine kadar nasıl bir değişme geçirdiğini inceleyelim.

Böyle bir incelemede çok genel hatlarıyla iki farklı yol tutulabileceği söylenebilir. Birincisi bir düşünce tarihi incelemesi, ikincisi ise yönetim pratiğinin yorumu biçiminde yapılabilir. Kuşkusuz bu iki yolun da birbiri üzerinde etkisi vardır. Ama toplumun değişmesini daha yakından etkileyen değişmelerin ikinci yolla elde edilebileceği söylenebilir. Bu yazıda izlenecek yol da bu ikincisi olacaktır.

Klasik Osmanlı düzeninde bu amaçla kullanılan birbiriyle ilintili iki kavramın bulunduğu söylenebilir. Bunlardan biri **şenlendirmek**, diğeri ise **imar** etmektir. Şenlendirmek bir yeri imar etmenin ön koşulu olarak ortaya çıkıyor. Bir yeri şenlendirmek oraya nüfus yerleştirmek anlamına geliyor. Osmanlılar yeni fethettikleri yerlerde veya nüfusu boşalmış "ıssızlaşmış" yörelerde ya eski köy ve yerleşmelere nüfus yerleştirerek ya da yeni köy ve yerleşmeler kurarak o alanları şenlendiriyorlardı. Osmanlı düzeninde pratikte tam olarak uygulanamamış olsa da, kural olarak reaya toprağa bağlı olduğu için, bu "sürgün" kurumu kullanılarak gerçekleştiriliyordu.[4] Şenlendirmenin temelde iki amacı vardı, bunlar; tarımsal üretimi artırmak ve yollar boyunca emniyeti sağlayarak özellikle uzun mesafe ticaretini canlandırmaktı. Her ikisi de devlet vergi gelirini ve askerî gücünü artırmakta araçsal işlevlere sahipti. Klasik Osmanlı döneminde kırsal kesimdeki gelişme için şenlendirilme yeterken kentsel kesim için ayrıca bir imar kavramına gerek görülüyordu. Osman Nuri Bey'e göre Osmanlılar "cami, medrese, hastahane, aşhane, misafirhane, hanikah, hatta kale, hatta minare binalarına kadar teker teker olduğu gibi hepsi birarada olarak da imaret adı-

nı vermektedirler."[5] Kent için kullanılan imar kavramı da daha çok vakıflar yoluyla yaptırılmış kamuya hizmet eden yapıların varlığıyla temellendiriliyordu. Sultaniye (Karapınar) yeni kentinin kurulmasını emreden Sultan II. Selim bu alanı "imaretten hali ve ziraatten âri gördüğü için" burada bir kent ve bir imaret kurulmasını irade ediyor bunun için bir mimar ve bina emini atıyordu.[6]

Böylece klasik Osmanlı düzenindeki imar anlayışını belirlemekte devletin yapısının ve üretim düzeninin etkileri açık hale gelmektedir. Ülke sultanın mülküdür. Bu ülkenin imarı, bu mülkün imarı ve sultan ile askerî sınıfın denetlediği artı ürünün ya da verginin artırılması demektir. Bu imar kavramında halkın refahına ilişkin doğrudan bir referans yoktur. Üretici işgücü toprağa ve bulunduğu yere bağlıdır. Bu mülkle bütünleşmiştir. Onun için üretici emeğin yeri merkezi kararla yer değiştirebilmektedir. Onun hakları kişisel refahını artırmasına dönük olarak değil, varolan düzenin sürmesini sağlayacak biçimdeki Osmanlıların adalet kavramı içinde belirlenmiştir. Unutulmaması gereken bir husus buradaki mülk anlayışının kapitalizm öncesi bir anlayış olmasıdır. Kapitalizm öncesi mülkiyet anlayışı hangi düzeyde olursa olsun mülk sahibine haklar verdiği kadar görevler de yüklemektedir. Adalet kavramını da bu görevler içinde düşünmek gerekir. 19 yüzyılda mülkiyet kurumunun niteliği de değişecektir.

19. yüzyılda Tanzimat'ın getirdiği reformlarla değişen devlet birey ilişkisi, Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisine yeni eklemlenme biçiminin üretime yansıması imar anlayışında da önemli değişmeler getiriyordu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda temel amacın "mülk ve milleti ihya etmek" olduğu belirtiliyordu. Bu artık imar kavramının sadece mülke ait bir kavram olmaktan çıkarak ülkede yaşayanların refahını içeren bir kavram hale geleceğinin ilk işaretiydi.

1838'de Mustafa Reşit Paşa'nın Hariciye Nâzırlığı sırasında bu nezarete bağlı olarak bir Ziraat ve Sanayi Meclisi kuruldu. Bu dönemdeki meclis kelimelerini bugünkü dildeki komisyon kelimelerinin karşılığı olarak düşünmek gerekir. Bu komisyon aynı yıl içinde "Meclis-i Umur-u Nâfia" adını aldı, Komisyonda, ülke tarımının, ticaret ve sanayiinin gelişmesi konusunda yapılan müzakerelerde, gelişme sorunu çok yönlü olarak ele alınmış, okulların ıslahı, çocuk düşüklerinin azaltılması vb. konular üzerinde de durulmuştur.[7] Bu komisyonun dikkati çeken özelliği, sadece kalkınma konusuna çok yönlü olarak bakışı değil, aynı zamanda adı ve bağlı bulunduğu nezarettir. Komisyonun adında **umr** kökünden gelen imar kelimesinin değil, menfaat, fayda, kâr ve çıkar anlamındaki **nef'** kökünden gelen nâfia kelimesinin kullanılması dönemin kalkınmaya bakışındaki değişme ile ilgili olarak yorumlanabilir. Bu meclisin Maliye Nezareti'nde değil de Hariciye Nezareti'nde kurulmuş olması da gelişmenin hangi tür ilişkilerden beklendiğini ve artık salt bir devlet gelirinin artırılması sorunu olarak görülmediğini kanıtlaması bakımından ilginçtir.

Gülhane Hattı'nın ilânından sonra 1845 yılına kadar geçen dönemde alınan sonuçlar doyurucu olmadığından, her eyaletten biri müslüman diğeri müslüman olmayan iki kişi İstanbul'a çağrıldı. Meclis-i Vâlâ'da görüşmeler yapıldı, gelenlerin sundukları raporlar değerlendirildi. Bu çalışmalar sonucunda "İmar

Meclisleri'' kurularak eyaletlere gönderilmesi ve eyaletlerin imarı (kalkınması) konusunda araştırmalar yapması kararlaştırıldı. Bu komisyonlar ülkenin bayındır kılınması ve halkın güvenlik ve refah içinde yaşamını sürdürerek yararlı işler yapmalarına olanak sağlayacak önlemlerin ne olduğunu araştıracaklardı. İmar Meclisleri 18 Mayıs 1845'te eyalet temsilcileriyle birlikte eyaletlere hareket etmişler ve 7-8 ay kadar süren incelemelerde bulunmuşlardır. Uğradıkları şehirler ve köylerde halkın yakınmalarını ve sorunları saptamışlardır. Bu meclislerin hazırladıkları raporlar Meclis-i Vâlâ'da görüşülmüş ve bunlara dayarak bir program hazırlanmıştır. Program'da özellikle yol, köprü, su yolu isteklerinin karşılanmasına öncelik verilmiştir.

Eyaletlere bu işler ve bunların tahmini giderleri bildirilmiş. gerekli paranın vilayet vergi ve vakıf gelirlerince sağlanması bildirilmiştir. Bu, daha sonraki yıllarda hazırlandığını göreceğimiz nafıa programlarının bir öncüsü olmuştur denilebilir. Bu program içinde İstanbul'a yakın yerlere öncelik verildiği, Bursa-Gemlik ve Trabzon-Erzurum yolunun yapımının yeraldığı görülmektedir. Meclisler kalkınmayı sağlayacak araçlar olarak daha çok kara yollarına ağırlık vermişlerdir. Gerçekte bu konuda devletin örgütlenmesi henüz gelişmediği için yatırımlar sürüncemede kalmış ve Meclis-i Vâlâ Başkanı Süleyman Paşa'nın görevden alınması üzerine de bu programı uygulamada izleyen olmamıştır denilebilir.[8]

Devletin kalkınmaya ilişkin işlevleri olduğunun benimsenmesinin ve bunun için özel bir bürokratik örgütlenmeye başlamasının izlerini bu konulara ilişkin nezaretlerin kurulmaya başlamasında görüyoruz. İlk kez 1839 yılında Ticaret Nezareti kuruldu. Bunu 1846 yılında ayrı bir Ziraat Nezareti kurulması izledi. Aynı yıl içinde Ticaret ve Ziraat Nezaretleri birleştirildi. 1850 yılında Ticaret ve Umur-u Nâfia Nezareti adını aldı. 1869 salnamesinde Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1870'de sadece Nâfia Nezareti bulunmakta, 1873'de yeniden Nâfia ve Ticaret Nezareti adını almaktadır. Bu yıldan sonra Nezaretin adı birkaç kez daha sadece nâfia ya da ticaret ve nâfia olarak değişiklik geçirecektir. Her ne kadar ülkenin kalkınmaya ilişkin konularından sorumlu bakanlığın adında bir karara varmakta zorluk çekilse de, bakanlık içinde esas ağırlık nâfia hizmetlerinde olmuştur. Bir yörenin imarını gerçekleştirecek temel araçlar olarak yollar, demiryolları, limanların yapılması, sulama kanalları açılması, bataklıkların kurutulması gibi bayındırlık projeleri görülmüştür. 1880'li yıllara ulaşıldığında bu tür projelerin 1845'lerde imar meclislerinin önerilerinde olduğu gibi sadece yol ve köprü olmaktan çıkarak çok çeşitlilik kazandığı, tüm inşaat mühendisliği alanlarına yayıldığı görülmektedir.

Nitekim Nâfia Nâzırı Hasan Fehmi Paşa'nın 1882 yılında Başvekâlete bir tezkere ile sunduğu ''Anadolu'da İmalât-ı Umumiyeye Dair Lâyıha'' 1880'lerde Osmanlı bürokrasisinin ulaştığı imar ya da kalkınma anlayışının en gelişmiş belgesi olarak görülebilir. Bu lâyıha (lâyıha kelimesini plan diye de okuyabilirsiniz) yöneldiği amacı ''Hülâsa-i kelâm Devlet-i Aliyyenin mülken ve milleten istihsal-i mamuriyyet ve tezyid-i servet ü saadet ve teksir-i varidatla iade-i şan ü şevket itmesi ve şu suretle elyevm bulunduğu mevki-i müşkilden kendini bittahlis is-

tikbalini temin eylemesi" diye ifade etmektedir. Bu amaca ancak altyapı yatırımlarıyla ulaşılabileceği de "Şerh ve beyana hacet olmadığı üzere bir memlekette yollar ve limanlar misullû şeyler yapılmayıp hâl-i tabiisinde bırakıldıkça arzu olunan terakkiyat-ı maddiye ve maneviyenin imkân-ı husulü tasavvur olunamaz ve şuna burhan aranmak lazım gelse memleketimizin ahvâl-i esef-iştimalinden gayrı delil iraesine lüzum görülemez ve tevsi-i daire-i servet-i milliye ve teksir-i muamelât-ı umumiye ile hüküm ve ihtiyacı zaman ve mekâna muvafık esbab ve vesail-i umraniyyenin heman cümlesi mutlaka o gibi imalât-ı nâfianın vücudüne muallâk olduğu malûm ve hatta intizam-ı turuku davet iden kesret-i muamele ve servet olmayup belki şunları celb ve davet iden intizam-ı turuk idüği meczumdur" diye anlatılıyordu. Bu altyapıların yapılması "menafi-i umumiyyeye" hizmet edecekti.[9]

Bu imar anlatımında, Osmanlı İmparatorluğu'nda sultanın mülkü olan bir ülke anlayışından, bir milletin yaşadığı ülke anlayışına geçişin sonuçları 1840'lı yıllara göre daha ilerlemiş biçimde kendini göstermektedir. Yalnız mülken değil, aynı zamanda milleten mamuriyet aranmaktadır. Servet-i milliye gibi yeni bir kavram ortaya çıkmaktadır. Bu serveti milliye'nin de oldukça soyut bir kavram olduğu, mülkün imarından çok farklılaşmadığı ileri sürülebilir. Bu nedenle menafi-i umumiye kavramının kullanılması daha önemlidir. Bu yatırımların yapılmasının böyle bir kavramla değerlendirilmesi ülkede bireysel çıkar kavramının oldukça yerleşmiş ve yasal olarak korunmaya başlamış olmasının bir göstergesidir. Bireyin haklarının oldukça önemli derece kurumsallaştığını kanıtlamaktadır.

Anadolu, Irak, Ceziretü'l Arap ve Suriye'de yapılacak yolları, demiryollarını, limanları, kurutulacak bataklıkları, ıslah edilecek ve sulanacak arazileri ayrıntılı olarak saptayan, projelerinin uygulanmasında genellikle yabancı sermayeye bel bağlayan, uygulanacak nizamnameler ve ihale şartları konusunda ayrıntılı öneriler içeren bu planın uygulamadaki etkileri sınırlı kalmış olsa da, bu dönemde ülkenin imarı konusundaki düşüncelerin ulaştığı teknik düzeyi göstermesi bakımından ilginçtir ve bir dönüm noktasını göstermektedir. Nitekim imar anlayışının bu düzeye ulaşması bir yıl sonra 1883'te Mühendishane-i Mülkiye'nin kurulmasını getirecektir. Artık mühendislik bir askerî meslek olarak görülmekten çıkıyor, ülkeyi bayındır kılacak sivil bir meslek niteliğini kazanıyordu.

1880'li yıllarda ulaşılan bu imar anlayışının yalnız merkezî bürokrasi için değil, taşradaki bürokrasi için de geçerli olduğu genellikle Arap Eyaletlerinde istinaf mahkemesi reisliği yapmış olan Muhammed Hilâl Efendi'nin eyaletlerin kalkınma sorunu ile ilgili olarak yazdığı lâyıhalardan anlaşılmaktadır. Trablusgarb, Zor Sancağı ve Yemen için yazdığı lâyıhalar da önce bu yörelerinin ekonomik ve toplumsal yapısını betimlemekte daha sonra da kalkınması için öneriler getirmektedir. Bu çalışmalar bir tür ilkel bölge planlama çalışmaları olarak değerlendirilebilir. Zor Sancağı için yazdığı lâyıhada imar kavramını "Esas-ı imar üç şey ile müesses olur. Birincisi ahalinin nefis ve malınca gerek bir mahalde ikamet ve gerek bir mahalle gidüp gelmelerince emniyetin husülüdür. İkincisi sehlü'l-imar olduğu memul bulunan mahallerde tenasülün ve ahalinin tezyidi

esbabının istihsalidir. Üçüncüsü ki imarın rükn-i âzâmıdır, o da ahalinin fakir halde bırakılmayup istihsal-i esbab-ı servetlerine bakılmakdır" diye vermektedir.[10] Muhammed Hilâl Efendi'nin saydığı üç öğeden ilk ikisi, güvenlik ve nüfusun artırılması klasik Osmanlı düzeninin imar anlayışında da vardır, yeni olan üçüncüsü yani halkın servetinin artırılmasıdır.

İmar anlayışının yeni boyutlar kazanması için İkinci Meşrutiyetin ilânını beklemek gerekecektir. 1890'lı yıllarda yeni bir nâfia planı hazırlanmamıştır. Ama bakanlığın yapısında bir değişiklik olmuştur. 1894 yılında bakanlığın işlevlerinde bir uzmanlaşmaya gidilerek Orman Maadin ve Ziraat Nezareti adıyla yeni bir bakanlık kurulmuş, ticaret ve nâfia işlevleri eski bakanlıkta kalmıştır. Bu ayırım II. Meşrutiyet döneminde de sürmüştür. Bu farklılaşma, doğal kaynakların değerlendirilmesinin sadece bayındırlık yatırımlarıyla sağlanamayacağının, daha başka önlemler alınmasının gerekliliğinin anlaşıldığının bir kanıtı olarak görülebilir. Böyle bir bakış açısı içinde ticaret ve nâfia işlerinin ayrı bakanlıklar halinde örgütlenmemiş olması da ayrıca anlam kazanmaktadır.

İkinci Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra 1 Aralık 1908'de Ticaret ve Nâfia Nazırı Gabriel Narodungyan imzasıyla Sadarete gönderilen tezkere Osmanlıların hazırladığı ikinci kapsamlı nâfia programıdır.[11] Bu program artık çalışmaya başlamış olan parlamentodaki meb'usların nezarete ilişkin müzakerelere bilgi sahibi olarak katılabilmeleri için hazırlanmıştır. Bu programın amacı ise "Memalik-i Osmaniye'nin saadet-i hali ve feyz-i ikbali ve menabi-i servetinin derece-i istifadeye is'ali için en labid ve en müstacel görünen umur-u nâfianın" ortaya konulmasıdır. "Takip olunan maksat müstagni-i beyan olduğu üzere servet-i tabiiyeden ve memalik-i Osmaniye'nin mahall-i muhtelefesi mahsulatından lâyıkiyle istifadeyi temine salih tedabirin tetkikidir." Bu tedbirleri program iki kelimede özetlemektedir. Bunlar yol ve sudur. Program bu seçmesini "Memleket, husul-ü terakkiyatın matuf-u ileyhi olan ve iki kelimede telhis olunabilen, YOL ve SU, yani şoseler, timur yollar ve kanallar vasıtasıyle nakliyatın temini ve fenn-i meyah kavaidinin ziraata tatbiki ile arazinin mevki-i istifadeye vaz'ı için ibtida-i emirde ihtiyar edeceği fedakarlığı müddet-i karibe zarfında ma' ziyade telâfi edecektir" diye ifade etmektedir.

İçeriği 1882'deki nâfia programına benzer olmakla birlikte, programın amaçlarının formüle edilmesinde önemli farklılıklar çarpmaktadır. Bayındırlık yatırımlarının sağlayacağı yararlar mülken ve milleten mamuriyeti sağlamak gibi genel ifadelerle ortaya konulmamakta, doğal kaynaklardan yararlanmayı sağlamak gibi daha belirgin hale gelmektedir. Bu açıklık doğal kaynak kavramının girişiyle gelişme konusunda yeni nedensel ilişkilerin anlaşılmasıyla yakından ilgili görülebilir. Dikkati çeken bir diğer özellik, II. Meşrutiyet sonrasındaki bu planda mülk kelimesi yerine memalik-i Osmaniye teriminin seçilmesidir. Bu programın bir öncekinden bir farkı da yol projeleri kadar su projelerinin de önem kazanmaya başlamasıdır. Sir Willcocks'un Mezopotamya sulaması için hazırladığı plan da bu program içinde yeralıyordu.

III. MUSTAFA CELÂLEDDİN BEY'İN RİSALESİ

Çeviri yazımı bu yazının eki olarak sunulan risale, Irak Eyaletinin ıslah ve imarı için öneriler geliştirmektedir. Yazarın başlangıçtaki amacı daha geneldir. Genel olarak, bir eyaletin imar ve ıslahı sorununu ele almak istemektedir. Ama her eyaletin coğrafik koşulları farklı olduğundan bir eyalet için yapılan önerinin diğer bir eyalet için uygun düşmeyeceğinden düşüncelerini Irak örneğinde ortaya koymuştur.

Risale iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde toplumdaki değişik aktörlerin Irak'ın kalkınma sorununa nasıl yaklaştıkları karşılıklı bir konuşma halinde verilmiştir. Yazar bu konuşmaların salt kendisinin hayalinden kaynaklanmadığını, daha önce yazılmış raporlardaki görüşlere dayandığını söylemektedir. Irak'ın kalkınması konusunda sekiz tür aktör ya da grubun fikirleri verilmektedir. Bunlar; Eski Kumandan, Eski Mülkiye Memuru, Mühendis, Fenn-i Harb Erbabı, Politika Erbabı, İdare-i Mülkiye Erbabı, Erbab-ı Ziraat, Zamane Âdemidir. Bu seçimde ilk dikkati çeken nokta eski askerlerle yenilerinin ve eski idarecilerle yenilerinin iki farklı kategori olarak ayrılmasıdır. Eskilerle yeniler iki farklı zihniyeti temsil etmektedirler. Sivil ve askerî bürokrasi dışında yöre halkını temsil eden iki grup vardır. Bunlardan biri politikacılar diğeri ise ziraatçılardır. Politikacıların ayrı bir grup olarak varlığı, İkinci Meşrutiyet sonrasında siyasal partileşmenin bir sonucudur. Ama bu çalışmanın ilginç olan niteliği politikacılar ile ziraatçıların çıkarlarının çatışmakta oluşudur. Meşrutiyet gelmiştir, ama onun siyasetçileri henüz geniş kitlelerin çıkarlarını temsil etmemektedir.

Risalede eski kumandanın soruna sadece bir güvenlik sorunu olarak baktığı Aneze ve Şemmer aşiretlerinin ortadan kaldırılmasını esas çözüm olarak gördüğü anlatılmaktadır. Eski mülkiye memurunun sözleri ise, oradaki halka dinî tarikatlar ve mezhepler açısından ön yargı taşıyarak baktığını ortaya koymaktadır. Eski memur, itaatli olmayan Şii ve Rafizi fellâhları rahat etsin diye müslüman aşiretler üzerine sefer yapılmasını doğru bulmamaktadır. Ancak biraz asker göndererek bunlar terbiye edilmelidir. O esas çözümü Şatt Nehri'nin Hindiye ve Murad şubelerindeki sedderin yıkılmasında görmektedir. Bu suretle tutulan suların yarattığı bataklıklar ve hurlar boşalacaktır. Bu, hem yeni tarımsal arazi kazanılmasını sağlayacak, hem de bu alanlarda saklanan eşkiyalar kolayca ortadan kalkacaktır. Mühendis bu risalede oldukça renksiz bir kişilik olarak ortaya çıkmaktadır. Mühendis eski mülkiye memurunun önerisini desteklemekte ve kurutulan bataklıklarda eşkiyanın denetim altına alınmasında askerler için toprak kuleler yapılmasını eklemektedir. Yeni asker de sadece kendi mesleğinin adamı olarak görünmektedir. Risalenin yazarı bir miralay olmasına rağmen, ona askerlik tekniğini aşan bir görüş verdirmemiştir. Mühendisin önerdiği toprak kule yapımının hem masraflı hem de büyük ölçüde asker kaybına neden olacağını belirtmekte ve çözümün birkaç yerde toplu asker bulundurulması olduğuna işaret etmektedir. Gerekli yerlere bu yığınak noktalarından asker sevk edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bunun için de kur'a usülünün uygulamaya konularak, bu askerin buradaki Arap nüfustan sağlan-

masının gerekliliğini anlatmaya çalışmaktadır.

Mustafa Celâleddin Bey'in risalesinde en olumsuz tip olarak politikacı verilmektedir. Politikacılar eyaletin asker besleme iktidarı yok iken kür'a dağdağası çıkarılmasına karşıdırlar. Bölgede düzenin ve güvenliğin sağlanmasında geleneksel Osmanlı kurnazlıklarını yeterli görmektedirler. Eğer bir aşiret şeyhi yolu kesiyorsa, yapılacak olanın onu o yolun güvenliğinden sorumlu kılmak olduğunu savunmaktadırlar. Eğer bu çare etkili olmuyorsa, ona daha yüksek bir mansıp verilerek itaata alınabileceğine inanmaktadırlar. Eğer bir yerde vergi toplanmakta zorluk çekiliyorsa, orasını mukataa haline getirerek gerekli devlet gelirinin sağlanmasını önermektedirler. Bu önerilerin hepsinin toplumdaki geleneksel güçlerin daha da güçlendirilmesini savunan öneriler olduğu açıktır.

Risalenin en olumlu ve ilerici aktörü ise yeni idarecilerdir. Politikacıların önerilerine karşı çıkmakta ve halen uygulanmakta olan mukataa sisteminin sakıncalarını ortaya koymaktadır. Bu çözümleme belki de risalenin en ilginç bölümünü oluşturmaktadır. İdareciler Irak eyaletinin topraklarının büyük miktarının Arazi-i Emiriyye statüsünde olduğu için her sene bu mukataalar açık artırma ile isteklilere kiralanmaktadır. Ama bunlar çoğu kez batakçı olmakta ve ödemelerini yapmamaktadır. Ayrıca bu alanlar ne kadar pahalıya kiralanırsa piyasaya sürülen hububat da o kadar pahalı olmaktadır. Bu da ziraatla uğraşmayan aşiretlerin kaybına neden olacak ve ekin ekmeğe iktidarı olmayan fakirleri daha da fakirleştirecektir. Fakirleşen bu kesim de kervan soymaya girişeceklerdir. Pratikte mukataa usülünün nasıl çalıştığı ise şöyle anlatılmaktadır, "esafil-i nas'dan biri mukataacı olup kaymakam veya müdir unvanıyle Hüdavendigâr Eyaleti cesametinde bir kıta-ı hâliyeye birkaç tezkire ile tayin olunur ve hemen savb-ı memuriyetine gittiği gibi sahil-i nehre veya hendek kenarına çamurdan mazgallı duvar çekerek çift sürdürmek üzere etraftan bir takım fukarayı toplar. Bu fukaranın ekseri yerlerinde ziraata haris iseler de ne yapsınlar ki sular mukataa malı ve tohum ise pek galî olarak kendilerinde az bulunduğundan bizzarure bazı şeraitle mukataacıya bağlanır kalırlar ve akt-ı hasadda mukataacı asıl öşürden başka nefs-i öşrü ve bir takım meşrutalar olarak fellahlara bir şey kalmaz ve bundan nâşi fellâhlar niza ve feza ederek arbede çıkaracak olurlarsa mukataacı bu vesile ile defterlerini yakıp mesrur olur." Ayrıca bu mukataacıların bir yerde uzun süre kalmadığından ziraatın gelişmesi için köklü çabalar göstermediği belirtilmektedir. Bu nedenle önerdiği çözüm Arapları toprak sahibi yapmaktır. Arapların toprak sahibi yapıldığı yerlerde fesat kalmayacak ve düzenli asker alınması olanaklı hale girecektir.

Erbab-ı ziraat de idarecilerin görüşüne katılmakta, Arazi-i Emiriyye'nin mülk halinde dağıtılmasını istemektedir. Bu isteklerini salt tarımın gelişmesi için gerekli olmasıyla değil aynı zamanda da su kanallarının daha iyi bakılması için gerekli görmektedir.

Karşılıklı konuşmanın son kişisi zamane âdemi (yazarın kendisi) bir tür şeytanın avukatlığını yapmakta ve bu kalkınma önerilerini sorgulamakta ve üç bakımdan gerçekçi bulmamaktadır. Bu öneriler bir sermaye yatırmadan sonuç al-

maya çalışmaktadır, ayrıca çölde kendi başına buyruk yaşayan, hayvan yetiştiren Arapların çiftçi olmayı isteyip istemeyeceğini sorgulamamaktadır, hepsinden daha önemlisi ise Bağdat'taki sivil asker tüm bürokratlar mukataacılık yapmaktadırlar, bu önerilerin uygulanmasına ne ölçüdę yardımcı olacaklardır?

Risalenin ikinci bölümü oluşturan sonuç bölümünde yazar kendi çözüm önerilerini sıralamaktadır. Altyapı yapılmasını sağlayacak sermaye bulunsa da eyaletin bugünkü karar yapısı içinde bu sermaye yerine yatırılmayacaktır. Servet sahibi zenginler ıslahata yani yeni düzenlemelere karşı çıkmaktadırlar. Bunun için yapılacak olan 1276 senesinde Rumeli'de yapıldığı gibi bir İrade-i Seniye ile livaların ve kasabaların meclis âzâlarını azletmek ve bu yolla servet sahiplerini karar noktalarından uzaklaştırmak ve fakir halkın seçimiyle bu meclisleri yeniden oluşturmaktır. Ancak Meclislere halkın güven duyduğu kişiler seçildikten sonra ıslahatın kolaylıkla uygulanması olanaklı hale gelecektir.

Yapılacak ıslahat için beş öneri getirilmektedir. Bunlardan birincisi, üzerinde tarım yapılan alanların mülkiyete bağlanmasıdır, ikincisi ise arazi-i emiriyenin mülk halinde bölüştürülmesidir, üçüncüsü mülk sahiplerinin vergilerinin eşit hale getirilmesidir, dördüncüsü kazalarda ziraat ve ticaretin gelişmesine yardımcı olmak üzere kredi sorununu çözecek sandıkların kurulması, beşincisi ise eyaletin umranına yardım edecek şirketlerin faaliyetlerinin teşvik edilmesidir.

Bu risale kalkınma anlayışında yeni bir aşamayı işaret etmektedir. Kalkınmanın yeni bir boyutu gündeme girmiştir. Toplumda değişik aktörlerin ve toplum katmanlarının çıkarlarının birbirinden farklı olabileceği ve belli grupların kararlarda söz sahibi olmasının gelişmenin engeli haline geldiği kavranmaya başlamıştır. Böylece insan toprak ilişkilerinde ve toplumsal karar mekanizmalarında değişiklikler önerilmeğe başlanmıştır. Bu imar anlayışında yeni bir aşamaya ulaşıldığını göstermektedir.

IV. SONUÇ YERİNE

Tarih yazınında Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılı içinde Osmanlı düşüncesinin ana sorununun İmparatorluğun nasıl kurtulacağı olduğu üzerinde çok durulmuştur. İlk bakışta bu soru çok açık görünmektedir. Ama üzerinde biraz düşünülürse kurtuluştan ne anlaşılması gerektiğinin açık olmadığı ortaya çıkar. Kurtuluş salt imparatorluğun devlet olarak varlığının koruması ya da askerî olarak savaşları kazanacak güce ulaşması demek değildir. Gerçekte kurtuluş, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalkınmasından, yani imarından geçmektedir. Bu nedenle imar kavramının nasıl değiştiğinin araştırılması önem kazanmaktadır. Bu yazıda görüdüğü üzere Osmanlıların imar kavramını anlayışı zaman içinde değişmekte ve zenginleşmektedir. Bu da kurtuluştan ne anlaşılması gerektiğinin sürekli olarak yeniden tanımlaması demek olmaktadır.

KAYNAKLAR

[1] M.Seyfettin Özege: **Eski Harfle Basılmış Eserler Kataloğu**, Cilt 1, İstanbul, 1971, s.154
Mustafa Celâleddin: **Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükâleme**, İstanbul Üniversitesi Kütübhanesinde 84171 sayıyla kayıtlı.

[2] Yusuf Hallaçoğlu: "Midhat Paşa'nın Necid ve Havalisi ile İlgili Birkaç Layıhası", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı III, İstanbul, 1973, s.149-176
Nejat Göyünç: "Trablusgarb'a Ait Bir Layıha", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı I, İstanbul, 1980, s.235-256
İdris Bostan: "Muhammed Hilal Efendi'nin Yemen'e Dair İki Layihası", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı III, İstanbul, 1982, ss.301-326
İdris Bostan: "Zor Sancağı'nın İmar ve Islahı İle Alakalı Üç Layıha", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı VI, İstanbul, 1986, ss.163-200
Musa Çadırcı: "Mithat Paşa'nın Suriye Layıhası", **Prof.DR. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan**, Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara, 1989, s.29-40
El Kilani Tuati El Kilani: **II. Abdülhamid Döneminde Trablusgarp Vilayeti ve Mehmed Kamil**, Ankara Üniversitesi İslâm Medeniyetleri ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Ankara 1990 (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

[3] W.Willcoks: **The Irrigation of Mesopotamia**, E. & F.N.Spon, London, 1911

[4] Ömer Lütfi Barkan: "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", **İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 11, No.1-4, s.524-570, Cilt 13, No.1-4, s.56-78, Cilt 15, No.1-4, s.209-250
Ömer Lütfi Barkan: "Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller", **Vakıflar Dergisi**, Cilt II, 1942, s.354-386

[5] Osman Nuri Ergin: **Türkiye'de Şehirciliğin Tarihî İnkişafı**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü, İstanbul, 1936
Mehmet Zeki Pakalın: **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, Cilt II, İstanbul, 1983, s.60-61

[6] Semavi Eyice: "Sultaniye = Karapınar'a Dair", **İ.Ü.E.F. Tarih dergisi**, Cilt XV, Sayı 20, Mart 1965, s.126

[7] **Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış**, Birinci Köy ve Ziraat Kongresi Yayını, İstanbul, 1938, s.77

[8] Musa Çadırcı: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt 1, s.210
Musa Çadırcı: "Tanzimat Döneminde Türkiye'de Yönetim (1839-1856)", **Belleten, C.LII**, Sayı 288, Ağustos 1988, s.621-626

[9] Celal Dinçer: "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layıha", **Belgeler**, Cilt: V-VII, Sayı 9-12, 1968-1971, s.157-162

[10] İdris Bostan: **ibid**, s.177

[11] Empire Ottoman Ministère du Commerce et des Travaux Publics: **Rapport de S.E.le Ministre du Commerce et des Travaux Publics à S.A. le Grand-Vézir** (Traduction), Constantinople, 1908, ss.1-110
Ticaret ve Nafıa Nezaretinden 1 Kânun-u evvel Sene 324 Tarihinde Makam-ı Sami-i Sadaretpenahiye Yazılan Tezkerenin Sureti.

Bir Eyâletin Islâh ve İ'mârı Hakkında Mükâleme

BEŞİNCİ ORDÛ-YU HÜMÂYUN MİRALAYLARINDAN MUSTAFA CELÂLEDDİN KULLARI TERTİB EYLEMİŞTİR

MUKADDİME

Cenâb-ı Hak Zât-ı Ali-i Pâdişâhilerini hemişe muvaffak bilhayr eylesin Nuhbe-i âmâl-i maâli iştimâl-i mülukâneleri memâlik-i mahruselerini müsteid olduğu derecede i'mâr ve tanzime ma'tuf olduğu evâil-i cülus-ü hümâyunlarından bir venice âsârı müşâhedesiyle müstedel olup "Ennâsü alâ süluki mülukihim" mantukunca kâffe-i bendegân ve tebea-i saltanat-ı seniyyelerinin dahi bu bâbda tevâfuk-u makasıd ve harekât-ı kasrî ve tabıı olacağından fakır dahi şu yolda bir hizmet tasavvurunda iken bir eyâletin ıslâh ve i'mârı naıl esbâbda mütevakkıf olduğu hakkında ba'zı mutaleât beyanı hâtır güzârım olmuş idi. Lâkin her eyâletin mevzuiyyet-i asliyye ve kuvve-i inbâtiyye ve âb-ü havâ ve sâirece yekdiğerine mugâyeret-i tabiyyesine mebni arz olunacak mutâleâtın bir eyâlete hasrı zaruri olduğuna ve buna kimesne hakkında bir gune i'tirâz ma'nâsı verilmemesi ise indimde pek mültezem bulunduğuna binâen aksâ-yı hudud-u şarkıyyede bulunan Bağdâd Eyâlet-i cesimesinin mutâleât-ı mutesavvereye esâs ittihâzı tensib olunmuş ve fakat bu eyalet hakkında bizden evvel yekdiğerine mugâyir nice lâhiyalar meydana konulmuş olduğundan evvel emirde onların hâvi olduğu reyler bir suret-i hasenede ya'ni lâyihalar eshâbının guyâ bir meclisde bu mâddeye dâir muzâkerât-ı mesbuka ve efkâr-ı mahsusaları tarzında tertip ve beyân olunarak ba'dehu netice-i mutâleâtımız tahrir olunmuştur.

SURET-İ MÜKÂLEME (ESKİ KUMANDANIN RE'Yİ)

Herkese ma'lumdur ki Irak Eyâleti cümle eyâletten münbit olduğu hâlde her yerden harâptır. Bunun başlıca sebebi Anze ve Şumar gibi ba'zı aşiretlerin vücududur. Bunlar mevcud oldukça halk râhat bulamaz ve vergi ve tekâlif-i sâire bitemâmihâ istifâ olunamayacağından başka emr-i ticâretin tevsi' ve teshili ve ıslâhât icrâsı mümkün olamaz. İşte evvel beevel buna bir çâre bulmak farz-ı

ayn derecesindedir.

(ESKİ MÜLKİYE ME'MURUNUN REY'İ)

Vâkıâ göçer aşâir Irak Eyâletinin ba'zı muhallerinde envâ-ı teaddiyâta cesâret ederler ise de mağdurlar dahi onlardan itâatlı olmadıklarından beyhude ihtiyar-ı metâib-i seferiyye ile Şii ve Râfizi fellâhların istirâhatları içün bunca aşâir-i müslimenin itlâfını lâyık göremem. Ancak re'yi âcizâneme göre Asâkir-i Şâhâneden birâzı bunların terbiyelerine ta'yin olunarak o sırada Hükumetin germiyyetle ıslâhâta bakması dahâ evlâdır ve bu ıslâhâtın da en elzemi Şatt'ın Hindiye ve Murat şu'belerinin Basra civârındaki süddelerinin def'ıdır ki bu suretle batak ve hurlere giden suların menfezleri kesildikte hem olhavâlinin havâsında vehâmet kalmaz ve hem de hurlerdeki eşkiyâ yatakları külfetsizce kaldırılmış olduktan başka bataklarda zâyı' olan sular Murad üzerine akacak ve nice dönüm arâzi bataklıktan kurtulup meydana çıkacak olduğundan zirâatça fevâidine had ve nihâyet olmaz.

(MÜHENDİSİN RE'Yİ)

Re'y-i âcizânem dahi şu süddelerin tesviyesiyle zapt-ü rapt-ı eşkıyânın lüzum-u kavisi tarafındadır ve buna eğer çi bir kaç def'a teşebbüs olunup muvaffak olamamış ise de arkası bırakılmadan himmet olunsa teyessür husulünde şüphe yoktur. Lâkin bu mâddeye Fransızların Cezâyir'in girularına istilâları tarzında ya'ni her gün ileri ileri gidilip her mevkıfda birer muhtasar kule yapılmak suretinde sarf-ı mesâi olunmalıdır.

FENN-İ HARB ERBÂBININ RE'Yİ

Ta'rif ettiğiniz toprak kuleler içün şimdiye kadar hayli akçe sarf olunmuş ise de cümleye ma'lum olduğu üzere bunlar askerce telefâtı müstelzim ve oda muvazzaf tezkerelerinin sirkatına behâne idi. Halbuki bir muktezây-ı fenn-i harb asker böyle âb-ü havâsı muzir ve vahim bâdiyelerde müteferrik ve perişan edilmeyip birkaç mevâkı-ı mahsusada toplu bulundurularak ledelhâcce etrâfa sevk olunmaktır. Bu hâlde Irak Eyâleti dâima sekiz on bin askere muhtâc olarak bunların sâir ordulardan celbi de her zaman içün mümkün olamayacağından ve her ne vakit olsa Arablardan asker almağa mecbur olacağımızdan en evvel burada kur'a usulünün icrâsına çalışılmalıdır ki bu vesile ile Eyâlet tamamen tahtı itâata alınabilir ve işte o zaman ıslâlat-ı sâire pek sühuletle icrâ olunur.

(POLİTİKA ERBABININ RE'Yİ)

Pek a'lâ amma bizde şimdi Eyâletce o kadar asker beslemeğe iktidâr yok iken bir de kur'a dagdagası çıkarılmasında efkâr-ı nâsı su-i tehyiçten başka ma'nâ göremeyorum. Zirâ asker almağa kalkışmazdan evvel onu beslemeğe vâridât bulmalıdır ve bunun husulü ancak emr-i zirâatın hadd-i kemâle isâline ve

o da bu taraflarca mukataaların işlettirilmesine mütevakkıftır. İşte bu efkârda bulunacak Vâli öyle çok askere muhtâc olmaz ve bana kalsa nizâmn askerini ancak vergi ve sâire tahsilâtında kullanırım. Sâir işlere başıbozuk askeri kifâyet eder. Meselâ bir aşiret şeyhının kat'ı tarik gibi bir su-i hareketi görülse te'lifi yoluna gidilerek kendisine ikiyüz tezkere i'tâsıyla yolların muhâfazasına me'mur edildiği hâlde yollar sühuletle kesb-i emniyyet edeceği gibi sâyet böyle bir şeyh şedidüşşekime olup da su-i hâli dahi fesâd derecesine varır ise o hâlde kendisine münâsip bir mansıp verilerek taht-ı itâata alınabilir ve bir mahalde a'şârın tahsilinde müşkilât zuhur ettiği vakit dahi orası mukataa şekline sokularak bu misüllü müellefetülkulub şeylerden biri yedine birkaç tezkere i'tâsiyle mukataacı ta'yin olunduğu hâlde tekâlif-i sâirenin ahzi mümkün olmasa bile yine a'şâr alınmış olur. İşte bu vechile Irak'ın her tarafından mukataalar işlettirilerek Eyâlet Zât-ı Hazret-i Pâdişâhinin bir çiftliği mesâbesine girmekle Hazine-i Celileye fevaid-i külliyye âid olur.

(İDÂRE-İ MÜLKİYE ERBÂBININ RE'Yİ)

Merâmınız anlaşıldı galibâ siz Eyâletin vâridâtını masraf etmeksizin tezyid etmek isteyorsunuz ve zihninizi yalnız mukataaların işletilmesine hasr edip mukataaları adetâ kuttâ-ı tarikliğe meşruta ederek onların hizmetinde bulunup bunca maaşları terâküm eden Asâkir-i Şâhâneye magduriyeti revâ görüyorsunuz. Bu güne tevsi-i zirâatın Devlete kat'â fâidesi olmayacağı meydandadır. Zirâ herkese ma'lumdur ki Irak Eyâletinin ekser mahalleri Arâzi-i Emiriyyeden olmasıyla cümle mukataalar sene besene müzâyede olunarak ziyâdeye tâlip olanlar ise ekseri yersiz ve yurdsuz ve kefilleri dahi kendileri gibi batakçılardır. Eğer ci mukataaların beher sene ziyâde ilzâm olunuşu bâdi-i nazarda Hazine-i Devlete fâideli görünürse de mukataalar ne kadar ziyâdeye ilzâm olunursa zahire o kadar bahâya çıkacağından memâlik-i sâireye nakl olunamayacak dâhil-i memlekette kalacağı gibi şu hâl zirâatla meşgul olmayan göçer aşâir ile ekin ekmeğe iktidârı olmayan fukarânın tekessürünü intâc eder. Hattâ gide gide ba'zı fukarâ zahire almağa dahi muktedir olmayarak kimi kervan soymağa ve bir sınıfı dahi tedârik-i kuvvet-i lâyemut içün bizzarure mukataacılar yanında çift sürmeğe başlamışlardır. Hele bu efkârınızı yakında cereyân eder görürsünüz. Zirâ nice fellâhlar şu hâlden nâşi eben an ced ziraat edegeldikleri yerleri şimdi terkle göçer olmuşlar ve dahâ bu senelerde ba'zı çöl ve sahrâ kıyılarında zirâat ediyorlarsa da yakında bütün bütün el çekip göçer olacakları âşikârdır. Bunun sebebi sorulursa şöyle cevap veririz ki, esâfil-i nâsdan biri mukataacı olup kaymakam veyâ müdir unvanıyla Hudâvendigâr Eyâleti cesâmetinde bir kıt'a-i hâliyeye birkaç tezkire ile ta'yin olunur ve hemen savb-ı me'muriyetine gittiği gibi sahîl-i nehre veyâ hendek kenârına çamurdan mazgallı duvar çekerek çift sürdürmek üzere etrâftan bir takım fukarâyı toplar. Bu fukarânın ekseri yerlerinde zirâata haris iseler de ne yapsınlar ki sular mukataa malı ve tohum ise pek gâli olarak kendilerinde az bulunduğundan bizzarure ba'zı şerâitle mukataacıya bağlanır kalırlar ve vakt-ı hasâdda mukataacı asıl öşürden başka nefs-i öşrü ve sâir bir takım meşrutalar alarak fellâhlara bir şey kalmaz ve bundan nâşi fellâhlar nizâ'

ve feza' ederek arbede çıkaracak olurlarsa mukataacı bu vesile ile defterlerini yakıp mesrur olur. Bundan kat'ı-nazar mukataacı bir yerde ekseriyâ bir seneden ziyâde durmaz ve durduğu müddetçe dahi Arablar korkusundan hasırlarına varınca her şeylerini kaçırır iken bu nevi zirâattan terakk-i ma'muriyet mi me'mul olunur ve her şey'in terfi-ı ve tenzil-i fiyâtı zengin mukataacılar elinde olmak sebebiyle kâr edemeyen zürrâ' ve fukarâ eshâb-ı emlâk dahâ bir çok vakıt dayanabilirler mi ve mukataa usuliyle emr-i zirâatı tevessü' eder mi zannedersiniz? İşte buralarını ayrıca süâl ederiz. Halbuki bu usulün de devâm edemeyeceği meydandadır. Meselâ elhâletü hâzihi bahâli satılmakta olan beşyüz aded mukataât yerine mürur-u zamân ile dun bahâ ile beşbin mukataa satılması mümkün olsa bile bu kadar mukataât idâresine iktizâ eden iki üçyüz bin fellâhın tedâriki müşkil olacağından başka o zaman bir milyon göçer Arabân peydâ olarak kurâ ve mezârinizı viran ve kervanları tâlân eder ve cereyân-ı muhâberât ve ticârete sekte getirirler ve o zaman size kâr yerine şu teselli kalır ki aşiretler cânib-i Hıcâz'a gidecek zaman kış zahiresini almak üzere Eyâletin kal'alı üç aded şehirleri kapılarına yığıldıklarında her şey'i üç kat bahâsına satarsınız. İşte ben öyle neticesine durâdur nice hatarât görülmekte olan usul-ü hatienin husn-i zâhiresine kapılmayarak def'ına çalışmak ve Arabâna mülk verilip emr-i zirâatın bu yüzden tevsiına bakmak efkârındayım ve elhâletü hâzihi dâhıl-i Eyâlette fesâddan hâli ve asker alınması mümkün hangi yerler ise oralarını mülk buluruz ki bu suret müddeâmızı musaddıktır ve bu suret-i ıslâhiyye pek âşikâre olarak herkes tasvib edeceğinden artık uzun uzadıya çâre aramağa hâcet yoktur.

(ERBÂB-I ZİRÂATIN RE'Yİ)

Bendeniz de bu re'ydeyim ve hele nehir ve arklara muttasıl olan Arâzi-i Emiriyye mülk olarak taksim olunduğu hâlde zirâatca hâsıl olacak terakkıyyât şöyle dursun nehir ve arklar nezâret ve nezâfet-i dâimiyye altında bulunmuş olur. Zirâ arklar üç dört sene alettevâli tathir olunmaz ise kum ve çamur dolup harâb olurlar. Lâkin hurlerde ya'ni çeltik zer' olunan mezâri'da suyun her sene başka hey'ette dağılmakta olması mâdde-i taksimin oralarda icrâsına mâni' olacağından onların alâ hâlihâ bırakılmaları münâsiptir. İnşâllah Murad Nehri süddelerinin tesviyesiyle bataklıktan kurtulacak arazî dahi bu suretle taksim olunur.

(ZAMÂNE ADEMİNİN RE'Yİ)

Doğrusu bendeniz bu re'ylerden bir şey anlayamıyorum. Zirâ seceresiz semere ümid etmek gibi sermâyesiz temettü' hayâlinde dolaştıktan başka mülk vermek istediğiniz Arablar bakalım isterler mi ve hiç çölde büyümüş ve keyfe mâ yeşâ' eşüp yurtmağa alışmış olan Arablar toprak damlara girip mültezim ve zabtiyelerinizle otururlar mı ve binlerce davar ve hayvanât besleyen Anze çift sürmek üzere bir mikdâr hayvan alıkoyup kusurunu def' ederler mi ve kur'adan ölüm derecesinde korkan adamlar kara Nizâm ta'bir ettikleri Nizâm Askeriyle çocukarını birlikte beslemek isterler mi? Hiç kaatı'-ı tarik çiftçiliğe ta-

hammül ve kanâat eder mi? Siz mukataaları iptâl etmek istiyorsunuz. Halbuki Bağdad Eyâletinin Vâlilerden başka kâffe-i me'murin-i mülkiye ve askeriyesi ve vücûhu mukataacı olduklarından bu tedbire ne derece mümana'at edecekleri âşikardır. Hulâssa-i kelâm bizce mukataaların hâl-i hâzırlarında ibkası her cihetle münâsiptir.

(NETİCE)

Bu misillu efkâr-ı seyyie ve usul-ü muhtelife ile eyâlette nüfuz-u Devlet-i Aliyye gide gide zâyi' olduğu işbu mükâleme muhâkemesinden anlaşılır. Evvelâ tevsi-i zirâat ve tezyid-i vâridâta muktazı âsâr-ı hayriyye ihdâsı içün sermâye tedâriki re'yi sermâye olsa da Eyâletin hâl-i hâzırı devâmda iken sarfiyyâtı dahi nâbemahal olacağından şâyân-ı dikkat olmadığı gibi ekser eshâb-ı servet hey'et-i asliyyenin bekaasında olan fâide-i kulliyyeleri cihetle ıslâhâta bittabi' mümâneat edecekleri efkârı dahi çünki o misullu zenginler zâten yerli olmayarak nüfuzları ancak Hükumet-i Mahalliyye sâyesinde ve bu cihetle defi'leri pek mümkün bir hâlde olduğundan bir şey değildir. Ancak ekser fukarâ bunların hakaretlerine tahammül edemediklerinden göçer olup Hükumet-i Mahalliyyeden itâat ve emniyyeti kaldırdıkları mâddesi câlib-i dikkat ve istihsâl esbâb-ı indifâiyyesi muhtâc-ı müzid-i himmettir. Mazarrâtının def'i çâresine gelince bu bâbda uzun uzadı düşünmeğe ihtiyâc yoktur. Ya'ni bin iki yüz yetmiş altı senesini bâ irâde-i Seniyye Rumeli kıt'asında ekser elviyye ve kasabâtın Meclis a'zaları kâffe-i azil ve yerlerine mecmu-u ahâlinin intihâbiyle diğerleri ta'yin olunduğu tedbir-i ahseni gözümüzün önündedir. İşbu tedbirin kâffe-i eyâlâta ta'mimi elzem ve hele Bağdad Eyâletince derece-i vücubdadır. Çünki Makarr-ı Saltanata olan bu'diyyeti münâsebetiyle zaleme ve fesedeye mecâlisde sahâbet gösterilmediğinden teşebbüsât-ı ıslâhiyye semeresiz kalmakta ve fukarây-ı ahâlinin onlardan adem-i emniyyetlerine ve o misillu a'zâdan biri tebdil olunduğunda vukuu kerraren görülen fesâdâtın tekerrürü mahzur-u kavisine mebni bu bâbda sarf-ı himmete kimse mubâşeret edememektedir. Cem'iyyet-i beşeriyyenin a'zam esbâb-ı mucibesi ve her nevi medeniyyetin esâsı ancak emniyyet olduğundan bu misillu ıslâhat-ı külliyye icrâsında Emr-i Pâdişâhi ve fukarâ-yı sekenenin intihâbı ile a'zayı mecâlisin tebdili mâddesinin te'sirât-ı hasenesi görüleceği bedihidir. Alelhusus fukarânın Zât-ı Hükümete bir gune infiâli olmadığından kendileri bu suretle ele alınarak emniyyet verildiği hâlde sâir her türlü ve bilhâssa selb-i vahşet ve celb-i itâatlarını mucip olacak ıslâhât-ı esâsiyye kemâl-i sühuletle icrâ olunabilir. Gelelim ıslâhâta evvelâ mülk olmayan mezâri'la müsta'mel arâzinin mülkiyyete raptı, sâniyen arâzi-i hâliye-i Emiriyyenin mülk olmak üzere taksimi, sâlisen cümle mütesarrıflarının sefât-ı muhtelife ve her gune tekâlif-i mirilerinin derece-i mutesâviyede tutulması, râbian kazâlarda zirâat ve ticâretin terakkisine medâr olmak üzere bir sandık tertip ve küşâdı, hâmisen Eyâletin alelumum tezayüd-ü umrânına sebep olacak şirketlerce beynennâs şevk ve efkâr hâsıl edilmesi iktizâ eder. İşbu usul-ü hamse-i ıslâhıyyenin suver-i icrâiyyesi ve ba'zı mertebe mevâni' zuhurunda def'ına evvelce buradan ta'yin ve irsâl buyurul-

muş olacak komisyon mecâlis a'zâ-yı cedidesinin inzimâm-ı muâvenetleriyle ne suretle himmet edeceği mevâdd-ı âtiye mutâleasından müstebân olur.

(MÂDDE-İ ULÂ)

Bu bâbda teşkil buyurulacak komisyonun fermân cihânmutâ-ı Pâdişâhi ve emr-i nâmına sâmi-i cenâb-ı vekâletpenâhi ile doğruca elviye-i mülhakadan birine meselâ muvâsalatında a'zâ-yı meclis-i memleket bilâ istisnâ umum ahâlinin re'y ve intihâbıyle tebdil ve tecdid olunacak.

(MADDE-İ SÂNİYE)

İşbu komisyon Vâli ve a'zâ-yı cedide ile ba'delmüşavere bilfarz meâl-i âti üzere sâdır olmuş olacak Fermân-ı Ali kirâet olunur (Sıfât-ı muhtelife üzere arâzi-i mülkiyye tasarrufu ve alelumum vergi ve tekâlif-i sâirede müsâvât üzere muâmele olunmamakta olması mehâzir-i kesirelerinden başka zirâatın tevessüuna ve husul-ü servet-i umumiyyeye mâni' olduğundan bunlara kemâl-i yenbegi bir nizâm verilmek üzere mevâdd-ı esâsiyyesi bervechi câi beyân olunur.

• Bend-i Evvel - Arâzi-i mülkiyye eshâbı ve onların bervechi silsile zükur ve inâs ahfâdı hakkında emlâke müteallik bey-u şirâ ve kâffe-i suver-i tasarrufiyye usul-ü cedide üzere sıfât-ı imtiyâzâtiyle tasdik olunacak.

• Bend-i Sâni - Tapu ve sâir bir suret ile müsta'mel olan Arazi-i Emiriyye bundan böyle mülkiyyete tahvil olunarak mütesarrıfları ve bervechi silsile evlâd ve ahfâdları sâhib-i mülk tanınacak.

• Bend-i Sâlis - Arâzi-i Hâliye-i Emiriyyeden isteyenlere fakat zirâat etmeğe kaabiliyyetleri olmak şartıyle bervechi mülkiyyet yerler verilecek.

• Bend-i Râbi' - Atik ve cedid kâffe-i arâzi-i mülkiyye eshâbına komisyon tarafından huccet-i cedide nâmıyle yeniden birer huccet verilerek bunlar numaralarıyle gerek defâtir-i mahalliyyeye ve gerek burada kalemine kayd edilecek.

• Bend-i Hâmis - Bilnâyetihi Teâlâ emr-i zirâatın memleketin derece-i kaabiliyyetine göre tevsii maksadıyle ba'zı mesâkın ve fukarâ-yı zürrâ'dan tohum almak gibi ba'zı ihtiyâcât-ı mühimmesi olanların ve yahûd iskân olunmak isteyenlere akçe ikrâzı ve kazâlarca ehemmiyet-i lüzumu olan ebniyenin inşâsı ve nehir ve cadâvil-i tathir ve küşâdı misüllu âsâr-ı hayriyye icrâsı içün her kazâda birer Kazâ Sandığı tertip olunmak üzere komisyon ve Meclis-i Eyâlet ma'rifetiyle, mezkur huccetlere cüz'i bir bedel vaz' olunarak hâsılâtı Sandığa sermâye olmak üzere Kazâ Meclislerine terkle senevi nihâyet yüzde beş kadar fâizle bil'istirbâh onun da hâsılâtı sermâyeye zam olunacak ve işbu sandıklar bir ta'limât-ı mahsusaya rabt ile taraf-ı Hükumetten cereyân-ı hüsn-i idâresine nezâret ve muhâsebât vâkıası ru'yet olunacak.

(MÂDDE-İ SÂLİSE)

Ber minvâl-i muharrer ihdâs olunacak hucec-i cedideye hâvi olacağı emlâ-

kin kıymetlerinden i'tibâren alınmak üzere fakat derecât-ı mütefâvitede vaz-ı bahâ olunmalı ve meselâ atik mülk sâhıblerinden binde dört ve kendilerine müceddeden arâzi temlik olunacak efrâd-ı aşâirden binde beş ve tapu ile Arâz-i Emiriyyeye mütesarrıf olanlardan binde altı veyâ sekiz olarak alınmalıdır. Bir de ba'zı nüfuzlu ümerâ ve ulemâ yedlerinde vakıf mahlul yerler yâhud cebir yâ sâir bir suretle zabt olunmuş karyeler bulunduğu hâlde bunlardan dahi kıymetlerine göre Kazâ Sandığı içün binde altı ve Hazine-i Celile içün yüzde beş alınıp şâyed tahsili mümkün olamazsa cebir yoluna gidilmeyerek yalnız huccet-i cedide i'tâsından sarf-ı nazar olunması ve bu sırada bir takım fazla vakıflar ya'ni cevâmi' ve imârâtın idârelerince derece-i kifâyeden ziyâde kalan arâzi ve sâire-i vakfiyye mülkiyyete tahvil olunarak onda bir hesâbiyle satılması ve bu tahvilin cihet-i imkâniyyesi bulunamaz ise bir müddet dahâ hâl-i aslilerinde terk ve ferâgları ve bir de komisyon her kazânın tesviye-i mesâlihından sonra mezkur sandıklar hakkında bir nizâmnâme-i mahsus tertip ederek bir suretiyle akçenin istirbâh ve isti'mâl ve tezâyüdü ahvâlini kayd etmek üzere bir defterini Meclis-i Kazâya teslim etmesi iktizâ eder.

(MÂDDE-İ RÂBİA)

Mukataa usulü dâhilinde olan arâzinin mülkiyyete nakli onların hâsılât-ı kadimesine sekte vermemek üzere yalnız birer aşirette mevki-i icrâya konulacaktır. Meselâ Divaniyye Kaymakamlığında birkaç nehir mukataası bin çadırdan ibâret olan Cebur Aşiretine veriliyor idi. Bu aşiret üç sene mürurunda mukaddemâ karar verilen akçeyi i'tâya taahhüd ettirildikten sonra mezkur nehirler hisse hisse taksim olunup rızâlarıyle yâ kur'a çekilerek her çadırın bir hisseye mâlik olması ve eshâbına hücec-i cedîde i'tâsı ve üç sene mürurunda ta'yin olunacak râdde-i mu'tedilede vergi alınması lâzımdır. Muâmelât-ı meşruhanın ba'zı mevânia mebni icrâ olunamayacağı yerlerde bir vakt-ı münâsibe ta'lıkı muktezi görünürse de bize kalırsa göçer ve sâir aşâirden pek çoğu iskân olunmak arzusunda bulunacakları muhtemeldir. Zirâ elhâletü hâzihi mukataacılar hizmetinde bulunan fellâhların ekseri göçer aşâir olup alelhusus bunlara ba'zı te'minât verildiği hâlde ekseri mülk hevesine düşeceklerinden husul-ü iskânları meczumdur.

(MÂDDE-İ HÂMİSE)

Mevâdd-ı muharrere icrâ olunduktan sonra Eyâletin terakki-i ma'muriyyetine a'zam-ı vesâit olacak şirketler teşkili içün efkâr-ı ahâlide bir şevk ve hâhiş hâsıl etmek ve bir husn-i misâl olmak üzere komisyon şirket vecihle bir emr-i cesime mubâşeret etmesi iktizâ edeceğinden o makuule umur-u muazzamadan en evvel tesviyesi derece-i vücubda olan Nehrivân nâm hark-i cesîmin şimdilik bir şubesini hafr-u tathire himmet edeceğini farz ederek olbâbda ba'zı izâhat ve mülâhazât beyân ederiz. Şöyle ki bu misillu himmet-i umumiyyeye muhtâc olan umur-u azimede Arablardan muâvenât-ı kesire görüleceği ba'zı mümâsilâtında öteden beri meşhud olan âsâr-ı gayretlerinden müstedeldir. Nehri-

vân'ın lüzumuna gelince cümleye ma'lumdur ki Irak Eyâletinde ne kadar zirâat olunur arâzi var ise hemen cümlesi Murad Nehrinden irvâ olunan yerlerdir. Bağdad tarafından cereyân eden Dicle Nehrinin ise kenarları mürtefi' olduğu cihetle emr-i zirâata bir katrası bile sarf olunmamaktadır. Halbuki evâilde Dicle'nin Nevrivân nâmında ve yüz elli saat imtidâdında olan ark-ı cesim-i mebhusu ol havâlide bulunan mezârii seyrâb-i feyz-u bereket ve Hazine-i Devletle nice halkı gark-ı âb-ı refâh ve servet eder idi. Mücerred nezâret ve nezâfetine himmet olunmadığından nâşi muahharen harâb olarak elyeum yalnız ba'zı âsârı nazar-ı teessufle görülmektedir. Ark-ı mezkurun ayrı ayrı şubeleri olup bunların hepsi müsâade-i zamân ile vakıt vakıt inşa olunmuş olduğundan bir dahi şimdilik yalnız bir şubesinin inşasına ber vech-i âti mubâşeret olunmasını tensib eyledik. Şöyle ki evvelâ Bağdad'ın otuz sât yukarısına begâyet metin ve musanna' bir sel kapısı inşâsiyle hitâmetinde yirmi yirmi dört sâat imtidâdında olan mahallin hafrine başlanılmasıdır. Mezkur kapının tamâmiyle emniyetbahş olur surette inşâsı sekiz yüz kese akçe ile husule gelerek o da Kaza Sandıklarından istikrâz olunabilir. Arkın emr-i hafrı içün dahi beheri dörder bin kuruşa olmak ve üç seneye kadar ceste ceste verilmek üzere bin hisse küşâd olunur ve emr-i hafr ileriledikçe etrâfındaki arâzi taksim olunarak üçüncü senenin hitâmında hafrın itmâmıyle berâber kur'a çekilip her bir hissedâr lâ ekal beş yüz dönüm mülk arâzi kazanır ve dört bin kuruşu olmayan fukarâ bile sühuletle Kazâ Sandıklarından istikrâz edebilirler.

İşbu ıslâhâtın emr-i icrâsında Hazine-i Devletten hemen bir akçe çıkmayıp bir tüfenk dahi patlamayacağı ve vâridâta muvakkaten bile sekte gelmeyeceği âşikârdır. Bikeremihi Teâlâ husulü hâlinde dahi Eyâlet aşâir ve sâir eşkıyâ ve eşrâr ve bilhâssa mültezim ve mukataacı yâdigârların eyâdi-i şer ve mazarratlarından kâmilen zehâyâb olacağından başka maârif ve sanâyi' ve zirâat ve ticârete vus'at ve tarâvet gelecek ve şimdi harâb ve virân olan yerler kâffe-i arâzinin mülk hâline konulması muhassenâtından olmak üzere yakında ma'mur olarak bundan Hazine-i Devlete âid fevâid ise bi hadd-ü pâyân olacağı ve iki üç milyon guruşla işe başlamış olacak Kazâ Sandıkları onbeş yirmi sene sonra oralarda demir yollar inşâsına kesb-i iktidâr edecekleri indelhesâb bı irtiyâb görünür.

İşbu lâyiha ba'zı vükelâ-yı fehhâm ve me'murin-i kirâm hazerâtına verilmek üzere tertib olunduğuna mebni Maârif Nezâret-i Celilesinden verilen ruhsat vecihle Tercümân-ı Ahvâl Matbaasında yüz nüsha olarak tab' olunmuştur.

KİTAP ELEŞTİRİSİ

Türk Efsanelerinde İstanbul

Nora Şeni

Bazı eserler vardır; okunduklarında bu konuyu en iyi bu araştırmacı derinleştirebilirdi, bu kitabı en iyi bu yazar sunabilirdi intibaını bırakırlar. Stefan Yerasimos'un son kitabının bıraktığı kesif bir duygu bu. Şimdiye kadar Türkiye'de daha çok tarih araştırmalarıyla tanınan yazar bu kitap vesilesiyle mimarlığını yeniden keşfedip onu tarih analizlerine alet ediyor. Ve şimdiye kadar yazdığı en iyi kitabı kaleme alıyor.

1453'de II. Mehmet İstanbul'u fethettiğinde Türkler İstanbul'un kuruluşunu anlatan efsaneler yaratırlar; İstanbul'un kuruluşunu ve onun sembolik merkezi sayılan Ayasofya'nın inşasını anlatan. Bu efsaneler birçok anlamda son derece ilginçtirler. Her şeyden önce çok çeşitli geleneklerden kaynaklanmış temalardan oluşurlar. Bizans, Arap, Suryani, Yunan, İbranî geleneklerinden alınmış motifleri işlerler. Kahramanları Tevrat'ın Süleymanı, Bizans'ın Justinien'i ya da Yanko bin Madyan gibi tamamen yoktan yaratılmış kişilerdir. Bunlar eğlendirici masallar anlatmak amacıyla biraraya getirilmemişlerdir. Esas maksat, merkezinde imparatorluk meselesinin yattığı bir ideolojik tartışma ortamı yaratıp, onun içinde tavır almaktır.. "Türk geleneklerinde Konstantinopl ve Ayasofya'nın kuruluşu" (J.Maisonneuve yy.ları Paris 1990, 280 s) adlı kitabında Stefan Yerasimos tartışmanın karşıtlarını şöyle özetler: Türk padişahlar Bizans kralların imparatorluk projelerine sahip çıkarak bunun en önemli sembolü olan Ayasofya'yı benimsemeli mi, yoksa beddua edilmiş şehir İstanbul'u sonsuzluğa kadar yıkıma mı terk etmeliydiler? İstanbul'un alınmasıyla çöken Roma İmparatorluğunun yerini batı dünyasının da tek imparatorluk olarak tanıyacağı bir Osmanlı İmparatorluğu mu almalıdır... ki II. Mehmet ve etrafında oluşan bürokrasinin projesi budur? Yoksa Hıristiyanlık fikrine bağlı bu imparatorluk iddiası ve semboller, Müslüman cemaati ve ümmet olgusuna ters düştüklerinden terk mi edilmelidirler? İşte İstanbul'un Türk efsaneleri ve bunların çeşitli versiyonları bu tartışma çerçevesinde, bu iki tavır etrafında odaklaşarak gelişirler. Kitap 1491 yılında kaleme alınmış olup imzasız bir İstanbul efsanesinin **in extenso** yayını

ile başlar. Bunun çeşitli motiflerini, -Hazreti Süleyman'ın inşacılığı ya da kadınları, kıyamet zamanı ya da İstanbul'un kuruluşu anına karar veren kartalın ağzından düşen yılan hikayesi gibi- çeşitli gelenek ve kültürler açısından değerlendiren S.Yerasimos, bu metnin imparatorluk fikrine şiddetle karşı durduğunu adım adım yaptığı yorumlarla ortaya koyar. Sonra da metni II. Mehmet'in sipariş etmiş olduğu bir İstanbul tarihi yazıyormuşçasına kaleme almış olan kişilerin niteliğini araştırır. Birtakım belgelerin yorumundan ve sezilerden oluşan varsayımları onu Gelibolu ve Edirne'de yerleşik, mistik ve kıyameti bekleyen, okumuş, dinsel bir çevreye yöneltir. Küçük savaşçıları, **gazi**leri destekleyen, önemleri azalma yolunda bir derviş ve ulema takımından oluşan bu çevre, Fatih Sultan Mehmet etrafındaki, Bizans imparatorluğunun yerini alma projesine yatkın kademelere karşıdır. Görüldüğü gibi, yazar, efsane metinlerinin yorumu ve tarihsel şartların analizi arasında gidip gelir. Bu zigzaglı yolculuk neticesinde efsanenin, ideolojik tartışmanın tarihsel boyutlarını araştırmada hiç de küçümsenmeyecek bir kaynak olduğunu ortaya koyar. Açıkça söylenemeyen sözlerin, alınamayan tavırların koyu bir sembolizmin gölgesinde ifadesine yarayan bir tür olarak bakar efsanelere. Ve bu, 1491 tarihli, imzasız, imparatorluk fikrine karşı duran metnin başına gelenleri izler Yerasimos. Bu tarihten sonra kaleme alınan birtakım versiyonlar imparatorluk projesini reddeden motifleri giderek silecek ve metni suya sabuna dokunmayan, popüler bir masala dönüştürecektir. Meselâ, 1497 versiyonu, kehanetin, uğursuz bir gün ve anda, uğursuz hayvanların ve sembollerin gölgesinde kurulmuş olmasından dolayı İstanbul'u yıkıma vaadetmiş olduğundan söz etmez. Oraya zorla nakledilmiş, sürülmüş halklardan oluşan İstanbul nüfusunun, şehrin yıkılışı için dua ettiğini anlatan bölümü de atlar. Ancak bu "unutmalar" metni kâfi derece zararsız hale getiremezler. Büyük vezirlerin adıyla bilinen "Osmanlı tarihleri" çok daha radikal "sansürlere" kalkışacaklardır: Ayas Paşa (1536-1539), Lütfi Paşa (1539-1541) ve Rüstem Paşa (1544-1553, 1555-1561) adıyla bilinen her üç metin de, söz konusu olan, imzasız, popüler tarih anlatımlardır. Bunları, ya sözü geçen vezirler sipariş etmişler, ya da vezirlerin ismini vermek suretiyle bunların resmî bir nitelik kazanmaları amaçlanmıştır. Bu kaleme alınışlarda, çeşitli uğursuzluklar ve beddualar sonucu, kıyametsel (**apocalyptique**) bir yıkılışa vaadedilmiş bir İstanbul kaderine rastlanmaz artık. Zaman, Osmanlı'da imparatorluk projesinin, batı ve doğu dünyasının tek imparatorluğu olma kararının en kuvvetli olduğu zamanlardan biridir. İstanbul ve Ayasofya bu projeyi dünya yüzüne ilan eden bayraklardır; beddualı ya da yıkıma mahkûm olmaları söz konusu olamaz. Daha sonra, 1. Süleyman, 18 Eylül 1547'de, yirmi yıllık bir savaştan sonra, Charles Quint'e yalnızca İspanya kralı ünvanı tanıyan barışı imzaladığında, sadece II. Mehmet'in değil, Justinien'den beri Bizans imparatorlarının da rüyası olan, Batı ve Doğu dünyalarının tek imparatorluğu olma hülyasını gerçekleştirmiş oluyordu. Bu olay "büyük mescit" semboliğinin yeniden işlemesine ve Ayasofya modelinde **Süleymaniye Camii**'nin inşaatına karar verilmesine yol açıyordu.

Muhayyelesel (**imaginaire**) İstanbul meraklılarının bir solukta okuyacakları bu kitap zengin ve çeşitli ufukların aydınlattığı bir bilgi birikimi (**éruditIon**) sayesinde varolabilmiştir. Efsane motiflerini yorumlamak birbirinden ayrı birçok

geleneği aynı anda sorgulayabilmeyi, dolayısıyla bunları iyi tanımayı, referanslarını, mitoslarını, yapılarını iyi bilmeyi gerektirir... ki Stefan Yerasimos'un büyük başarısı önce burada, okuyucuya bu çeşitli dünyalardan kaynaklanan efsaneler arasında seyahat etme, Talmud'le Bizans **Patria**'ları, Fars mitoslarıyla Yunan gelenekleri arasında rahatça dolaşabilme olanağı tanımasındadır. Ancak, efsanenin bir temasını, kahramanların kişiliğini ya da sembolleri yorumlarken, yazar bize, yorumuna nasıl vardığını, niçin şu değil de bu geleneğe yönelerek kaynak araştırmış olduğunu söylemiyor. Ortada belli ki Şerlok Holmes vari bir pist oyunu, bir takip mevcuttur. Hangi işaretlerden, hangi ipucundan ya da hangi sezgiden, hangi bilgilerden hareketle bir sembolün anlamı araştırıldığında, meselâ Bizans değil de, Arap değil de İbranî gelenekleri silsilesi sorgulanmıştır. İşte bu izleme macerasına Yerasomis okuyucuyu katmamakla iyi etmiyor. Yorumların ve kaynaklandıkları geleneklerin doğrudan doğruya sıralandıkları metnin nefes almasına, havalandırılmasına, okuyucu dikkatinin daha **suspens**'li bir şekilde muhafaza edilmesine yarayabilirdi bu takip faslının da intikal etmesi yorumlara. Ayrıca takip faslı başlıbaşına ilginç ve öğretici. Meselâ Yanko bin Madyan isminin -ki söz konusu efsanenin baş kahramanlarından biridir- nereden, nasıl yaratılmış olduğunu dokuz ay boyunca araştırmış olduğunu anlatıyor şifahen Stefan Yerasimos. Kitaba aktarmış olduğu tek araştırma macerası bu: Türk efsanelerinin İstanbul'un kurucusu olarak aktardıkları Yanko bin Madyan isminin bir okuma yanlışı neticesinde ortaya çıkmış olduğunu anlatıyor yazar: O zamanlar Türklerin Iznikmid dedikleri **Nykomadya** şehrini İstanbul'un beşiği, İstanbul'un ilk kuruluş mekânı olarak verir X. ya da XI. yüzyılda İbrahim bin Vasıf Şah tarafından kaleme alındığı sanılan **Adjaib-al Kubra** adlı Arapça kitap. Bu kitabın İstanbul hakkındaki Türk efsanelerinin kaynaklarından biri olduğu varsayımından yola çıkan Yerasimos, Nykomadya'daki "n" harfinin "y"den evvel değil de sonra okunması halinde **Yankomadya**'ya varılacağını keşfeder. Böylece, İstanbul'un beşiği İznik'in, yani bir mekânın yerine, İstanbul'un kurucusu Yanko Madya adlı bir kişiye varmıştır Türk efsaneleri.

Her ne kadar Yerasimos bu çalışmasını mümkün kılan ilk klasifikasyonları, yorum ve yayınları, ilk ayıklamaları Friederich Giese, Franz Babinger, Sa'aeddin Buluç'un çalışmalarına borçlu olduğunu teslim etse de kitabın yorumları ve sentezleri yepyeni neticeler ve bakış açıları serer okuyucuya. Efsane türünün Osmanlı tarihi ve özellikle fikirler tarihi için nasıl kaynakça olarak kullanılabileceğini göstermesinin yanısıra Osmanlı mimarî tarihine ve Osmanlı'da İslâm hukuku ile sivil ve bürokratik hukuk arasındaki karşıtlığın evrimine de yeni bir ışık tutar. Osmanlı'da her şeyden çok mimarlık sanatının gelişmiş olmasını bu imparatorluk fikrine bağlar Yerasimos. Osmanlı mimarisi tetkik edildiğinde bunun ne derece orijinal, ne derece taklit karakterlerden oluştuğunu araştıran problematiğin yerine, imparatorluk-yücelik semboliği açısını katan değerlendirilmelere gidilmesini teklif eder. Ve bunu efsane yorumlarından yola çıkarak yapabildiğini kanıtlayarak önerir. Osmanlı'da iktidara oynayan çeşitli gruplar arasındaki çatışmanın yine bu efsaneler sayesinde nasıl izlenebileceğini de gösterir yazar. İmparatorluk konusundaki tartışma bürokratlarla ulemalar arasındaki, dinsel hukukla sivil hukuk arasındaki bir üstünlük, bir iktidar mücadelesi-

dir.. Her ne kadar sivil hukuk Osmanlı toplumunda gelişebilmiş ve uygulaması gelişmişse de, formel olarak dinsel hukuğa tâbi olduğundan mücadele 19. yüzyıla kadar sonuçlanamamıştır. Bu bakış açısı izlendiğinde dinin Osmanlı toplumundaki yeri de sorgulanır. Eğer Osmanlı devleti doğu ve batı dünyasının imparatorluğu, multi-etnik bir toplumun devleti ise, o zaman idareci sınıfının, kökeni Müslüman olmayan bürokratlardan oluşması meşrudur, doğaldır. İmparatorluk fikrine karşı olan ulemalar için ise devlet idaresi kutsal yazıları tefsir edebilip uygulayabilecek dinsel elitlere terkedilmelidir.

Bugünün Türkiye'sinde geçerli kutuplaşmaları, mücadeleleri de aydınlatabildiği gibi Stefan Yerasimos'un bu son eseri İstanbul'un bin yıldır süregelen sembolük önemi, muhayelesel yeri hakkında çok şey söyler. On altıncı yüzyılda, Osmanlı, dünyadaki konumunu tayin ederken projesinin sergilenmesinde İstanbul ve Ayasofya'yı belli bir şekilde vazifelendirir. Bunun yanısıra bu projeye itirazlarını belirtecek olan Osmanlı kesimleri de yine İstanbul ve Ayasofya imgelerini kullanırlar. İstanbul Osmanlı/Türk muhaylesindeki bu yerini hem tarihteki gerçek yerine hem batılı dünya muhayelesindeki yerine borçludur. Her iki dünya için de imparatorluk fikrini kristalleştiren İstanbul, Osmanlı devleti'nin kendi iç muhalif gruplarına rağmen ve onlara karşı, dünyaya batılı da olduğunu ilân ettiği üs, evrenselliğini savunduğu bayraktır. Çoğul bir İstanbul kökenli yazarın coşkulu bir itina ile sürdürdüğü açıklamaları izlerken okuyucu safını seçmekte serbest. Ya İstanbul'u kâhinlere ve yıkılma kaderine terk edenlerle birlikte, ya da İstanbul'dan ve tabii yücelik vs.den ama neticede çoğul bir gelenekten yana olanlarla. Eh, İstanbul'lu bir Rum'un İstanbul hakkında yazdığı kitabı İstanbul'lu bir Yahudi tanıttığında metne bu son cümleden başka nasıl bir bitiş düşünülebilir?!

"Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış"ın Çeşitli Yönleri

Nazan Aksoy

Berna Moran **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış** adlı incelemesinin birinci cildini 1983'te yayımlamıştı. Bu yıl içinde ikinci cildini de yayımlamakla, Tanzimat'tan günümüze kadar Türk romanındaki iki büyük halkanın eleştirel bir çözümlemesini gerçekleştirmiş oldu.[1] Birinci ciltte Türk romanının 1950'lere kadarki ürünlerinin ana konusu olarak görülen Doğu-Batı sorunsalının işlenişi ele alınmıştı; bu ikinci ciltte ise, toplum yapısından, haksız bir düzenden kaynaklanan sorunların işlendiği 1950 sonrası roman incelenmiştir. Ele alınan romanlar belli bir eleştiri anlayışını uygulamak amacıyla ya da birer beğeni örneği olması yönünden seçilmemiş, Türk romanının iki dönemine damgasını vuran ortak sorunsalların çeşitlemeleri olarak biraraya getirilmiştir. Bu bakımdan, bu iki ciltlik inceleme yalnızca tek tek romanların değil, Türk romanında işlenen iki ana konunun işleniş biçimlerinin de bir eleştirisidir.

Her iki ciltte de kendini gösteren eleştiri anlayışında, anlatı çözümlemede metnin derinliklerine inen, çok yönlü, karmaşık bir okuma yöntemi ve alışkanlığının büyük payı olmalı. Berna Moran'ın edebiyat eleştirisinde bütüne varan amacına yönelik bir dikkatle kullandığı yöntemin eleştirel nirengi noktaları ile çözümleme araçlarını ayrı ayrı göstermeye çalışmak, değerlendirmelerindeki bütünlüğün nasıl sağlandığını anlayabilmek için de gereklidir. Yöntemin ayrıştırılacak yönlerinin bileşkesi onun eleştirel çözümlemelerinin temel niteliklerini ve başlıca özelliklerini ortaya çıkaracaktır. Bunları şöylece sıralamak mümkün:

1. Anlatı sanatının nirengi noktalarından bakış: a) Türk edebiyatındaki daha eski anlatı geleneklerinin daha sonraki dönemlerin romancılarınca nasıl kullanıldığı, b) Türk romancısının Batı'daki edebiyat gelenekleri ile anlatım tekniklerinden nasıl etkilendiği, c) Aynı dönemin metinlerindeki paralellikler ile farklılıklar; 2. Romanların ana sorunsalını yaratan ideolojilerin metinlerin anlatım örgüsü içinde nasıl şekillendiği, bir başka deyişle, ideolojinin edebî söylem içinde nasıl somutlandığı; metin çözümlemesinde metin-ötesi ilişkilerin, yani tarihî, siyasî, iktisadî vb. söylemlerin gözönüne alınması, edebiyat eleştirisinin çe-

şitli bilim/bilgi dallarıyla alışverişe girecek biçimde uygulanması; 3. Eleştiri yöntemlerini, belirli bir kurama kuralcı bir tutumla bağlanmadan, inceleme konusu eserin belli bir yönünü aydınlatma amacıyla kullanma çabası; 4. Hem ayrıntılardan bütüne, hem de bütünden ayrıntılara doğru gelişen bir "yakın okuma" alışkanlığı.

Roman kuramcıları romanın Batı'da burjuvalaşma süreci içinde oluştuğunu, bu edebiyat türünün yeni bir ideolojinin (liberalizm) ve yeni bir epistemolojinin (ampirik pozitivizm) temel ilkelerini yansıttığını söylerler. Buna karşılık, kimi kuramcılar da romanın edebiyat türlerinin içsel evrimi sonucu, ampirik anlatı biçimi ile kurmaca anlatı biçimleri arasındaki kaynaşmanın bir ürünü olduğu kanısındadırlar. Ne var ki, bizde roman her iki açıklamaya da pek uygun düşmeyen şartlarda ortaya çıktı. İlk Türk romanları Tanzimat'ın getirdiği, Batı'lı üstyapı kurumlarının topluma uyarlanması sürecinde yazıldı. İlk Türk romancıları da Batı'da geliştirilen yeni bir anlatı türünü edebiyatımıza kazandırmak ve edebiyatımızı Batılılaştırmak istiyorlardı. Ama Avrupa romanındakine benzer kadın-erkek ilişkilerine dayanan aşk serüvenleri o dönemin Türk toplumunda geçebilecek bir hikâyeye kaynak olamazdı. Bu durumda yazarın kendi edebiyat geleneğinde bulunan bir anlatı kalıbını kullanması, o kalıp içinde sunulan hikâyeleri dinleyerek beslenen okurun hayal gücüne seslenebilmek için çok elverişli bir araç olacaktı. Pertev Naili Boratav ile Güzin Dino bu araçlardan biri olan meddah hikâyelerinin gerçekçi anlatı örnekleri olarak ilk romancılarımız üzerindeki etkilerini göstermişlerdir. Berna Moran ise, bu tür araçlardan bir başkasına, âşık hikâyelerinin birer romans örneği olarak ilk romancılarımızın eserleriyle bağlantısına ilk kez dikkati çekmiştir. Ahmet Mithat'ın ilk romanı **Hasan Mellah**'ta benzer bir konuyu işlediği halde o konuyu işlerken nasıl kendi anlatı geleneğine yaslandığını, hikâyeyi kurmada ve biçimlendirmede âşık hikâyesi geleneğini kullandığını göstermiş, eski bir anlatı türünün "derin yapı"sında yeniden boy gösterişini belirlerken, yazarın gelenekten aldığı şeyi yeni bir toplumsal, kültürel ve sanatsal bağlam içinde nasıl dönüştürdüğünü de açıklamıştır.

Eski anlatı geleneklerinin romancılarımız üzerindeki etkileri yalnızca ilk romancılarda değil, daha geç dönemin ve günümüzün yazarlarında da gözlenebiliyor. Örneğin **Kuyucaklı Yusuf** aslında eşkiya edebiyatı geleneğinden kaynaklanan bir romandır; Sabahattin Ali tasarladığı öteki ciltleri yazabilmiş olsaydı, bu açık bir biçimde ortaya çıkacaktı. Berna Moran'a göre **İnce Memed**, bu açıdan, **Kuyucaklı Yusuf**'ta eksik kalanın tamamlandığı bir romandır; eser ana kalıplarını, Hobsbawn tarafından tanımlanan "soylu eşkiya" tipinin işlendiği, örnekleri birçok ülkenin halk edebiyatında görülebilecek eşkiya hikâyelerine borçludur. Yaşar Kemal kendi geleneğimizdeki Köroğlu, Yalnız Efe, Çakıcı Efe hikâyelerinden de esinlenmiştir. Ancak, bu tür bir eser yazmak isteyen bir sanatçı geleneksel olarak verileni aşmak zorundadır. Berna Moran'ın çözümlemesine göre **İnce Memed'de**, bir yandan, eşkiya hikâyesine âşık hikâyelerine özgü romantik aşk motifi (Hatçe ile Memed'in aşkı) eklemlenerek yeni bir anlatı biçimi geliştirilmiş, öte yandan da, Manas, Battal Gazi hikâyelerinden kaynaklanan etkilerle İnce Memed halkı kıtlığa mahkûm eden canavardan (Abdi

Ağa) kurtaran ve insanlara bereket getiren bir kahraman olarak çizilmiş, böylece çeşitli geleneksel ögeler harmanlanarak hem soylu eşkiya tipi toplumsallaştırılmış, hem de anlatılan hikâye zenginleştirilmiştir. Kemal Tahir'in **Devlet Ana**'sında da gene âşık hikâyeleri ile Dede Korkut masallarından kaynaklanan etkiler sözkonusudur.

Peyami Safa **Matmazel Noraliya'nın Koltuğu**'nda Henry James'den kaynaklanan, roman kişilerinden birini "yansıtıcı merkez" olarak kullanma ve olayları onun bilincinden geçirerek verme yöntemini Türk edebiyatında ilk kez kullanmış, Ahmet Hamdi Tanpınar **Saatleri Ayarlama Enstitüsü**'nde Montesquieu'nun "topluma bir yabancının gözüyle bakma"ya dayanan hiciv yöntemini "biraz değiştirerek ve daha karmaşık bir biçime sokarak" kullanmıştır. Türk romancısının Batı'da gelişen anlatım tekniklerinin hangilerinden ve nasıl yararlandığına ilişkin daha birçok örnek vardır **Eleştirel Bir Bakış**'ta. Öte yandan, romancının gelenekten aldığı şeyler sadece kendi edebiyat geleneğine özgü ya da Batı'da geliştirilen anlatım biçimleri değildir. Bütün dünya edebiyatında kullanılan, insanlığın ortak ürünü sayabileceğimiz mitoslar, arketipler, düşünce ve inanç kalıpları da romancıların gelenekten aldıkları, ama çoğu kez pek de farkında olmadan aldıkları malzemelerdendir. **Eleştirel Bir Bakış**'ın özelliklerinden biri de bu tür evrensel kalıpların gösterilmesinde ve bu kalıpların kullanım biçimlerinin sanat eserine katkısı üzerinde durulmasındadır.

Batı'da geliştirilen bazı anlatım tekniklerini dünya edebiyatında ilk kez Tanzimat dönemi romancılarımız Ahmet Mithat ile Recaizade Ekrem'in kullandıklarını Berna Moran'dan öğreniyoruz. Ahmet Mithat **Müşahedat** adlı "iddialı" romanında şu üç şaşırtıcı yeniliği getirmiştir: birincisi, yazarın kendisi Ahmet Mithat adıyla roman kişileri arasında yeralmıştır; ikincisi, romanın yazılması faaliyetine roman kişilerini de ortak etmiştir; üçüncüsü, **Müşahedat**'ın yazılışını Laurence Sterne'ün **Tristram Shandy**'sini ya da Rus Biçimcilerinin roman anlayışını çağrıştıracak bir tarzda romanın konusu haline getirmiştir. Üstelik, Ahmet Mithat bütün bu yöntemleri bilinçli olarak kullanmıştır. Recaizade Ekrem ise 1886'da yazdığı **Araba Sevdası**'nda gene dünya edebiyatında daha önce örneklerine rastlanamayan iç konuşma (interior monologue) ve yer yer bilinç akışı yöntemlerini uygulamıştır. Berna Moran'ın bu keşifleri edebiyatımızda "eleştirel bir bakış"la incelenmemiş daha nice eserler ve el atılmamış konular olduğunu da bize çarpıcı bir biçimde hatırlatıyor.

Eskici Dükkânı ile ilgili bölüm, bir romancının herhangi bir eseri için sözkonusu olabilecek anlam belirsizlerini çözebilmek için aynı yazarın başka eserlerinden ipuçları toplanması yöntemi için iyi bir örnek niteliğindedir. Aslında Berna Moran bu yöntemi daha başka romanlara ilişkin çözümlemelerinde de kullanmıştır, ama **Eskici Dükkânı**'nın yorumlanmasında sözkonusu yöntem daha hayatî bir rol oynamıştır.

Eleştirel Bakış'ın belki de en dikkate değer özelliği, şüphesiz, ideolojinin romancı tarafından nasıl alımlandığına ve ideolojik söylemin edebî söylem içinde nasıl somutlandığına ilişkin çözümlemelerdedir.

Berna Moran'ın değerlendirmesine göre, 1950'den önceki romancılar egemen ideolojiyi yeniden üretmişlerdir. O dönemlerin romancıları "ideoloji"nin perdelediği üretim ilişkilerini ya önemsememişler ya da bunun farkına varmamışlardır. Birinci ciltte görüldüğü gibi, temel sorun Doğu-Batı sorunsalıdır. Ama bu sorunsalın işlenişi, egemen söylem içinde kalmış olmakla birlikte, yazardan yazara ve dönemden döneme değişmiştir. İlk romancılardan Ahmet Mithat ve Recaizade Ekrem "alafranga züppe" tipiyle alay ederlerken Batı'ya ve uygarlığına saygılıdırlar. Batı'dan nefret etmeleri bir yana, Batı'nın şu ya da bu yönüne hayrandırlar. Örneğin Ahmet Mithat'ın **Felâtun Bey ile Râkım Efendi** adlı romanında giyim kuşamı, konuşma biçimiyle alafranga bir tip olan Felâtun Bey'in karşıtı durumundaki, Doğu'yu, Müslümanlığı, geleneksel değerleri temsil eden Râkım Efendi Batı'nın ticaret kafasına yatkınlığı, çalışkanlığı ve tutumluluğuyla Batılılaşma/burjuvalaşma programının ipuçlarını verir.

Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı, İstanbul'un işgali ve Kurtuluş Savaşı o dönemde yetişen romancılarda milliyetçilik fikrini bilemiş, hem Batı hayranı zümreye, hem de Batı'ya karşı bir kin ve nefret yaratmıştır. Bu ortamda Batı'dan yana olmak ya da Batı'ya özenmek, sorumsuz, savurgan, lüks yaşayışla, para kazanma hırsıyla özdeşleşmiştir. Bu dönem "alafranga züppeden alafranga haine" geçiş dönemidir. Hüseyin Rahmi Gürpınar'a ayrılan bölümde yazarın zamanın sosyalist düşünce akımlarından etkilenen, ama para kazanmayı sadece ahlâk düzeyinde yargılayan anlayışının herhangi bir siyasî ve iktisadî temele dayanmadığı roman kişilerinin verilişindeki teknikle açıklığa kavuşturulmuştur: Hüseyin Rahmi topluma ve düzene yönelttiği eleştirileri romanlarındaki en güvenilmez, hilekâr ve oldukça gülünç tiplerin ağzından dile getirdiği için, fikirleri onları dile getiren tiplerin kişilikleri ve eylemleriyle somutluk ve inandırıcılık kazanmaz, kuru söylev olarak kalır. Berna Moran bu durumu, Gürpınar'ın ya dönemin egemen söylemine ters düşmek istememesine ya da ideolojinin örttüğü üretim ilişkilerinin niteliğini farkedememesine bağlıyor.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'da ise alafrangalaşmış insanlar artık emperyalist devletlerle çıkar ilişkileri kurmuş, kendi kişisel çıkarları uğruna düşmanla işbirliği eden, Türk ordusunun zaferlerine öfkelenen vatan hainleridir. **Kiralık Konak**'ta olsun, **Sodom ve Gomore**'de olsun, Batılılaşmış, yani alafrangalaşmış tipler ahlâktan bütün bütüne yoksun, iyice soysuzlaşmış insanlar olarak karşımıza çıkarlarken, Naim Efendi gibi gerçekten dürüst Osmanlı bürokratları da bu kötü gidişten sorumlu tutulur. Berna Moran'ın çözümlemesi Osmanlı'dan topyekün bir nefret olarak kendini gösteren bu ideolojik hesaplaşmanın romanın anlatım örgüsü içinde geri teptiğine, ideolojinin somutlanma biçiminin Yakup Kadri'nin düşündüğü ve istediği sonucu doğurmadığına dikkati çeker; gerçekten de, romanın sonunda, Naim Efendi tiksinilecek bir kişi olmak bir yana, içtenliğine acımayla karışık bir yakınlık duyabileceğimiz bir kimse olarak canlanır okurun gözünde.

Yaban Türk edebiyatının ideoloji düzeyinde çok tartışılmış, ama bir sanat eseri olarak ciddî biçimde incelenmemiş bir romanıdır. Burada **Yaban** ilk kez bir edebiyat ürünü olarak incelenip eleştirilmiştir. Bu eserin ele alınışında iki yönlü bir

işlem uygulanmıştır: metin-içi çözümleme; metin-ötesi ilişkilere uzanma. Önce eserdeki insan ve doğa tasvirleri, benzetmeler, imgeler, göndermeler, bütün bunların okurda uyandırdığı çağrışımlar irdelenmiş, metnin dili ve üslubu kelime düzeyine kadar inilerek bir yakın-okuma disipliniyle ayrıntılı bir biçimde çözümlenmiş, **Yaban**'ın ideolojisi ile tekniği arasındaki ilişki ortaya çıkarılmıştır. Bir edebiyat metninin, yorum bütünlüğüne varma amacını gözardı etmeden, kendi içinde, kendi içsel ögeleriyle çözümlenmesi yöntemi için yetkin bir örnektir bu. Berna Moran metnin yapısına dayandırdığı yorumunu Yakup Kadri'nin makaleleri, **Kadro**culuğu, 1922-1932 döneminin siyasî ve ideolojik ortamı çerçevesindeki bilgi, fikir ve ipuçlarıyla birleştirerek pekiştirmiştir. Böylece metin çözümlemesi ile metin-ötesi ilişkiler gerektiği gibi bütünleştirilmiştir. Denebilir ki, bu eleştiriyle, **Yaban** yorumlarındaki ikilik ya da çelişiklik (yani Yakup Kadri'nin aydını Türk köylüsü ve köyü konusundaki acı gerçekleri mi gözler önüne seriyor, yoksa gerçekleri çarpıtarak köylüyü sadece olumsuz yanlarıyla mı gösteriyor sorunu) inandırıcı bir yönde çözülmüştür. "Peyami Safa'nın Romanlarında İdeolojik Yapı" başlıklı bölümde de **Yaban**'dakine benzeyen bir sonuç alınmıştır; ama burada teknik ile ideoloji arasındaki ilişkiler tek bir metin üzerinde araştırılmamış, Peyami Safa'nın çeşitli eserlerinde Doğu-Batı ahlâk sorunsalının işlenişindeki ideoloji-teknik bağlantısı açığa çıkarılmıştır. Burada şunu vurgulamak gerek: teknik ile içerik arasındaki karşılıklı ilişkiler Berna Moran'ın en çok üzerinde durduğu sorunlardan biridir. Şunu da eklemek, bilmiyorum, gerekli mi: bu, Türk eleştirisinde en çok ihmal edilmiş konulardan biridir.

Birinci ciltte yeralan 1950 öncesi romanda, bu romanın özellikle Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Halide Edip Adıvar, Reşat Nuri Güntekin gibi temsilcilerinde Anadolu'nun, Batılılaşma konusunun bir parçası olarak ve "ilerici-gerici" ya da "aydın-yobaz" çatışması çerçevesinde işlendiği belirtilir. Oysa 1950 sonrası romanda, özellikle Sabahattin Ali, Orhan Kemal, Yaşar Kemal, Fakir Baykurt gibi yazarların eserlerinde Anadolu'nun toplumsal yapıdan, haksız bir düzenden kaynaklanan sorunların ortaya çıktığı bir mekân olarak yansıtıldığına dikkat çekilir. Bu dönemin romanlarında Türk toplumundaki çatışmalar Batılılaşma-geleneksel değerler çatışması ekseninden çıkarılarak toplumdaki üretim ilişkilerinden kaynaklanan daha somut çatışmalara dönüşmüştür. Dönemin romancıları da üretim ilişkilerinin değiştiğini gören ve egemen ideolojiye karşı çıkan yazarlardır. Berna Moran'ın 1950 sonrası romanı incelerken gösterdiği asıl çaba, romancıların egemen ideolojiye **nasıl** karşı çıktıklarını, toplum yapısındaki haksızlıkların kurmaca anlatı metinlerinin edebî söylemleri içinde hangi edebî araçlarla somutlandığını ve fikirlerin somutlanış biçimiyle ne tür estetik sorunlar ortaya çıktığını açıklamak doğrultusundadır. Eleştirmenin bu çabası Türk eleştirisinde kendini gösteren bir eksikliği giderme amacından kaynaklanmaktadır. Çünkü 1950 sonrası romanda sadece ideolojik içerik değil, "toplumsal içerik" de çok ağır bastığı için, eleştirmenler genellikle, romanlardaki hikâyelerin anlatılma biçimlerini düzenleyen olay örgüleri üzerinde değil de, anlatılan hikâyenin kendisi üzerinde durmuşlar ve yorumlarını romanların toplumsal ve ideolojik içeriğine dayandırmışlardır. Böyle bir "içerikçi" anlayışa göre, sözgelimi **Bereketli Topraklar Üzerinde** bir işçileşme süreci romanıdır; **Eskici Dükkânı** ik-

tisadî değişme ile küçük zenaat erbabının proleterleşmesini **yansıtır; Kuyucaklı Yusuf** eşraf-bürokrasi ittifakı ile ezilen halk arasındaki çatışmayı dile getirir... Oysa bir sanatçı, bir romancı toplumsal hayatın bir yönünü, toplumdaki bir değişimi farketmiş, sezmiş ve eserinde bunu dile getirmiş olabilir. Ama bu durum o eserin tam anlamıyla "toplumcu", "gerçekçi", "ilerici" vb. bir sanat eseri olduğunun bir işareti sayılamaz. Önemli olan, fikirler ile olguların nasıl bir edebî teknik içinde ve nasıl bir edebî söylemle dile getirildiğidir. İlkin Berna Moran'ın ideolojinin nasıl bir anlatı tekniğiyle verildiğine ilişkin çözümlemelerinden birini örnek olarak gösterelim. Kemal Tahir **Devlet Ana**'da eski roman anlayışını kökünden değiştiren, Batı romanına karşı bir alternatif oluşturacak yeni bir roman türü yaratmak istemiştir. Ama yazar Batı romanından kaçınayım derken hikâyesini "romans kalıpları" içinde sunmuştur. Berna Moran'a göre, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu tarihî bir arkaplanda vermeyi amaçlayan **Devlet Ana** kendi türünde, yani eski romans geleneği içinde başarılı bir eser ise de, anlatım teknikleri, karakter, kurgu ve zaman ögelerinin kullanılış biçimiyle hiç de yenilikçi sayılamayacak olan, geleceğe değil, geçmişe dönük bir eserdir, dolayısıyla, Türk romanını ileriye götüren yeni bir aşama sayılamaz.

Berna Moran'ın birçok yerde ortaya koyduğu gibi, yüzeysel bir okumayla bize belli bir toplumsal/toplumcu/ilerici "mesaj sunan" bir eserde, metnin söylemine dikkat edilirse, sözkonusu yorumu yetersiz kılabilecek çok karmaşık bir yapıyla karşılaşılacaktır. Berna Moran'ın edebî söylem üzerindeki çözümlemeleri, çok kere, aynı romanlar konusundaki yerleşik yargıları sarsan, bizi o romanlar üzerinde yeniden düşünmeye zorlayan yorumlara ulaşıyor. Birkaç örnek vereyim.

Bereketli Topraklar Üzerinde'de üç yoksul köylü arkadaş para kazanabilmek amacıyla şehre gelmişler, ama ikisi şehrin sınaileşmiş dünyasında köyde olduğundan daha çok ezilip gitmişlerdir. Berna Moran'ın tespitiyle bir "yolculuk mitosu"nu gerçekleştirerek köye dönebilen üçüncü köylü Yusuf iş güç sahibi olmasını sağlayan bir beceri kazanmış olmasına karşılık bireysel ahlâk düzeyinde yoksullaşmıştır. Şehrin acımasız çarkı ondaki çıkar bilincini ahlâk duygusunun üstüne çıkarmıştır. Şimdi, Yusuf köylülükten işçiliğe adım attığı için olumlu yönde mi değişmiştir, yoksa para kazanma başarısını insanlığından çok şey yitirmek pahasına gerçekleştirdiği için onu olumsuz bir kişi mi saymalıyız? Romanın sonunda buna karar verebilmek kolay değil. Sonuç okura bırakılmış gibidir.

Eskici Dükkânı'nda asıl sorun proleterleşmeden çok, yüzyıllardır süregelen ataerkil, hiyerarşik aile yapısının baba-oğul, karı-koca, gelin-kaynana ilişkilerinde yarattığı çatışmalardır. Romanın sonunda aile ilişkilerine yeni bir düzen verilir, ama büyük aile yapısı muhafaza edilir. Maddî hayat şartlarındaki değişime rağmen ailenin yapısı temelden değişmemiştir. Üretim ilişkilerindeki dönüşümler aileyi derinden etkilememiştir.

Akçasazın Ağaları'nda feodal düzeni temsil eden iki ağanın ortadan kalkmasıyla aşiret ilişkileri tasfiyeye uğrar, kasaba kapitalizmi temsil eden yeni zen-

gin ağaların eline geçer. Yoksul köylülerin yaşama düzeyi gene aynıdır, ama kurulan yeni düzen eskisini özlettirecek kadar acımasızdır. Aşiret düzeninin çökmesiyle, feodal yapının üretim ilişkilerindeki değişmeye paralel olarak silinmesinin kaçınılmazlığı eserde gösterilmiştir, ama romanın sonunda okuru etkileyen şey bu değişimin alıp götürdükleridir. Sevgi, dostluk, "insan elinin sıcaklığı" gibi duygular gitmiş, yerini para hırsına bırakmıştır. Bu değişimin olumlu mu, olumsuz mu olduğuna karar verebilmek oldukça zordur, sonuç gene okura bırakılmış gibidir.

Edebiyat metninde ortaya çıkan "bilgi"nin maddî hayatı yansıtan bir bilgi türü olmadığını, hiç olmazsa bunun dolaysız bir yansıma olmadığını biliyoruz. Ancak, Berna Moran'ın birçok romanda gösterdiği gibi, sanat eseri maddî, toplumsal hayat içinde üretilen ideolojilerin de yansıtıcısı olamıyor. Yazar belirli bir dünya görüşünü ya da siyasî bir ideolojiyi işleme amacı gütse bile, bir edebiyat eseri yazmaya başladığı anda edebiyatın (Türk ve dünya edebiyatının) kendi malzemesini kullanmak zorunda kalıyor. Bu süreç ideolojinin edebî söylem tarafından değişikliğe uğratılarak, metin-öncesi niteliklerinden farklılaşan, yeni bir yapıya dönüşmesine yolaçıyor. Böyle bir oluşum sürecinin ürünü olan sanat eserinin yapısında belli bir anlam düzeyi ayırdetmek artık zorlaşmıştır. Metnin yapısındaki karşılıklı, birbirine örülü anlam ilişkilerini gözönüne almadan metnin bir yönünü üste çıkarmak ve bütün eseri onunla anlamlandırmak, sözkonusu bilgiyi metinden soyutlamak ve bütünü gözden kaçırmak anlamını taşıyacaktır. 1950 sonrası romanda egemen ideolojiye karşı çıkan sanatçılar üretim ilişkilerinin uğradığı değişimi romana getirmişler, ama eski hayatın, eski insan ilişkilerinin, geleneklerin, törelerin, romansların, destanların, mitosların ideolojik düzeyde varlığını sürdürmesi de yazarların edebî söylemlerine girmiştir. Bu ise dönemin romanlarında eskiye dönük yönler oluşturmuştur. Metin-dünya ilişkisini bir yansıtma ilişkisi bağlamında ele almayan Berna Moran 1950 sonrası Türk romanı üzerindeki incelemelerinde sanat eserinin hayatı yeniden üretirken ideolojik yapının edebî söylemi nasıl etkileyip biçimlendirdiğini bilgi ve duyarlık ürünü çözümlemelerle örneklemiştir. Ele aldığı romanların ilerici, gerici, devrimci, sosyalist gibi ideolojik kavramlarla tanımlanabilen monolitik bir yapı göstermediğini, zaten aslında anlatı söyleminden bağımsızca yorumlanabilecek bir kurmaca anlatı metni olamayacağını, anlatımın söylemine özgü, **derin** anlamın da kolayca açıklayabileceğimiz ve üzerinde rahatlıkla birleşebileceğimiz bir şey olmadığını örnekleriyle ortaya koymuştur.

Jale Parla'nın da belirttiği gibi, Berna Moran bir eseri okumaya ve incelemeye "çıplak" bir gözle başlıyor; hiçbir zaman "aman şu romanı şu yöntemle inceleyeyim" demiyor: birçok roman için çeşitli kuramcılara göndermeler yolluyorsa, bunların tümünü metnin gerektirdiği yerlerde, metin zorladığı için uyguluyor.[2] Yöntemler-arası diyebileceğimiz bir yöntem onunki. Sanat eserinin yöntemlerden önce geldiği bu yaklaşımın bir yönü de edebiyat metninin metin-ötesi ilişkileri kuşatmaya yönelik geniş kapsamlı, çeşitli bilgi dalları arasında dağılan bir okuma birikimine dayanmasıdır. Günümüz edebiyat eleştirisinde, tarih, siyaset, sosyoloji, iktisat, psikoloji, felsefe gibi bilim ya da bilgi dallarını

kuşatan, disiplinler-arası bir ilgi ve yaklaşımdan söz ediliyor. Eleştiriyi küçümsenebilecek, sıradan bir uğraş olmaktan çıkaran ve bilimsel bir uğraş alanı durumuna yükselten edebiyat adamlarımız arasında adı ön sırada anılması gereken Berna Moran'ın incelemesi de böyle bir çabayla yazılmıştır. **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I-II** hem Türk uygulamalı edebiyat eleştirisi tarihinin son elli-altmış yıl içindeki en parlak başarılarından biri, hem de Türk kültürünün özgün, seçkin bir ürünüdür.

---

[1] **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2, Sabahattin Ali'den Yusuf Atılgan'a**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1990.

[2] Bkz. "Zenginleştiren Bir Okuma", **Cumhuriyet Kitap**, 7 Eylül 1990.

ÖNEMLİ NOT

Toplum ve Bilim'de yayımlanmak için gönderilen yazıların çift aralıklı olarak yazılmış iki daktilo nüshası **Toplum ve Bilim: Klodfarer Cad. İletişim Han No: 7 Cağaloğlu 34400 İstanbul** adresine gönderilmelidir.

Yazarlar nasıl tanıtılmak istiyorlarsa (unvan ve varsa kurumsal bağlantı) adlarının yanına bir asteriks koyarak yazının ilk sayfasının altına yazmalıdırlar. Yayın Kurulu verilen yazıları değerlendirirken bazı düzeltmeler, ekleme ve kısaltmalar yapabilir.

Toplum ve Bilim

OKURLARIMIZA...

Abone olmak için, aşağıda belirtilen abone bedelini, Birikim Limited Şirketi'nin Pamukbank Türbe Şubesi 210233 no'lu hesabına yatırmanız ve banka dekontu fotokopisini **Birikim Yayınları, Küçükayasofya Caddesi No: 17-19/A Sultanahmet-İstanbul** adresine göndermeniz yeterlidir.

Abone işleminizin hangi sayıdan başlayacağını lütfen belirtiniz.

Yurtiçi Yıllık	48.000 TL.
Avrupa, Ortadoğu	25 $
Amerika, Avustralya	30 $

Toplum ve Bilim

ELİMİZDE BULUNAN ESKİ SAYILAR

41 **Buğra** *İktisat ve Ahlâk* **Howard** *Geleceğin Şimdi Olarak Kavranışı* **Segal** *Aileyi Parçalayacak mıyız?* **Hamon - Rotman** *Epilog* **Bora** *Doğu Avrupa'da 68* **Belge** *68 ve Sonrasında Sol Hareket* **Alpay** *68 Kuşağı Üzerine* **Doltaş** *"Postmodernizm" Aporia ve Logos* **Turhanlı** *Karşıt Kültürün Bir Ögesi Olarak Müzik* **İnsel** *88 Mayıs'ından 68 Mayıs'ına Bakış* **Zarakolu** *68 Mayıs'ından Belgeler*

42 **Ayata** *Salon Kullanımı* **Duben** *Osmanlı İstanbul'unda Evlilik ve Hane Kurma* **Divitçioğlu** *Kök Türk Efsaneleri* **Doltaş** *İletişim, Yazın Metni ve Göstergebilim* **Cangızbay** *Türkçe Okuma-Yazma Öğretimi* **Üskül** *Sıkıyönetim Uygulamaları* **Çağlar** *Demokrasi Krizi* **Cezar** *Süleyman Penah Efendi* **Rodrik** *ihracat Patlaması* **Hassan** *Kesbsiz Tâ O Kadar Cehi Olmaz* **Ersanlı** *Yirmi Yılın Tadı* **Somer** *31 Mart* **Toprak** *Hürriyet'in İlanı*

43-44 **İslamoğlu-İnan** *Köylüler* **Yerasimos** *Pontus Meselesi* **Divitçioğlu** *Türk Bütüncül Erken Devleti* **Cocoullos** *Yunanistan'da Kadınlar* **Vergin** *Pozitivist Optimizm* **Şenatalar** *ABD '88 Başkanlık Seçimi* **Bostanoğlu** *Konut Sorunu* **Gürsel** *Türk Edebiyatında Yahudiler* **Özsoy-Taylan** *Dilbilim ve Çeviri* **Millas** *Türk-Yunan "Birliği"* **Toprak** *II. Meşrutiyet'te Kadın Dernekleri*

45 *Macit Gökberk İle Söyleşi* **Pamuk** *Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi* **Aksoy** *16. Yüzyıl İngiliz Tiyatrosu* **Ortaylı** *"Doğum Kontrolü"nün Hikâyesi* **Cangızbay** *Gurvitch Sosyolojisi* **Sayar** *İdris Küçükömer Hocamız* **Kıran** *Bir "İlan"ın Anlamlandırılması* **Çakman** *Reaganomics ve Mirası* **Çakır** *Osmanlı Türk Kadınları Esirgeme Derneği* **Arat** *"Kadınlar İçin" Siyasetin Önemi*

46-47 **Adanır** *Güneydoğu Avrupa'da Gelenek ve Kırsal Değişim* **Toprak** *Tanzimat ve Çağdaş Türkiye* **Yeldan** *1979-1983 Türk Yapısal Uyum Programı* **Menard** *Örgütler Neden Vardır?* **AYATA** *Toplumsal Çevre Olarak Gecekondu ve Apartman* **Hekimoğlu** *Modernleşme ve İstikrarsızlık* **Üstel** *İnsan Hakları Tartışmalarında Standartlaşma-Rölativizm İkilemi* **Richert** *Çoğunluğun Sorunu Azınlıklar* **Gürsel** *Ziya Gökalp'in Milliyetçiliğinde Epik Söylem* **Kitsikis** *Bilimsel Düşünce ve Rönesans Ruhu* **Millas** *Dimitri Kitsikis'in Yanıtına Not*

48-49 **Unat** *Sosyal Bilimlerde Yeni Gelişmeler: Moderniz-Postmodernizm* **Kağıtçıbaşı** *Psikoloji, Kültür ve Sosyal Değişme* **Özdalga** *Türkiye'de Bir Sosyolog Olmak Üzerine* **Doğruel** *İstikrar Politikaları Altında Sanayileşme Hedeflerinin Değişimi* **Doğruel** *Tarımda Teknolojik Değişme ve Başlangıç Koşulları* **Buğra** *İş Yaşamındaki Belirsizliğin Siyasal Kaynakları* **Berktay** *Batı ve Türk Ortaçağ Tarihçiliği* **Aktüre** *19. Yüzyılda Menteşe Sancağı* **Sirman** *Köy Ünitesinin Tanımlanması* **Akşit** *Güneydoğu Anadolu Sulama-Kalkınma Projeleri* **Köksal-Kara** *1980 Sonrasında Yerel Siyaset* **Varol** *Yerel İktidar Yapısında Değişim Eğilimleri* **Seymen** *Küçük Ölçekli Üretimin Yapısı* **Ayata** *Buldan Dokuma Sanayii* **Şenyapılı** *Planlama Açısından Gecekondu Olgusu*

50 **Divitçioğlu** *Karluklar'dan Karahan'lılara* **Tekeli** *Osmanlı İmpharatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu* **Fişek** *Cinsiyet Konumu ve Psikoloji: Eleştirel Bir İnceleme* **Alkan** *Tanzimat'tan Sonra 'Kadın'ın Hukuksal Statüsü ve Devletin Evlilik Sürecine Müdahalesi Üzerine* **Ayata** *Kasabada Politika ve Politikacı* **Mazıcı** *Bulgaristan'da Türk Kitle İletişim Araçlarının Gelişmesi ve Bozulması* **Tarhanlı** *İnsan Hakları: Standartlaşma-Rölativizm Tartışması Üzerine Bazı Düşünceler* **Aydın** *Edward Said'in* Oryantalizm*'i Üzerine* **Kurdakul** *Boğdurularak Öldürüldüğü Yüzdördüncü Yılı Nedeniyle Osmanlı Basınında Midhat Paşa*

Birikim Yayınları